6

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ

Іванова гора

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ: Іванова гора

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:

Іванова гора

Частина друга

Київ
2015

National Academy of Science of Ukraine
Institut of Archaeology
The Centre of Sites Study of the NASU and the Ukrainian Society
for Perseverance the Sites of the History and the Culture
Poltava State Regional Administration
Department of Culture
The Centre for Preservance and Study of Archaeological Sites

INVESTIGATIONS AT THE ANCIENT LTAVA:

Ivanova Hora

Part II

by
A. B. Suprunenko, Yu. A. Pugolovok

Kyiv
2015

Інститут археології Національної Академії наук України
Центр пам’яткознавства НАН України і
Українського Товариства охорони пам’яток історії та культури
Центр охорони та досліджень пам’яток археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації

О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:

Іванова гора

Частина друга

Київ
2015

УДК 902+904 (477.53) “-09/20”
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)
С 89

Друкується за рішенням Вченої ради Центру пам’яткознавства НАН України і УТОПІК (протокол № 4 від 3 березня 2015 р.).

Рецензенти:

Моця О. П., член-кореспондент Національної академії наук України, доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України);

Скорий С. А., доктор історичних наук, професор (Інститут археології НАН України);

Титова О. М., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України (Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК).

Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О.
С 89 Дослідження літописної Лтави: Іванова гора [Текст] = Investigations at the Ancient Ltava: Ivanova Hora / Центр пам’яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам’яток історії та культури; Інститут археології НАН України; Центр охорони та досліджень пам’яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина друга. – 192 с.: іл. + XII кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-65-9– частина перша.
ISBN 978-966-8999-66-6– частина друга.

Друга частина дослідження присвячена висвітленню результатів науково-рятівних археологічних робіт на південно-східній ділянці Іванової гори у м. Полтаві, на городищі та поселенні слов’яно-руського часу і в межах полкового центру козацької епохи. Охарактеризовані унікальні для Полтавського поселення комплекси доби раннього залізного віку, риси матеріальної культури сіверянського, давньоруського та післямонгольського населення літописного «граду» Лтава. Наведені нові дані щодо історичної топографії Полтавської фортеці XVII ст.

Видання продовжує серію праць за результатами охоронних археологічних досліджень, проведених у Полтаві за останнє десятиріччя.

Для археологів, істориків, викладачів вузів і шкіл, студентів, краєзнавців, широкого загалу шанувальників стародавньої історії України.

УДК 902+904 (477.53)“-09/20”
ББК 63.3.4 (4 УКР. – 4 Пол.)

© Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., 2015
© Артем’єв А. В., Баранов В. І., Бондаренко В. Л., Горбаненко С. А., додатки, 2015
© ЦП НАН України і УТОПІК, 2015
© Інститут археології НАН України, 2015
© ЦОДПА, 2015

ISBN 978-966-8999-66-6

ПЕРЕДМОВА

Друга частина цієї роботи продовжує започатковану Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації, разом із Центром пам'яткознавства Національної академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, серію наукових видань «Археологічні дослідження літописної Лтави». Впродовж останніх років побачили світ п'ять випусків праць археологічного, пам'яткознавчого й історичного змісту, кожна з яких репрезентувала результати науково-рятівних досліджень в головному історичному ареалі Полтави – міста з понад 1100-літньої історією. Кожен випуск був наслідком проведених на конкретному будівельному об'єкті чи їх групі науково-рятівних досліджень початку XXI століття.

Добірка джерелознавчих за спрямованістю праць через п'ять років поповнюється черговим дослідженням. Ця робота, підготовлена у контексті виконання планової теми відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України «Матеріальна основа давньоруської цивілізації» (реєстр. № 0112U001423), до виконання якої долучені обидва автори, присвячена результатам нових археологічних і наглядових за характером робіт останніх років, проведених, фактично, під приміщеннями вже існуючої будівлі, на місці, де археологічні залишки мали б не зберегтися. Вона територіально представляє центральний у Полтаві осередок залягання найдавніших культурних нашарувань — південно-східний край плато Іванової (Старополтавської) гори. З нього, як уважають дослідники, починалася Лтава – Олтава – Плотава – Полтава.

Друга частина монографічної публікації матеріалів про розкопки на Івановій горі охоплює лише невеликий куточок цієї значної за площею і комплексної за своїм характером пам'ятки – ділянку південно-східного надсхилля мису з сучасним рестораном «Лілея» (кол. «Іванова гора») та його виступ у бік Білої альтанки. До неї включені майже всі наявні на сьогодні й науково задокументовані матеріали. Подаючи їх у публікації за результатами досліджень, що не охоплювали широких і суцільно вивчених археологічно площ (данина часу і результат фіксації будівельних втручань у заповідний куточок культурних нашарувань міста), ми все ж мали на меті показати все те розмаїття отриманих наукових результатів з обмежених

«траншейно-ямковими» втручаннями досліджень. І, таким чином, упевнити в їх корисності та необхідності для науки. Принаймні, за відсутності такого нагляду археологів, всі ці матеріали, артефакти та суто матеріальні речові залишки, в тому числі художні вироби сивої давнини, що стали надбанням музейних колекцій, були б назавжди втрачені.

Залишається нагадати, що, виходячи з обсягів отриманих матеріалів, їх монографічна публікація розподілена на дві частини (відповідно, книги серії за випусками 5 і 6), укладені за роками проведення робіт. Перша з них, із описом та результатами розкопок 2012 р., вже побачила світ як у скороченій публікації (*Супруненко, Пуголовок 2014*), так і окремим випуском у серії (*Супруненко, Пуголовок 2015*). До другої частини увійшли наслідки досліджень 2013 р. та окремі розділи про більш давні розкопки чи розвідки 1979, 1999 і 2009 рр., деякі випадкові знахідки останніх десятиліть. Традиційно у роботі наводяться характеристика ділянок науково-рятівних розкопок, виявлених об'єктів і знахідок, їх атрибуція, аналіз результатів вивчення, а також додатки, список використаних архівних та літературних джерел. Видання доповнюється кольоровими фото- та графічними ілюстраціями.

Передмова до другої частини, перший – третій, шостий і чотирнадцятий розділи підготовлені *О. Б. Супруненком*; четвертий, п'ятий, сьомий, одинадцятий, дванадцятий розділи та висновки — *О. Б. Супруненком* і *Ю. О. Пуголовком*, восьмий – десятий і тринадцятий розділи – *Ю. О. Пуголовком* та *О. Б. Супруненком*. Авторами додатків виступають *А. В. Артем'єв*, *В. І. Баранов*, *В. Л. Бондаренко* та *С. А. Горбаненко*.

Розділ 1
НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ У ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЧАСТИНІ ІВАНОВОЇ ГОРИ
(Соборний майдан, 2)

У липні, вересні та жовтні 2013 р. проведені наглядові роботи на ділянці городища роменської культури і посаду літописної Лтави на Івановій (Старополтавській) горі, у південно-східній частині центрального історичного ареалу м. Полтави (рис. 1; кол. вкл. І: *1–2*), де залягають культурні нашарування скіфської епохи, роменського, давньоруського і післямонгольського часу, фінальної доби пізнього українського середньовіччя (*Історико-архітектурний ... план 2013*). Ділянка розташована у межах території пам'ятки археології національного значення – Полтавського городища і поселення (*Памятники 1987, с. 397; Супруненко 1998; 2006, с. 9*) роменської культури, давньоруського і післямонгольського часу та майданчика фортеці полкового міста Полтави (охоронний номер – 160001-Н) (*Постанова 2009, с. 39*).

Досліджені ділянки знаходилися в зоні реконструкції відомого полтавського ресторану «Іванова гора (Лілея)» на Соборному майдані міста (*адреса*: м. Полтава, Жовтневий район, Соборний майдан, 2) (кол. вкл. І: *1–2*) та включали територію трас комунікацій — траншей водопостачання і каналізації, сантехнічних колодязів, що влаштовувалися часом на місці вже існуючих та споруджених у 1904, 1972–1973 рр. Будівельні роботи, із залученням археологів 2012 р. (*Супруненко, Пуголовок 2013; 2014*), продовжені у червні 2013 р. (*Супруненко, Пуголовок 2014а*) згідно з умовами висновку про спорудження комунікацій, наданими Департаментом культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України, Управлінням культури Полтавської облдержадміністрації, Центром охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадмістрації.

Виконання реконструкції приміщення ресторану на Соборному майдані призвело до демонтажу практично всіх комунікацій, що вели до старої будівлі, підсилення на деяких ділянках фундаментів стін, а також влаштування каналізаційних колодязів і невеликої траншеї газопостачання. Ці роботи, мали призвести до руйнування певних ділянок культурних наша-

Держадміністрація
м.Незалежності
ст.Динамо
вул.Лідова
Жовтневий парк
Котляревського
театр ляльок
ЦУМ
техн.
Гоголю
Ленина
Панянку
вул.Гагаріна
мед. академія
лік.
школа
мед.училище
шк.-інтернат
спорт. шк.
вул.Монастирська
вул.Ш.Алейхема
вул.Котляревського
вул.Жовтнева
вул.Гоголя
вул.Кірова
вул.Панянка
вул.Верховинця
вул.Шевченка
вул.Володарського
вул.Конопляна
пр.Королька
пр.Садовий
пр.Миколайчука
пр.Комуна
пр.Весоний
пр.Нарімановська
вул.Нарімановська
вул.Ковальська
вул.Ромодановська
вул.Ленінська
вул.Ковальська
вул.Ленінська
вул.Ковальська
вул.Ромодановська
вул.Ленінська
вул.Ковальська
вул.Ромодановська
вул.Ленінська
вул.Ковальська
вул.Ромоданов

Відзначимо, що досліджена ділянка обрана для спорудження ресторану «Лілея» на початку 1970-х рр. у зв'язку із підготовкою до відзначення 800-ліття Полтави за першою літописною згадкою через вигідне її розташування в історичній частині міста, над стрімким схилом корінного берега Ворскли та струмка Рогізної, безпосередньо на міській ландшафтній домінанті — Старополтавській або Івановій горі (рис. 1; кол. вкл. I: *1–2*; II). Будівництво ресторану, який зводився до приїзду керівництва тогочасної України у 1972 – влітку 1974 р., призвело до руйнування культурних нашарувань городища, спричинило виступи наукової громадськості з цього приводу, стимулювало, разом з іншими подібними фактами нищення об'єктів стародавньої культурної спадщини становлення Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури і в кінці-кінців прискорило прийняття в колишньому СРСР та Українській РСР першого пам'яткоохоронного законодавства 1978 р. Археологами і пам'яткоохоронцями в останній чверті XX ст. вважалося, що будівництво, влаштоване неподалік відтвореної української святині – садиби І. П. Котляревського (*Супруненко 1981, с. 4; Полтавщина 1992, с. 391–392*), повністю знищило культурні нашарування й об'єкти на місці спорудження ресторану, а сам факт зведення елітного, як на той час, закладу громадського харчування, завжди був прикладом порушень у пам'яткоохоронній сфері України радянської епохи.

Хоча зазначимо, що це далеко не так. Культурні нашарування давньоруського часу і роменської культури все ж таки наполовину збереглися під плитою фундаменту ресторану, зведеного на бетонних палях. Вибиранням котловану були знищені переважно об'єкти козацької епохи, верхні нашарування XII–XIII ст. і кінця XIII – XIV ст. Заглиблені котловани будівель IX–XI ст. й досі знаходяться «законсервованими» під бетоном цієї споруди «зрілого соціалізму», хіба що місцями порушені пробиванням опор фундаменту (*Супруненко, Пуголовок 2015*).

Більше руйнувань спричинило влаштування траншей комунікацій до ресторану, а також провали заглиблених частин погребів і підземних ходів козацької епохи, які почали з'являтися наприкінці 1970-х та у 1980-1990-х рр. через протікання системи водопостачання і водовідведення. Вони виникали здебільшого із західного і південно-західного боків від будівлі, і викликали чимало публікацій преси на близько-історичну проблематику. Боротьба з цими явищами включала спроби закидання провалів піском, суглинком, будівельним сміттям, заливання бетонним розчином та укладання шарів бетонних блоків. Хоча усунення причин появи таких провалів – ремонт засобів водопостачання і каналізації – не проводили близько 40 років.

Ділянка з корпусом ресторану розміщується на південно-східному краю-мису Іванової гори, за 34 м на північ від відтвореної в дереві кілька років тому Подільної вежі – згадки про стару Полтавську фортецю (кол. вкл. I: *1*; II), за 22 м на північний схід від пам'ятного знаку Полтавській

галушці та 50-80 м на північний схід від огорожі подвір'я Музею-садиби літературно-меморіального музею І. П. Котляревського, на схід від Свято-Успенського собору. Це — край практично плаской поверхні плато мису високого корінного берега р. Ворскли, з абсолютними відмітками у Балтійській системі вимірювань 152,17–153,70 м, що має невеликий ухил у східний бік. Зі сходу мис обмежений ескарпованим крутосхилом корінного берега, з уступом-терасою завширшки 30–70 м на абсолютних рівнях 138-140 м. Цей уступ свого часу і був головним осередком забудови полтавського Подолу козацької епохи.

З півдня і південного сходу ділянка підрізана старим узвозом, можливо, ще давньоруського часу, що утворює уступ типу невеликого мису заввишки 2,2–2,5 м, на схилах якого розташовані пам'ятний знак галушці і реконструктивне відтворення Подільської вежі (кол. вкл. І: *1*). Саме ця ділянка й прилягає до крайньої південної частини Іванової гори. Стрільчасте мисоподібне утворення на південь та дещо нижче колишнього Подільського бастіону полкової фортеці (увінчане сучасною Білою альтанкою) тривалий час випадало з поля зору археологів. Воно було спотворене фортифікаційною діяльністю російської армії напередодні Полтавської битви та дещо пізніше, а також спробами поліпшення вигляду Іванової гори за містобудівельної практики початку і середини XX ст. На ньому 1909 р. звели, а 1954 р. – поновили знищену фашистами Білу альтанку (*Полтавщина 1992, с. 257; Провинциальный Архитектор 2012, с. 50–54*), що стала своєрідним символом нашого міста.

Цей виступ мису, як вважають дослідники, з колишньою Сампсоніївською вежею (*Гладиш 1982, с. 38*), має певні перспективи у вивченні старожитностей Полтави як, вірогідно, відправний пункт виникнення слов'яно-руського поселення (*Пуголовок 2015*). Його верхня частина пошкоджена земляними роботами початку XVIII ст., а в XX ст. була перекрита шарами насипного ґрунту під час будівництва майданчика альтанки. Схили цього відрогу (із забудованими нижніми уступами) терасовані ескарпуванням. Вузький стрільчастий мис міг бути первісним укріпленням поселення роменської культури. Отже, територія цього куточка Іванової гори ще чекає на свого дослідника...

Місце влаштування траншей комунікацій біля ресторану розташоване на не надто забудованому у XVIII ст. одно-півтораповерховими будиночками краю майданчика основного укріплення – «острогу» городища роменської культури і прилягаючої до укріплень літописного «граду» частині посаду давньоруської Лтави. Ця ділянка розміщується над схилом правих берегів Ворскли і струмка Рогізної (Тарапуньки), що відділяв Іванову та Монастирську гори (права притока р. Ворскли). У цілому — це частина плато правого корінного берега, обмежена зі сходу і південного сходу долинами ріки і струмка, з півдня — рештками старого узвозу вздовж схилу.

Із західного боку повз будівлю пролягає асфальтований під'їзд до ресторану, згаданого вище музею та Білої альтанки, що є зовнішньою частиною пішохідних і транспортних комунікацій Соборного майдану та, фактично, межею влаштування траншей комунікацій (кол. вкл. I: *2*). Вздовж цієї асфальтованої дороги прокладені основні мережі водопостачання і каналізації, електричні кабелі. З півночі територію обмежують подвір'я житлових дво- та одноповерхових будинків, зведених на початку XX ст.

Загальна топографічна ситуація для цієї ділянки початку XVIII ст. зафіксована на планах Івана Бішева і Василя Кутузова, які неодноразово публікувалися (*Гольденберг 1959; 1966, карта; Вечерський 1993, с. 34, мал. 4; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 20–21, рис. 3–4; Пуголовок, Калашник 2009, с. 23–24, рис. 4–5; Коваленко 2015, с. 166–167*). Місце проведення досліджень розташоване також навпроти (через Мазурівський яр, за 160–300 м) від схилів зі східного боку Інститутської гори та Миколаївської гірки, де знаходилися посади та менше укріплення городища літописної Лтави, а також «Нове місто» козацької епохи (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с. 24–105; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009, с. 11–118; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 18–19, 20–25 та ін.*). Загальні уявлення щодо характеру забудови ділянки на початку XIX ст. надає відома гравюра І. Селезньова за малюнком Л. Ангельштедта (*Ігнаткін, Вайнгорт 1966, с. 13*), підготовлена до багатотомного видання В. В. Пассека «Очерки России» 1848–1852 рр. (*Ханко 2013, с. 88*) і репродукована на обкладинці першої частини видання*.

Більш детальна характеристика майданчика Іванової гори та історія вивчення слов'яно-руської пам'ятки на ній міститься у вже виданій першій частині цієї роботи, отже, у цьому розділі наводитися не буде (*Супруненко, Пуголовок 2015, розд. 1*).

* У першій частині роботи автором гравюри помилково, за даними мережі Інтернет, вказувався Ігнатьєв (*Супруненко, Пуголовок 2015, с. 31, 180*).

Розділ 2
НАГЛЯДОВІ РОБОТИ 2013 р.

Упродовж 2013 р. Полтавською археологічною експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації та ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України, з перервами на кілька місяців, здійснювалися наглядові роботи за спорудженням траншей каналізації, водопостачання і водовідведення під час реконструкції ресторану «Іванова гора (Лілея)», що стали продовженням досліджень 2012 р. (див. першу частину цієї роботи) (*Супруненко, Пуголовок 2014; 2015*).

З огляду на незначні масштаби цих робіт, напевне, останні могли б і не заслуговувати на розширену публікацію. Проте, чи не в кожній з траншей, де вівся археологічний нагляд, були виявлені якщо не яскраві, то доволі важливі об'єкти і знахідки для вивчення археології Полтавського поселення. Забігаючи наперед, зауважимо, що майже кожна з ділянок досліджень дала уявлення про окремі і досить рідкісні поки-що для полтавских теренів факти використання Іванової гори, наприклад, у скіфський час, за доби літописних сіверян, давньоруської епохи, певні відомості про об'єкти Нового і Новітнього етапів в історії міста.

Територія досліджень. Ділянки науково-охоронних робіт і нагляду за будівництвом знаходилися безпосередньо із західного боку від корпусу будівлі ресторану, починаючи з її південно-західного до північно-західного кутів (кол. вкл. I: *1*; II), а також з північного боку — на подвір'ї закладу. Проектом першого етапу прокладання каналізації і водопостачання передбачалося влаштування під цокольною частиною приміщення ресторану підземних «проколів» для прокладання труб, а на краю майданчика городища, із заходу від будівлі — прокопування широтно зорієнтованих трас чотирьох траншей завдовжки 4–12 і 20 м (кол. вкл. I: *2*). Траншеї мали ширину 1,2–1,3 м і глибину близько 3,0 м. По трасі траншей мали влаштовуватися колодязі каналізації та встановлюватися ємкості жироловок (великих циліндричної форми резервуарів для збирання й очищення жирових відходів) — від 1–2 до 3–4 у кожній траншеї. Переважно — це мали бути котловани розміром 3 × 3 м та два — 4 × 5 м.

На другому етапі робіт планувалося прокласти ще одну траншею (кол. вкл. I: *1: тр. 5*) паралельно північній стіні ресторану завдовжки близько 30 м, влаштування якої необхідно було здійснити по трасі старої каналізації. Проте зі східного боку (на краю траншеї) необхідно було спорудити два колодязі, демонтувавши на площі 5 × 6 м масив бетонування 1970-х рр. Саме під ним могли зберегтися культурні нашарування та об'єкти, які треба було дослідити так званим розкопом 1/2013 р. (кол. вкл. II).

Неглибока траншея 6 (кол. вкл. I: *1*: *тр. 6*), що прокладалася вздовж західного фасаду ресторану по трасі влаштування старого водопроводу (від краю асфальтованої доріжки автопід'їзду – з північного сходу на південний захід) на відстань близько 30 м, певним чином зачіпала масиви збережених культурних нашарувань. Отже, на ній у серпні – вересні 2013 р. також були проведені наглядові дослідження, котрі дали винятково яскраві результати.

Прокладання продовження цієї траншеї, що отримала умовний номер 8 (кол. вкл. I: *1*: *тр. 8*), вздовж автопід'їзду з північно-східного боку Соборного майдану було спричинене виходом з ладу старого водогону, отже, стало наслідком здійснення всіх вище зазначених робіт.

І, насамкінець, порівняно коротка траншея 7 (кол. вкл. I: *1*: *тр. 7*) завдовжки 14 м була влаштована у вересні 2013 р. від газорозподільчого пункту до допоміжного приміщення-котельні комплексу. Вона мала глибину 0,8–0,9 м і ширину не більше 0,9 м.

Таким чином, будівельні роботи спричиняли певні пошкодження культурних нашарувань пам'ятки, а нагляд за ними і принагідні дослідження об'єктів дозволяли отримати хоча б стратиграфічну і планіграфічну інформацію. Раніше до таких робіт археологи переважно не допускалися, чи останні здійснювалися будівельниками фактично потай.

На вході будівлі ресторану (Соборний майдан, 2) містився геодезичний репер — тригопункт з абсолютною позначкою у Балтійській системі висот — 153,72 м (кол. вкл. I: *1*). Ділянка під спорудою мала певне пониження в бік Подолу, — до 151,90–152,0 м. Це пониження складало в різних точках нівелювання від 1,05 до 1,80 м і, вірогідно, використовувалося у системі забудови з часу літописних сіверян. Воно об'єктивно відображало історичну топографію частини надсхилля плато, що виникла внаслідок ерозійних процесів, фортифікаційної і господарської діяльності людини, була спотворена перебудовами XVII – XVIII ст. Підвищення до західного боку ресторану в зоні прокладання траншей, імовірно, утворилися не тільки під час будівництва закладу харчування 1970-х рр., а й через розгортання елементів обвалування в основі надсхилового палісаду Полтавської фортеці на початку XIX ст.

Ділянка прокладання траншей 1–3 зазнала істотних будівельних втручань у 1970–1990-ті рр., здійснених за демонтажу конструкцій основи новозбудованого корпусу і навколишніх клумб озеленення, підсилення

фундаменту через наявність провалів, розгортання будівельних залишків і навезеного ґрунту тощо (рис. 2; 6–8). Внаслідок цього поверхнева частина нашарувань до рівня 0,8–1,2 м від сучасної денної поверхні перетворилася на суцільний новітній перекоп, з переважанням сміття чи будівельних решток XIX–XX ст., місцями була вкрита бетонними блоками до глибини 0,8 м (рис. 6). Не дивлячись на це, з рівня стародавнього похованого грунту, а часом й вище, у чорноземі і суглинку материка проступали контури заповнення окремих об'єктів переважно козацької та Новітньої епох, а інколи — роменської культури і давньоруського часу. Враховуючи останнє, ділянки стінок траншей зачищалися, контролювалося вибирання траншей екскаватором, а на окремих їх частинах (зі збереженими об'єктами) вдалося провести вибирання заповнення (рис. 3–6; 14–17), здійснити фіксацію не тільки профілів стінок, а й певних частин збережених об'єктів й особливостей залягання культурних нашарувань (рис. 15; кол. вкл. III та ін.). Це дозволило виявити кілька заглиблених споруд і рештки житлово-господарської забудови попередніх епох, характеристика яких і складатиме зміст наступних розділів.

Влаштування групи траншей 4 не дало майже ніяких археологічних результатів, адже роботи велися у межах суцільного перекопу початку 1970-х рр. Вся траса траншеї 5 з північного боку від будівлі також лягла посеред широкої траншеї комунікацій третьої чверті XX ст. Тільки на місці каналізаційних колодязів у північно-східному кутку подвір'я ресторану, під бетонною основою фундаменту та старими колодязями каналізації, вдалося закласти розкоп 1/2013 р., результати робіт в якому наводяться у розділі 7 (кол. вкл. II).

Найбільш інформативними у стратиграфічному плані виявилися наслідки досліджень траншей 6–8, хоча через незначну глибину останні надали уявлення лише про поверхневі нашарування Іванової гори козацького і давньоруського часу (кол. вкл. II). Характеристика об'єктів та матеріалів, отманих внаслідок наглядових робіт у них, міститься у розділах 8–10 цієї частини видання.

Фіксація матеріалів досліджень. У траншеях 1–3, 6–8 проводилося зачищення стінок на вцілілих ділянках нашарувань і навколо об'єктів, а також вибирання вмісту останніх у межах можливих земляних робіт на площах 1–5 м^2. Відповідно, здійснювалася їх графічна і фотографічна фіксація. За «0» під час фіксації обиралися найвищі точки поверхні біля стінок траншей, прилеглі до геодезично пронівельованих відміток.

Для траншей і перекопів, умовно об'єднаних під номером 4 (підсилення фундаментів, короткі траншеї водовідведення біля північно-західного кута будівлі), через наявність суцільних перекопів, графічна фіксація не проводилася. Роботи обмежилися металодетекторним скануванням і вибиранням окремих знахідок зі вмісту перекопів, фотофіксацією місця проведення земляних робіт (кол. вкл. I: *1*: *тр. 4*).

Траншея 5 практично на всій протяжності натрапила на перекоп старої траси водовідведення і зону розташування каналізаційних колодязів початку 1970-х рр. (кол. вкл. І: *1: тр. 5*). Від того її стінки інтенсивно обвалювалися, що спричиняло складність не тільки для влаштування нової каналізації (рис. 47), а й унеможливлювало спроби перегляду перекопаних 40 років тому нашарувань. Винятком виявилася ділянка скупчення трьох колодязів ближче до північно-східного кута будівлі. Тут на площі більше 5 × 6 м, після демонтажу капітального бетонного колодязя, фундаменту і цегляних каналізаційних колекторів, утворилася нерівномірно збережена ділянка нашарувань прямокутної форми з об'єктами, які довелося дослідити окремим розкопом 1 влітку 2013 рр. (*Супруненко, Пуголовок 2014а, с. 223, рис. 1*).

До цієї роботи долучені й результати кількох розвідкових обстежень та шурфувань 1979, 1999, 2009 і 2013 рр., що знайшли відображення лише у науковій звітності. Вони тяжіли або безпосередньо примикали до ділянки науково-рятівних робіт 2012 – 2013 рр., отже, характеристика їх результатів закономірно мала бути вміщена у цьому виданні.

Учасники робіт. До робіт 2013 р., окрім авторів, були залучені наукові співробітники і лаборанти експедиції — аспірант Інституту археології НАН України, полтавець, на сьогодні кандидат історичних наук *Я. В. Володарець-Урбанович* (м. Київ), *А. В. Коверко*, *М. В. Поліський* (м. Полтава), *М. П. Ольшницький* (с. Галущина Гребля Новосанжарського р-ну), *О. В. Сидоренко* (м. Лубни), епізодично — *Є. Є. Пономаренко* (с. Великі Кринки Глобинського р-ну), а також завідуючий відділом ЦОДПА, полтавець *В. В. Шерстюк*.

Шурфування біля Свято-Успенського собору у 2013 р. здійснювалося авторами і *В. В. Шерстюком*, за безпосередньої участі *архієпископа* Полтавського і Кременчуцького УПЦ КП *Федора (В. Л. Бубнюка)* та представників церковної громади храму.

Щодо обстежень підземних ходів навпроти будівлі ресторану 1978 р., то в цих роботах, разом із *О. Б. Супруненком*, брали участь наукові співробітники Полтавського краєзнавчого музею – *Л. М. Лугова* та *І. С. Мельникова* (*Супруненко 1979*). Шурфування на місці входу до ресторану 1999 р. здійснили науковий співробітник, на сьогодні завідуючий відділом ЦОДПА *К. М. Мироненко*, *О. Б. Супруненко* та на той час старший науковий співробітник Центру, сьогодні – доцент Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, кандидат історичних наук *О. В. Коваленко*, обстеження ділянки відтворення Подільської вежі виконали 2009 р. *Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник* та *В. О. Петров* (*Пуголовок 2010, с. 349–350*).

Визначення остеологічних матеріалів зі вмісту заповнення ям та жител з робіт 2013 р. здійснив фахівець Музею природи при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна *В. Л. Бондаренко* (м. Харків), опрацювання результатів палеоетноботанічних досліджень за відбитками зернівок рослин та їх решток у виробах з глини виконано старшим науко-

вим співробітником Інституту археології НАН України, кандидатом історичних наук *С. А. Горбаненком* (м. Київ). Окремі антропологічні визначення за кістковими рештками провів старший науковий співробітник ЦОДПА, асистент Української медичної стоматологічної академії, кандидат медичних наук *А. В. Артем'єв* (м. Полтава).

Графічне забезпечення досліджень у польових умовах виконали *О. Б. Супруненко* й *Ю. О. Пуголовок* (креслення), рисунки підготовлені *Т. В. Менчинською*, за участі *Ю. О. Пуголовка* і *О. Б. Супруненка*. Фотозйомка під час нагляду та розкопок проводилася *О. Б. Супруненком*, фото знахідок підготовлені авторами, електронне опрацювання ілюстрацій — науковим співробітником ЦОДПА *А. В. Коверко*.

У траншеях і зачистках виявлені красномовні підтвердження початку заселення Іванової гори з IX ст. і продовження життя на вказаній ділянці городища на початку XI ст., існування тут житлово-господарської забудови давньоруського посаду, центральної ділянки «Старого» полкового міста доби Руїни і Гетьманщини, а також кілька ям і погребів кінця XVIII – початку XIX ст. Внаслідок досліджень отримана доволі виразна колекція знахідок, що репрезентують місцеве керамічне виробництво та ремесло скіфської доби, періоду проживання літописних слов'ян-сіверян, матеріальну культуру населення літописної Лтави давньоруського і післямонгольського часу, окремі риси матеріальної культури козацької епохи. Всі ці знахідки надійшли на постійне збереження до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Методика проведення досліджень. Після вибирання верхньої частини заповнення траншей, зачисток їх стінок і виявлення об'єктів, завалених будівельним сміттям, роботи, за можливістю, проводилися без застосування землерийної техніки і вручну (рис. 4; 15; кол. вкл. V; VII). Відвали переміщувалися екскаватором на повністю дослідженні ділянки, з метою засипання прокладених комунікацій. Об'єкти досліджувалися максимально повно і на знос, з використанням металодетекторного сканування.

Для відкритих об'єктів і ям у траншеях 1-3 була прийнята суцільна нумерація. Цей розподіл виявилося суто умовним, адже був викликаний кількома етапами проведення робіт. У наступних траншеях уже використовувалася окрема нумерація.

Розділ 3
ТРАНШЕЯ 1

Весняні наглядові роботи 2013 р. на ділянці городища роменської культури і посаду літописної Лтави на Івановій горі з північного і західного боків від будівлі ресторану на Соборному майдані, 2 (кол. вкл. II), охопили територію трас комунікацій — траншей водопостачання та каналізації і колодязів, котрі здебільшого влаштовувалися на місці існуючих з 1970-х рр.

Траншея 1 прокладалася у західний бік (з деяким відхиленням на північ) від південно-західного кута виступу будівлі ресторану, зверненого до Білої альтанки (азимут 255°), на відстань 9,5 м. Ширина цієї заглибини — 1,1–1,2 м, глибина — 3,0–3,5 м (кол. вкл. II: *тр. 1*). Траншея перетинала ділянку колишніх клумб та підсипок для озеленення, влаштованих на місцях провалів пізньосередньовічних підземель. Із західного боку мала розширення – підпрямокутні за формою заглибини колодязів для жироловок (3,5 × 3,5 м) і колектор каналізації (3,0 × 3,0 м), що влаштовувалися у заповненні значного провалу підземелля, забитого сміттям рубежу XX – XXI ст. Далі траншея круто звертала під кутом 253° в бік наступної траншеї 2 і була спрямована до групи колодязів на відстань 9 м.

Отриманий профіль зачистки південної стінки траншеї (рис. 9) — від початку зі стіною ресторану до місця влаштування каналізаційного колодязя, що зафіксований на всій її протяжності (рис. 10). Між третім і п'ятим метрами впоперек траншеї вибраний вміст котловану провалу погреба козацької епохи, що дозволило встановити форму його лазу та особливості перекриття заглибленої частини (рис. 3–7; 9).

Стратиграфічна ситуація. Зачистка профілю стінки (рис. 9) оголила наступні нашарування:

0 – 0,5–0,7 м — шар будівельного сміття і навезеного ґрунту на місці влаштування озеленення та вирівнювання провалів підземель, насипаний у кінці XX і на початку XXI ст.;

0,80 – 1,25 м — нерівномірний і дещо спадаючий у східний бік до схилу та будівлі ресторану чорноземний шар відкладень кінця XVII – XIX ст., з окремими уламками ліпної і гончарної кераміки роменської культури та давньоруського часу. В основі цього шару на другому і третьому метрах за-

Рис. 2. **Соборний майдан, 2.** Місце прокладання траншей 1 та 2. *З північного заходу.*

чистки вирізнялися попелясто-вуглисті скупчення пічних відходів та господарської діяльності, вміщені, певно, до неглибоких ямок. В останніх виявлені зразки світлоглиняної гончарної кераміка з розписами ангобами XVIII ст.;

0,90 – 1,40 м — підстилаючий попередні нашарування стерильний прошарок суглинкового викиду від влаштування погребу кінця XVII ст. До країв пласт цього суглинку значно тоншав. Можливо, останній був поверхневим ущільненням дерев'яного перекриття льоху або схованки;

0,90–0,95 – 1,50 м — із західного боку профілю відзначений товстий прошарок чорноземного ґрунту-викиду від влаштування погребу, котрий містив окремі уламки гончарного і ліпного посуду слов'яно-руського часу;

1,35–1,45 – 1,60–1,70 м — чорнозем — похований ґрунт, що лежав щільним шаром завтовшки 0,25–0,35 м на тонкому (7–12 см) прошарку передматерика – коричнево-палевого суглинку;

з 1,70–1,85 м — материк — лесоподібний суглинок палевого кольору (рис. 5; 9).

Між третім і п'ятим метрами зачистки траншею у майже широтному напрямку перетинав котлован ***погребу*** (схованки-?) з просівом, що мав заглибину видовжено-підовальної в плані форми і простежувався у стін-

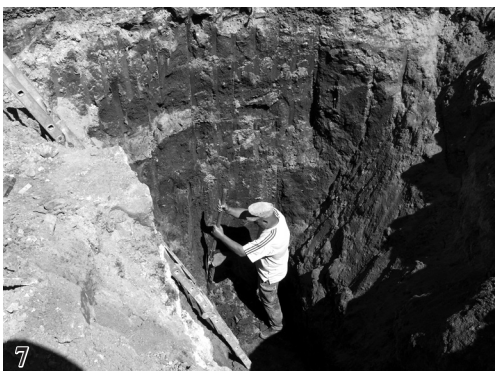

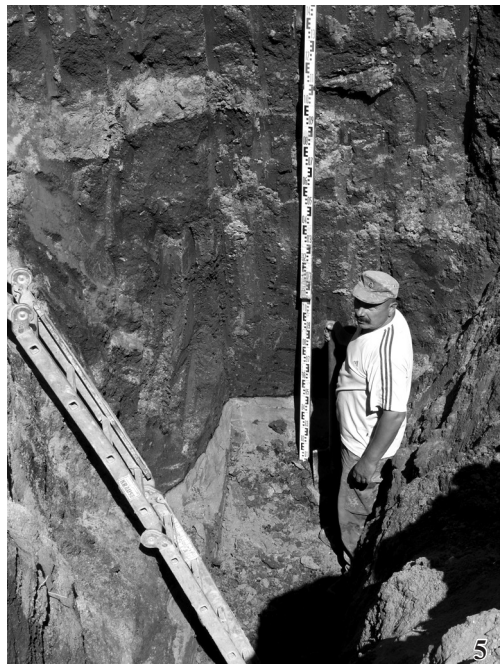

Соборний майдан, 2. Траншея 1. *Ділянка 1.* Рис. 3. Зачистка південної стінки. Рис. 4. Робочий момент. *Ділянка 2.* Рис. 5. Зачистка стінки обвалу котловану під колодязь. *З півночі.* Рис. 6. Заповнення погреба (камери). *З півночі.* Рис. 7. Заповнення провалу підземелля. Рис. 8. Просів підземелля. *З північного заходу.*
В.В. Шерстюк, О.В. Сидоренко.

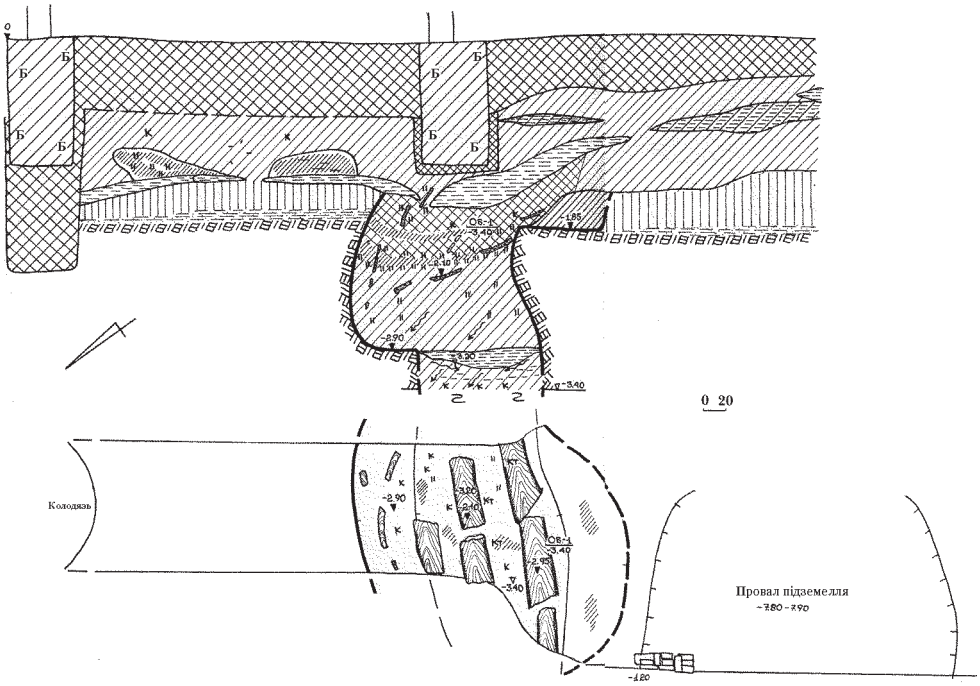

Рис. 9. **Соборний майдан, 2.** Траншея 1, ділянка 1. Профіль південної стінки та план дослідженої частини погребу 1.

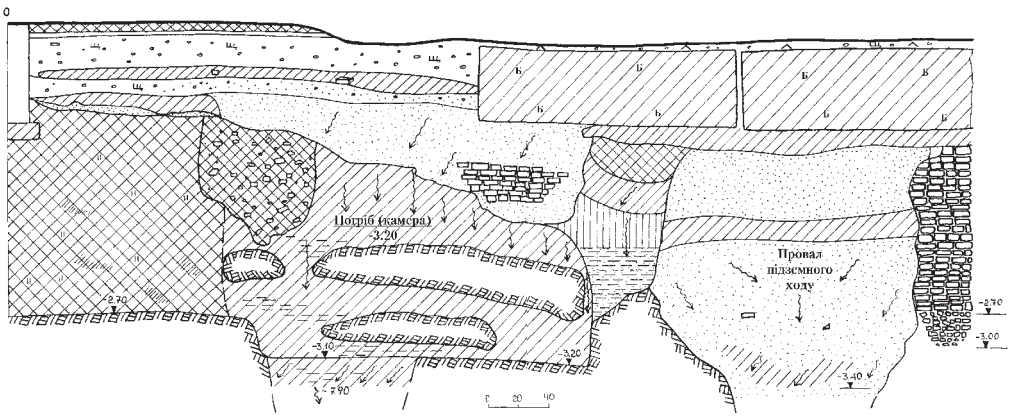

Рис. 10. **Траншея 1**, ділянка 2. Профіль південної стінки.

ках траншеї й обвалах ґрунту вибірки під колодязь каналізації на ділянці 2,0 × 2,2 м (рис. 9). Погреб досліджений від рівня залягання материка на 1,2–1,6 м у глибину і, таким чином, встановлена ширина його вхідної частини (1,9–2,0 м) зі сходинкою-уступом зі східного боку завширшки 0,6 м,

влаштованою на глибині 2,90 м від «0». На рівні виструганої у материку сходинки у заповненні із західного боку залягала лінза материкового суглинку завтовшки 0,20–0,25 м, що перекривала глибший лаз шириною 1,2 м, котрий вів у товщу материка (прокопувався до 3,2–3,4 м від «0»). Із західного боку від погребу містилася овальна в плані вибірка похованого чорнозему завширшки 0,6 м, що складала конструктивний елемент влаштування підземелля (рис. 9).

У заповненні просіву погребу відзначені: прошарок мішаного чорноземного ґрунту, розподілений та підстелений попелястою лінзою пожежі, де у вмісті і дещо нижче на 0,2–0,4 м залягали перегорілі рештки трьох широких дощок, просілих вздовж заглибини приступки (рис. 9). Ширина дошок становила 20–24 см, товщина — близько 3–4 см. Дошки простежені на довжину 1,2–2,0 м і лежали у широтному напрямку. Можливо, останні були залишками перекриття входу погреба, що вкривався зверху суглинком і дерном. Нижче, до рівня 2,9 м від «0» містився інтенсивно-чорний чорнозем з крупними вуглинами, відділений у заглибині лазу від аналогічного, проте рихлого й осунутого в обвалі такого ж ґрунту, з суглинковою лінзою, що осунулася з перекриття.

Інших об'єктів археологічного характеру на цій ділянці траншеї 1 не виявлено.

Знахідки. У нашаруваннях козацької епохи та вмісті заповнення погребу виявлена певна кількість уламків гончарного посуду XVII–XVIII ст. і перевідкладених слов'яно-руського часу.

Матеріали *роменської культури* представлені фрагментами ліпного посуду, серед яких виділяється верхня частина горщика з вертикальним вінцем (рис. 11: *1*; 12: *2*). Трапився єдиний орнаментований уламок стінки із зиґзаґоподібним зображенням, нанесеним гусеничним штампом (рис. 11: *2*; 12: *1*).

З числа уламків гончарного посуду козацької епохи зі вмісту погреба походить фрагмент верхньої частини горщика, прикрашений по зрізу вдавленнями штампу (рис. 11: *3*; 12: *5*). Він вкритий багатокомпонентним орнаментом з кривульок і ліній, нанесених ангобом. Схожий посуд виявлений у матеріалах табору селітроварів на Великому укріплені Більського городища в ур. Поле 2-ї бригади (*Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010, с. 37, 38, рис. 20–21*), а також у Полтаві, на посаді у межах Інститутської гори (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 95, рис. 74*). З огляду на це, припустиме датування такої кераміки часом від другої половини XVII ст.

Серед матеріалів з траншеї заслуговує на увагу і знахідка виплеску кольорового металу — мідного сплаву, вірогідно, давньоруського часу (рис. 11: *4*).

Західна ділянка південної стінки траншеї, після влаштування котловану колодязя каналізації (завдовжки 9 м), дала змогу отримати перетин

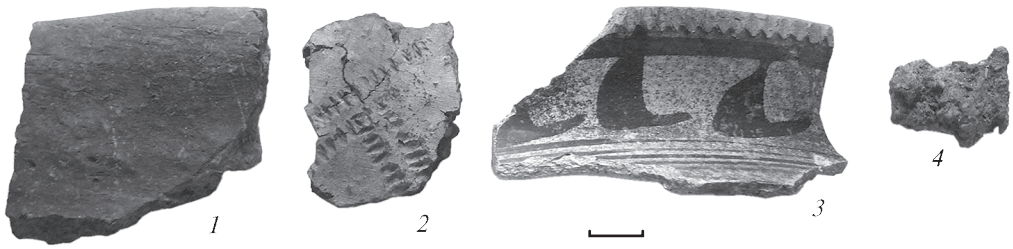

Рис. 11. **Соборний майдан, 2.** Траншея 1. Знахідки. *1–3 – кераміка, 4 – мідний сплав.*

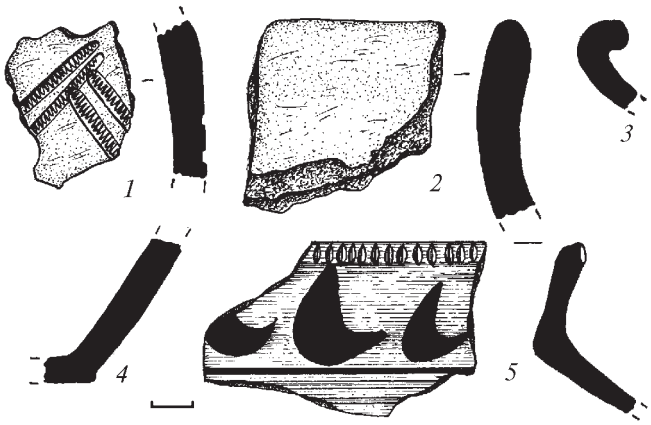

Рис. 12. **Траншея 1.** Уламки кераміки. Прорисовка.

обваленої частини ще однієї підземної споруди, вірогідно, початку XIX ст., а також оголити провал глибшого і більш значного підземелля козацької епохи (рис. 6; 8; 10).

Під шаром будівельних залишків 1970-х рр. та бетонними блоками огорожі клумб, з глибини 1,0–1,2 м від сучасної денної поверхні (рис. 6; 10), посередині профілю зачистки оголені основи мурованих цегляних стін і фундаменту будівлі на вапняному розчині початку XIX ст., одна з яких досягала глибини 2,7 м від «0» і була зведена на стрічковому фундаменті, влаштованому з рівня 3,0 м від «0». Зі сходу під стінами знаходилися обвалені рештки погребу-?, влаштованого у материковому суглинку, до якого зсунулися масиви вимосток фундаментів, шматки і цілі пласти материка і чорнозем. Це, за профілем, були рештки підпрямокутної форми підземної споруди з похилим арковим склепінням, котра мала висоту в різних місцях 1,3–1,7 м, вирівняне дно, влаштоване на глибині 3,1 м від «0» (рис. 6; 10). Ширина її становила близько 3 м. Зі східного боку від неї містився заповнений перемішаним чорноземом з численними вуглинами, як здається, прямокутних обрисів котлован входу, з простеженою шириною близько 2 м, рівне материкове дно якого заходилося на глибині 2,7 м від «0». У ньому, під уступом зі сходу, містився провал завширшки 1,2 м до більш глибокого

підземелля, що прокопувався до рівня 3,4 м від «0». Саме це місце позначив провал 2001 р. до підземелля, що досягав глибини близько 8 м (рис. 8). Зі східного боку у проміжку між основами стін був ще один провал завширшки 1,8–2,0 м, що вибирався в ході прокопування траншеї екскаватором до відмітки 3,4 м від «0».

Усі матеріали, виявлені у заповненні вказаних об'єктів, відносилися до першої половини XIX ст.

Таким чином, траншеєю 1 перетнуті не тільки культурні нашарування надсхилля Іванової гори, а й об'єкт козацької епохи — погріб кінця XVII ст., для якого простежена верхня частина конструкції. Погріб мав лаз, що вів у глибину лесової товщі материка і досліджувався до глибини 3,4 м від «0», певно, маючи відношення до влаштування схованки чи входу до підземного ходу. На це вказував і потужний просів провалу, виявленого влаштуванням каналізаційного колодязя на захід від завершення траншеї.

На більш віддаленій за захід ділянці траншеї досліджені рештки підземелля типу погребу або окремої камери, влаштованої у лесі. Сусідній провал між стінами міг належати входу до більш глибокої споруди-камери (другого ярусу за глибиною). Зважаючи на наявні відомості і відсутність більш давніх за XIX ст. матеріалів у заповненні, роботами могли бути зачеплені рештки першої з відомих у Полтаві в другій половині XVIII – на початок XIX ст. міської в'язниці, що пов'язується з видовженим одноповерховим приміщенням, позначеним на планах міста. В ній могли бути влаштовані «ями» — підземні камери для утримування злочинців, споруджені на двох рівнях.

До речі, за «Генеральним описом Лівобережної України» «турма» або секвестр знаходилася на Успенській вулиці поблизу собору (*Коваленко 2015, с. 91*) та була «огорожена ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержанія важных колодніков землянка одна» (*Показания 1765–1769, арк. 1*). Як зазначає дослідниця історії міста XVII–XVIII ст. О. В. Коваленко, в цьому секвестрі поділу на чоловічу і жіночу частини не було, утримувалася вона за рахунок мешканців міста. Спеціальних окремих камер для злочинців у ній також не влаштовували, проте за існуючими на той час правилами, приміщення мали бути «крепкие, одни сподние, другие верхние», де кримінальних злочинців тримали у нижніх, а затриманих у справах «розправочних» – у верхніх (*Коваленко 2015, с. 91*).

Отже, виявлені внаслідок прокладання траншеї підземні приміщення цілком могли бути кількома камерами для утримування в'язнів, спорудженими у другій половині XVIII ст. у згаданій вище «землянці». Як відомо, нова в'язниця у Полтаві була збудована 1808 р. на початку Кобищанського яру (*Терещенко 1861, с. 22*) і туди згодом перемістилася тюремна установа.

Розділ 4.
ТРАНШЕЯ 2

Схожа на траншею 1 і більш коротка смуга прокладання водовідвідних комунікацій була спрямована у західний бік (без відхилення до півночі), практично від південно-західного кута будівлі ресторану, зверненого до Свято-Успенського собору (азимут 254°) на відстань 4,5 м. Після цього влаштовувалися три заглибини каналізаційних колодязів. Від них траншея ще на 4,5 м у довжину звертала на захід – північний захід, за азимутом 276°. Її ширина складала — 1,2–1,3 м, глибина — 3,2 м (кол. вкл. I; II: *тр. 2*; рис. 13). Заглибини під колодязі були дещо ширшими та на 1–2 м глибшими, хоча не перевищували за розмірами 3 × 3 м.

Культурні нашарування із залишками заглибленого підкліту житла (житло 1) та господарської ями (яма 1) роменської культури збереглися на початку траншеї, з її північного боку під несучою стінкою і фундаментами будівлі ресторану. Зачисткою північної стінки траншеї отриманий їх перетин, а на ділянці близько 3 м вибрані доступні для вивчення рештки заглиблених частин об'єктів (кол. вкл. III: *план*). Південна стінка траншеї навпроти перетиналася котлованом перекопу XIX ст., що опускався до глибини близько 4,0 м.

Траншея перетинала ділянку існуючих у 1980–1990-х рр. клумб і підсипок, влаштованих біля будівлі ресторану (рис. 2). Західна частина, після зміни напрямку, натрапила на місця двох провалів підземель (в т. ч. 2001 р.), що, за свідченнями преси й оглядом одного з авторів, досягали глибини 8,0 м від рівня сучасної денної поверхні. На час влаштування каналізаційних колодязів вміст закиданих сміттям провалів прокопувався екскаватором лише до 4,0 м від «0». Після цього перекопи вирівнювалися, їх основа бетонувалася і в заглибини встановлювалися бетонні кільця для вміщення резервуарів жироловок та проміжного колектора каналізації. В обвалі південної стінки траншеї після групи колодязів, за 6,2 м на захід – північний захід від кута будівлі ресторану (азимут 276°), виявлена частина перетину господарської ями 2 роменської культури, що збереглася на останній третині глибини. У зв'язку із можливістю обвалу рихлих нашарувань, її довелося лише зачистити, отримавши перетин (рис. 18; 27).

Отже, наведемо описи двох інформативних ділянок траншеї 2. Першою була ділянка північного профілю, край південно-західного кута будівлі ресторану (рис. 13–17). Розташована вона за 2,25 м на північ – північний захід (азимут 351°) від південно-західного кута його стіни і мала довжину близько 3 м.

Північний профіль стінки на початку траншеї оголив доволі виразний перетин двох об'єктів. Це — частина котловану житлової будівлі — *житло 1*, а також профіль перетину половини зернової *ями 1* роменської культури. *Стратиграфічна ситуація* на цій ділянці виглядала таким чином (кол. вкл. III):

0 – 0,15 м — тротуарна бетонна плитка вимостки;

0,05 – 0,20 м — гравієва підсипка;

0,20 – 1,45 м — шар будівельного сміття і демонтажу мурованих будівель XIX ст.; зі східного боку — від стінки ресторану на відстані 2 м з рівня 0,95–1,00 м від «0» — збереглися два прошарки перекопів – будівельних решток XIX ст., частина цегляної кладки стіни будинку, підстелена культурними нашаруваннями фіналу козацької епохи до рівня 1,45 м; із західного боку в основі будівельного сміття лежав бетонний блок, а поряд містився шар бетонування 1974 р. завтовшки 15 см (кол. вкл. III);

1,45 – 1,65 м — із західного боку на відстані в 1,5 м збереглася основа похованого ґрунту – щільного чорнозему (0,2 м), зі сходу вона перерізалася котлованом господарської споруди чи підкліту будівлі козацької епохи та котлованом житла 1, перекритими суглинковим материковим викидом;

1,65 – 1,85 м — із західного боку похований ґрунт підстилався прошарком коричнево-палевого з чорноземом передматерика;

з 1,85 м — в його основі знаходився материк – лесоподібний суглинок масиву підґрунтя мису Іванової гори.

Привертав увагу досліджений куток ***житла 1*** роменської культури. Цей об'єкт, у випадку повного збереження, був би найбільш інформативним зі всіх досліджених на Полтавському поселенні упродовж середини XX – початку XXI ст. з-поміж сіверянських будівельних старожитностей.

Котлован заглибленої житлової будівлі впущений з рівня похованого чорнозему (1,6 м від «0») на глибину 3,20 м від «0» (кол. вкл. III), тобто, був завглибшки близько 1,6 м від рівня стародавньої похованої поверхні. Він зорієнтований кутами майже за сторонами світу. Вирівняні стінки дещо звужені донизу, з реконструйованою різницею за розмірами по верху більше на 10–15 см. Розміри дослідженої частини житла по дну 0,90–1,00 м (північний захід – південний схід) × 1,5 м (ближче до широтного напрямку) або лише 1,5 м^2 площі котловану (рис. 14–15). Східна і північно-східна частини знищені влаштуванням фундаменту ресторану 1970-х рр., північно-західна — не досліджувалася через загрозу руйнування стіни і, ймовірно, перекопана внаслідок спорудження старої каналізаційної траншеї.

Верхня частина заповнення на рівні залягання похованого ґрунту пошкоджена перекопами XVIII ст. (зі сходу, з уламками румп кахлів у вмісті) і траншеєю терасування з метою влаштування озеленення (1974 р., із заходу) (кол. вкл. III). Нижче котлован перекритий лінзою материкового викиду завтовшки 0,25 м, під яким простежувався масив перемішаного чорноземного попелястого заповнення з вуглинами та дрібними зразками уламків мореної і світлоглиняної гончарної кераміки XVII ст. Він нібито окреслював позначений у профілі суглинистим контуром котлован впущеної всередину просіву заглибини *господарської будівлі* чи підкліту *козацької епохи*. Її глибина від «0» становила 2,45 м, відповідно, виявлена зачисткою ширина — 1,6 м (кол. вкл. III).

Нижче містився більш темний чорнозем заповнення, що на глибині 2,7 м перебивався попелястою лінзою завтовшки 5–7 см. Під нею вміст мав більшу насиченість вуглинами, що збільшувалася до дна, невеликими шматочками обмазки й окремими крупними фрагментами печини, в т. ч. уламками зводу печі. З цього ж рівня у заповненні залягали залишки перепаленого дерев'яного облаштування стін, рештки «умеблювання» й деякі деталі конструкції житла (рис. 15–16; кол. вкл. III).

Залишки горілого дерева майже рівномірно містилися по всій площі котловану. Рештки дерев'яних виробів представлені дошками, шириною 0,20–0,22 м з невизначеною товщиною, і трьома підквадратними у перетині колодами (14 × 15, 15 × 15 та 9 × 18 см), що лежали одна над одною вздовж північно-західного борту котловану (рис. 19; кол. вкл. III).

Ближче до середини цієї частини житла, за 0,10–0,35 м наді дном, у заповненні містилася перепалена частина дерев'яної конструкції (0,45 × 0,75 м) у вигляді прямого кута одвірка, що складалася з товстих дошок зі збереженими випиляними прямокутними пазами (кол. вкл. III). Обидва бруси мали зафіксовану ширину 14–15 см і товщину близько 6 см, численні злами. Поверхня на торцях містила сліди обпилювання, а поздовжна внутрішня — акуратного обстругування. Це дозволило реконструювати частину деталі дверної конструкції (рис. 19: *2*).

Під рештками одвірка навскоси лежала ще одна обстругана й обрізана пилкою дошка завширшки 12 см і товщиною 5 см, що збереглася на довжину 0,8 м, реконструктивне відтворення якої подане на рисунку (рис. 19: *3*; кол. вкл. III).

Виявлені вздовж південно-західної стінки дошки обшивки котловану підпиралися порівняно густо встановленими у вертикальному положенні товстими квадратними і широкими прямокутними брусами перетином 10 × 10, 10 × 14 і 10–11 × 26 см, які встановлювалися у неглибокі заглибини-ямки в материковому дні (8–15 см від його рівня) на відстані 5–18 см. Цей елемент облаштування котловану зберігся у висоту на 20–25 см (рис. 19: *1*; кол. вкл. III).

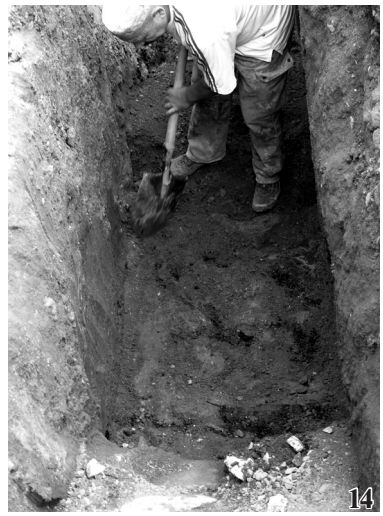

Соборний майдан, 2. Траншея 2. *Ділянка 1.* Рис. 13. На початку робіт. *Із заходу.* Житло 1. Рис. 14. Робочий момент. Рис. 15. Зачистка заповнення котловану. *З півночі.* Рис. 16. Рештки дерев'яних деталей облаштування. *З півночі.* Рис. 17. Яма 1. Робочий момент. *З півдня.* *Ділянка 2.* Рис. 18. Яма 2. Початок дослідження. *З північного заходу. О.В. Сидоренко, В.В. Шерстюк.*

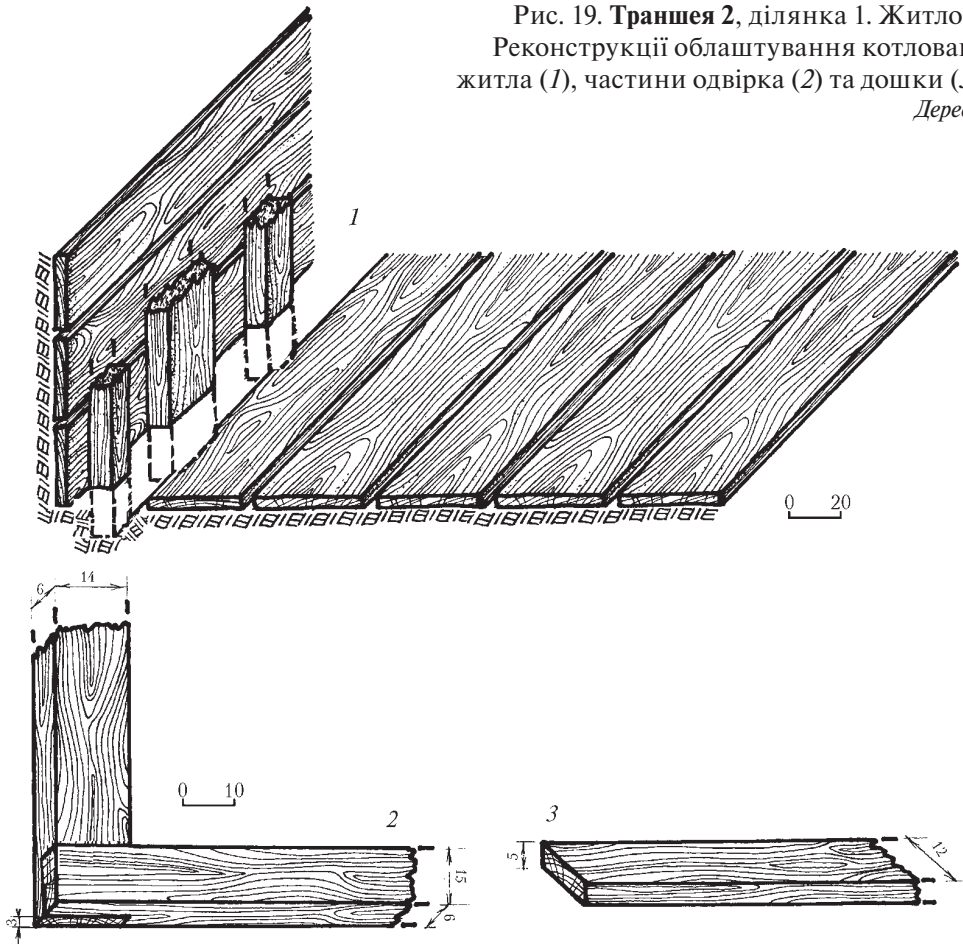

Рис. 19. **Траншея 2**, ділянка 1. Житло 1. Реконструкції облаштування котловану житла (*1*), частини одвірка (*2*) та дошки (*3*). *Дерево.*

Рівне материкове дно, із заглибинами ямок вздовж борту (зокрема, у південному кутку), було всуціль вкрите перегорілими рештками порівняно широких дошок, що лежали у напрямку північний захід – північ — південний схід – південь (кол. вкл. III). Виявлені залишки п'яти таких дошок шириною 18–20 см, а в зачистці під фундаментом ресторану простежувалися обриси шостої. Наводимо реконструкцію облаштування стінок та влаштування підлоги у котловані (рис. 19: *1*).

У західній і південній частинах дослідженого фрагменту котловану знаходився розвал випаленої глини з уламками конструкції печі (кол. вкл. III: *5*). Сама ж піч не була виявлена.

З числа не надто великих фрагментів опалювального пристрою вирізнявся *уламок* верху *топкової камери* з пористою структурою. Розміри його становили 10,4 × 16,8 см. У вмісті тіста уламку виявлені зернівки жита

(3,00 м від «0», кол. вкл. III: *ж. 1: 5*). Аналіз цієї знахідки вміщений до опублікованої статті С. А. Горбаненка і Ю. О. Пуголовка (*Горбаненко, Пуголовок 2014, с. 339–344*) і надалі наводиться за цією роботою.

Фрагмент склепіння печі був повною мірою унікальним. Усередині його масиву виявлено доволі значну кількість вцілілих обгорілих зернівок культурних рослин. Насиченість ними глиняного тіста була значною: приблизно 1 зернівка на 10—15 см^3. Усі вилучені належали винятково зернівкам жита (*Secale cereale*). Глиняне тісто також містило органічні домішки (полову, посічену траву).

Зернівки збереглися задовільно. Деякі з них втратили найвразливіші частини (зародки), інші — суттєво деформувалися під дією вогню (рис. 20: *1–34*). Зерно не було «сортованим» — у глиняному тісті містилися і найбільші (з середини колоса), і найменші (з країв) зернівки. Через це їх параметри суттєво варіювали (табл., вміщена нижче). Також вдалося вилучити з глини одну вцілілу основу колосу та дві плівки (рис. 20: *35—37*).

Таблиця.

Параметри зернівок жита з уламка печі у житлі 1 (за С. А. Горбаненком).

Рис. 23, позиція	Розміри, мм		Індекс L/B
	Ширина, B	Довжина, L	
1	2,24	6,72	3
2	2,62	6,94	2,65
3	2,18	4,83	2,2
4	2,47	6,67	2,7
5	2,51	6,35	2,53
6	2,96	5,94	2
7	2,02	4,83	2,39
8	2,12	7,03	3,32
9	2,13	5,23	2,5
10	2,32	7,18	3,09
11	2,17	6,13	2,82
12	1,98	5,94	3
13	1,85	5,40	2,92
14	1,63	5,05	3,1
15	2,07	6,84	3,3
16	2,22	5,88	2,65
17	2,30	6,35	2,76
18	2,49	6,15	2,47
19	1,74	5,55	3,19
20	2,00	7,15	3,58
21	1,57	5,83	3,71
22	2,44	6,06	2,48
23	1,79	5,18	2,89
24	2,18	7,06	3,24
25	2,42	7,15	2,95

З-поміж подібних фрагментів обмазки, оглянутих безпосередньо С. А. Горбаненком, а також серед опублікованих і етнографічних матеріа-

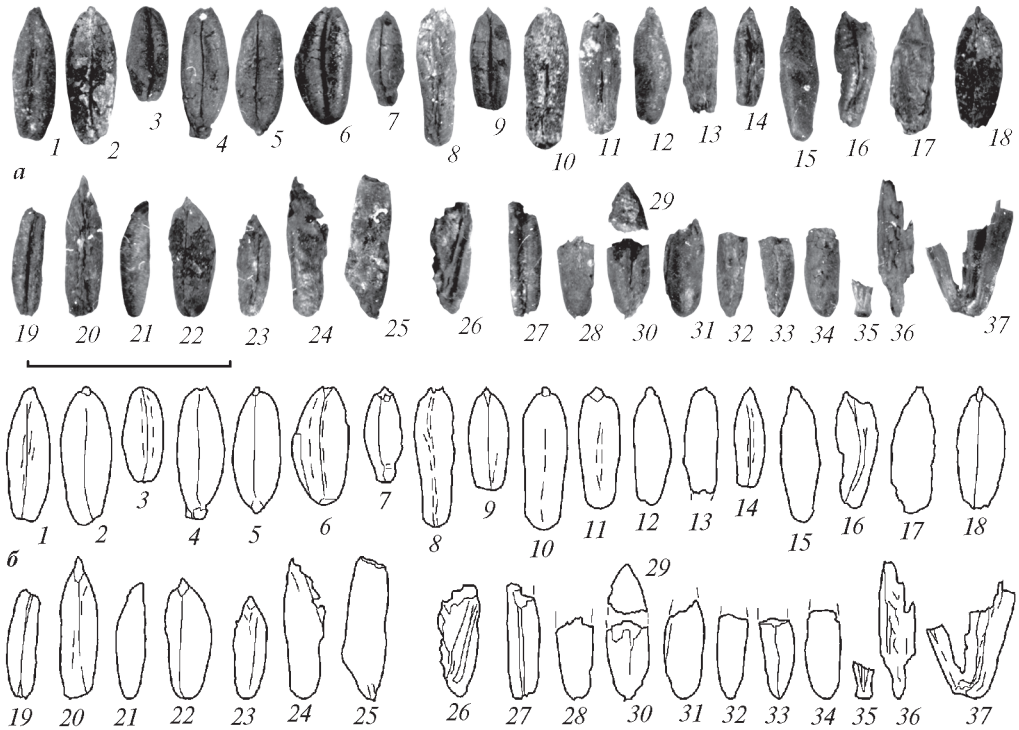

Рис. 20. **Траншея 2**, ділянка 1. Житло 1. Уламок печини. Зернівки жита в глиняному тісті. *Фото (а) і прорисовка (б). За С. А. Горбаненком.*
1–25 – цілі зернівки; 26-34 – фрагменти; 35 – основа колоса; 36, 37 – плівки.

лів, досі єдиним близьким прикладом є обмазка паливника печі із землянки козацького часу XVII ст. на Чугуївському городищі, на зовнішній поверхні якого зафіксовано значну кількість відбитків зернівок жита (*Свистун, Пашкевич, Горбаненко 2010*). Зауважимо, що в описаному випадку жодної раціональної потреби у такому додаванні зернівок не було.

Зазвичай рослинні домішки додають з функціональною метою. Їх домішують безпосередньо до тіста для поліпшення в'язкості маси на початковому етапі формування. Прикладів цього існує дуже багато. Глиняна обмазка чи не з кожної пам'ятки різних археологічних культур, носії яких займалися землеробством, містить велику кількість органічних домішок. Так само, за етнографічними джерелами досьогодні включно, у сільській місцевості використовують цей прийом під час будівництва чи ремонту каркасно-стовпових споруд, а також для підмазування стін, незалежно від способу будівництва.

Зрозуміло, що додавання зернівок до глиняного тіста не мало функціонального значення, тобто, не було зумовлене технологічними чи якимись

іншими прийомами. Єдиним логічним поясненням такому факту може бути лише певне сакральне (обрядове) використання збіжжя (*Горбаненко, Пуголовок 2014, с. 341*).

Варто зауважити, що в обряді використане лише жито. Власне, назва «жито» має загальнослов'янське походження (*Нидерле 1924, с. 62; Готье 1930, с. 113; Мавродин 1946, с. 29—31*). Ця назва часто згадується у літописах: «Под *житом* в письменных источниках подразумевают различные виды зерновых культур. Основной же была рожь. О том, что ржаной хлеб был главным видом пищи можно судить по тому, что при перечислении цен на продукты на первое место летописцы ставили *рожь*. Она являлась как бы эталоном цен» (*Левашова 1956, с. 50*).

В усній народній традиції, зафіксованій етнографами до початку XX ст., на широких просторах Східної Європи під назвою «жито» могли розуміти будь-які зернові культури, розповсюджені на певних територіях: «Хлеба эти в своих местах (где их много) настоящими именами не называются, а слывут под общим прозвищем *жита*. На юге, по черноземным местам, житом называют *рожь*, за рекой Волгой к Сибири всякое яровое зерно *жито (и греча, и пшеница, и ячмень, и овес)*; на севере по Волге и Архангельской губернии жито — только один ячмень, а в Твери и по Верхней Волге это только яровая рожь ...» (*Максимов 1873*).

Автор словника української етнокультурної символіки В. В. Жайворонок наводить такі дані про цей символ у житті українців: «... житом (слово, споріднене із *жити, життя*) у народі називали не лише власне цей злак, але ... жито як хліб, основа життя людини ...; рослина — символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі ...; сніп *жита* (як одне життя) вноситься в хату й на Різдво ...; як символ життя жито клали під хату, коли її будували ...; перепаленому житу й житньому борошну приписують лікувальні властивості ...» (*Жайворонок 2006, с. 221*). Це видається доволі красномовним і додаткових коментарів не потребує.

У словнику В. І. Даля знаходимо, що жито, можливо, походить від дієслова «жить» (?). У російській мові жито — доволі широке поняття: від власне жита (рожь) до будь-яких зернових і необмолоченого хліба. Характерно також, що власне жито як зерно (вузьке поняття), у російській мові наявне в говірках півдня і південного заходу Росії (*Словарь Даля; Школьный диалектологический атлас*), себто на територіях, найближчих до України, де й досі мешкає значна кількість етнічних українців.

У дослідницькій практиці за весь період «археологічної історії» набереться небагато прикладів обрядового використання жита. Так, відоме закладання частини врожаю у котлован будівлі (житла), що зводилося також, очевидно, на добробут, за матеріалами Битицького городища волинцевсько-роменського часу (VIII—X ст.) (*Пашкевич 1991, с. 44*). Там у стовповій ямці напівземлянки виявлено пшеницю плівчасту (*Triticum dicoccon*) у значній кількості, з великою домішкою зернівок пшениць голозерних (*Triticum*

aestivum s. l.). Інші культурні рослини містилися у невеликій кількості, що вказує на їх випадковий вміст у врожаї пшениці.

Вважається, що жито, як культурна рослина, з'явилося лише наприкінці II тис. до н. е., а звичним стало у залізному віці. Виділившись із засмічувача полів на рубежі ер в окрему культуру, ця рослина до XIII ст. зайняла одне з провідних місць серед зернових. Поступове збільшення культивування жита призвело до того, що цей злак перетворився з супутньої культури плівчастої пшениці та ячменю в одну із зернових домінант.

Інші приклади використання культурних рослин, як домішок до глиняного тіста, також мають схоже обрядове забарвлення. Серед них показовим є знахідка «хлібців» на поселенні скіфського часу в ур. Поле 2-ї бригади кінця V — IV ст. до н. е. у межах Більського городища (*Супруненко 2014, с. 70–72, рис. 5*). Результати аналізу показали, що зернівки проса (*Panicum miliaceum*) були додані до глини й перемішані. Це свідчить про певні культові дії, пов'язані з родючістю і врожайністю (*Пашкевич, Горбаненко 2009*). В полтавському випадку, можливо, також маємо використання у ритуальних цілях злаку, який у населення скіфського часу займав місце основної зернової культури, що підтверджується письмовими джерелами (*Геродот 1972, IV: 17*) і палеоетноботанічними дослідженнями (*Пашкевич 2000, с. 101—109*).

У матеріалах роменської культури випадки додавання злаків до тіста глиняних виробів не побутового призначення також відомі дослідникам. Більшість з них має відношення до дрібної керамічної пластики, на поверхні чи в тісті якої виявлені ці домішки. У матеріалах Опішнянського городища на мініатюрному посуді відомі відбитки зернівок проса та ін. культур; домішки проса виявлені у тісті зооморфних фігурок (*Сухобоков, Юренко 1995, с. 54, 56, 58*). На посаді над Мазурівським яром Полтавського поселення, в господарській ямі 34, поруч із похованим, знайдено ліпний глиняний диск («хлібець»), на одній зі сторін якого є відбитки проса (*Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко 1999, с. 65, рис. 28, 1; Артем'єв 1999, с. 69*). Цікавий випадок з використанням зерна відомий у житлі 6/2006 р. на полтавській Інститутській горі, де до масиву печі II був вміщений мініатюрний ліпний горщик, всередині якого містилися перегорілі зернівки пшениці і глина (*Супруненко, Пуголовок 2008, с. 124—125; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009, с. 88–90; Пуголовок 2009, с. 57*).

Отже, зважаючи на аналогії, маємо констатувати цілеспрямоване додавання зернівок до глиняного тіста для формування печі *як ритуальний землеробський акт*.

В українській народній поетичній традиції, а також у прислів'ях і приказках слово «жито» трапляється набагато частіше від назви інших зернових культурних рослин (*Українські прислів'я 2001; Українські народні пісні 2001*). Здебільшого воно виступає символом достатку і благополуччя. Загалом

тематика використання терміну «жито» як символу у житті українців надзвичайно широка (*Музиченко 1994*).

Таким чином, спираючись на етнокультурну знаковість жита, дослідники дійшли висновку, що воно могло бути використано у такий спосіб винятково в обрядових цілях, так би мовити, в усіх наведених варіаціях: як символ родючості й багатства; у будівництві житла і його найважливішого елементу — печі; як акт землеробської символіки. Символічне поєднання жита й вогню (у печі) цілком могло бути «оберегом» здоров'я мешканців дослідженого житла (*Горбаненко, Пуголовок 2014, с. 343*).

Із суто практичних висновків щодо використання решток виявленої печі варто зазначити, що її температура ніколи не була дуже високою (при 100—110° С зерно висихає; 150—230° — обвуглюється; 270—300° — відбувається інтенсивний процес обвуглення) (*Сенько, Пинаев 2011, с. 21*). Зважаючи на те, що в керамічних матеріалах трапляються відбитки зернівок (а не власне зернівки), піч не використовували для випалу кераміки, оскільки для цього необхідна температура від 500° С і вище (*Гейко, Литвиненко 2001, с. 47*). Це спостереження є важливим, адже дослідники роменської культури виказували припущення про те, що посуд виготовлявся окремою родиною для власних потреб і випалювався без застосування спеціальних теплотехнічних споруд на вогнищах або ж у звичайних побутових печах (*Ляпушкин 1958, с. 221; Сухобоков, Юренко 1995, с. 48*).

У нижній частині заповнення житла 1 виявлені кілька уламків ліпного й гончарного посуду, а також індивідуальні знахідки: невеликий бронзовий ґудзик, що лежав над дошками підлоги (кол. вкл. III: *ж.1: 1*), уламки залізного ножа (кол. вкл. III: *ж.1: 2*), частину свинцевої платівки (кол. вкл. III: *ж.1: 3*) й аморфний уламок залізного виробу (кол. вкл. III: *ж.1: 4*), кістяну заготовку у вигляді платівки від руків'я (кол. вкл. III: *ж.1: 5*). З археозоологічних матеріалів визначеними виявилися 4 кістки свійських тварин: 2 від *корови* зрілого віку та 2 – молодої *кози* (*вівці*), на уламку ребра молодої особини якої виготовлена єдина з виявлених проколок (кол. вкл. III: *6*).

Знахідки. Із заповнення нижньої частини котловану житла 1 (глибина 2,40 – 3,10 м) походила певна кількість знахідок.

Керамічний комплекс складався з уламків ліпного посуду роменської культури та гончарного давньоруського, при помітному переважанні першого.

Роменська кераміка представлена уламками ліпних горщиків (рис. 21: *1–4*; 24: *1–2, 4–5*), з яких виділяється фрагмент верхньої частини з вертикальним вінцем (рис. 21: *2*; 24: *2*). Орнамент наявний лише в одному випадку (рис. 21: *1*; 24: *1*).

Давньоруський гончарний посуд представлений уламками горщиків, серед них — фрагмент вінця з валикоподібним потовщенням по краю

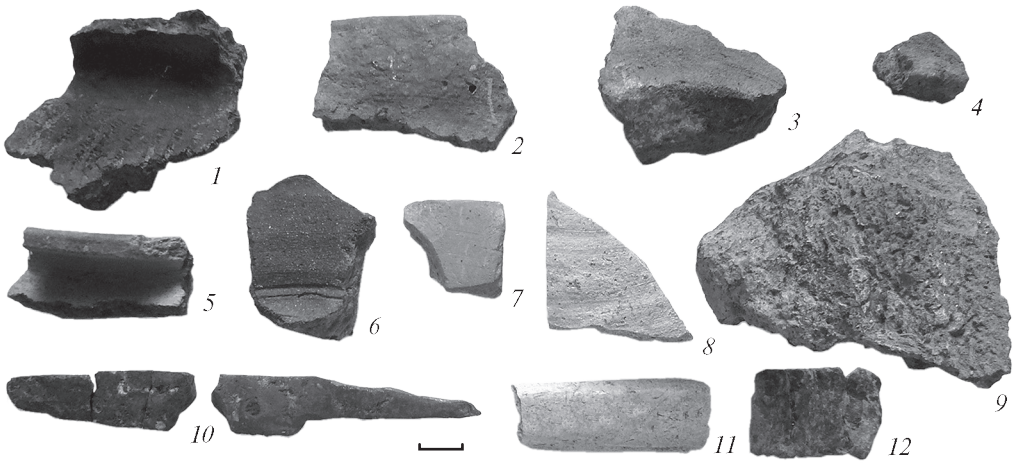

Рис. 21. **Траншея 2.** Житло 1. Знахідки.
1–9 – кераміка, 10 – залізо; 11 – кістка; 12 – свинець.

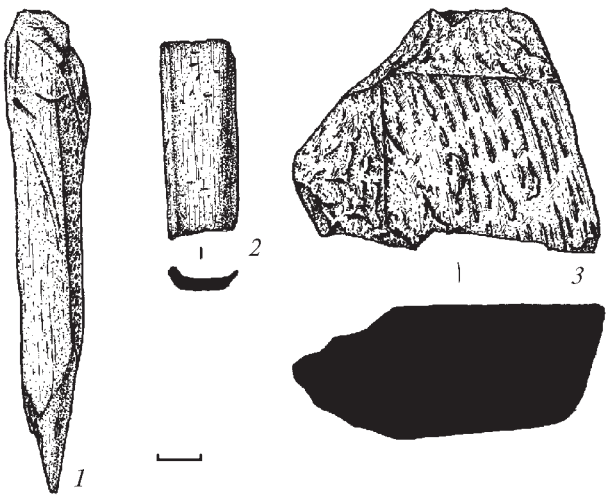

Рис. 22. **Траншея 2.**
Житло 1. Уламки виробів.
Кістка, пірофілітовий сланець.

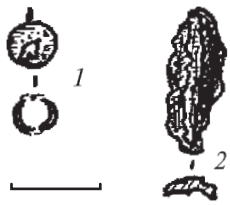

Рис. 23. **Траншея 2.** Житло 1.
Знахідки. *1 – бронза; 2 – залізо.*

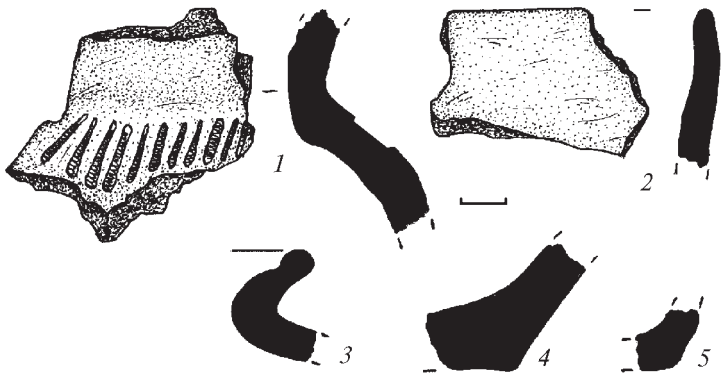

Рис. 24. **Траншея 2.**
Житло 1. Фрагменти кераміки.

(рис. 21: *5*; 24: *3*). У котловані трапилися також невеликі фрагменти амфорної тари (рис. 21: *7–8*).

Названі індивідуальні знахідки представлені уламком нижньої частини мініатюрної ліпної посудинки (кол. вкл. III: *к*); кістяними проколкою (рис. 22: *1*; кол. вкл. IV: *1*) та заготовкою під руків'я з трубчастої кістки (рис. 21: *11*; 22: *2*); уламками леза і черешка залізного ножа з уступами в основі (рис. 21: *10*); фрагментом сіропірофілітового жорна — бігуна-? (рис. 21: *9*; 22: *3*) і свинцевою пластиною (рис. 21: *12*). Згадаємо також окремі предмети, які знищив час та умови перебування у ґрунті: кулястий дуже корозований невеликий бронзовий ґудзик діаметром 0,5 см з основою дужки петельки (рис. 23: *1*) й аморфний уламок залізного виробу розміром 1,4 × 0,8 × 0,5 см (рис. 23: *2*).

Таким чином, досліджена частина котловану житла 1 належала добре збереженій і знищеній пожежею заглибленій у ґрунт житловій будівлі *роменської культури*, напевне, пізнього етапу її розвитку.

Сусіднім із житлом 1 у траншеї 2 з південного боку та в її південній стінці (кол. вкл. III: *перекоп*) виявився прямокутний у плані котлован ***перекопу*** завглибшки до 4 м (глибина встановлена під час вибирання екскаватором), заповнений сумішшю чорнозему, перевідкладених культурних нашарувань і вуглинами, де знайдено кілька десятків здебільшого дрібних уламків гончарного посуду *козацької епохи*. Частина котловану виявилася дослідженою зовсім на невеликій площі — 0,5 × 2,3 м. Можна стверджувати напевне, що він мав вертикальні рівні стінки, прямокутну форму, був влаштований з глибини близько 1,5 м від «0» і мав відносну глибину 2,5 м. Такі параметри характерні для *погребу*.

У дослідженій частині на глибині 2,30–2,90 м від «0» виявлені уламки гончарного кухонного і столового посуду (рис. 25), а також зразки архітектурно-декоративної кераміки.

Кухонний посуд. Більшість фрагментів належить горщикам. Світлоглиняні вироби представлені уламком верхньої частини горщика, прикрашеного по зрізу вдавленнями штампу. Край вінця відігнутий назовні на зразок козирка і вкритий багатокомпонентним орнаментом з кривульок та ліній, нанесених ангобом (рис. 25: *1*; кол. вкл. IV: *3*: *1*). На Лівобережжі такий посуд з'являється здебільшого з другої половини XVII ст. Мореним горщикам належать уламки стінок зі слідами вертикального лискування (кол. вкл. IV: *3: 4–5*). Кухонний посуд представляє ручка сковорідки-тулійки (кол. вкл. IV: *3: 8*).

Столовий посуд представлений фрагментом верхньої частина глека, що прикрашений рядами орнаменту з ліній і хвиль (рис. 25: *2*; кол. вкл. IV: *3: 2*), а також уламком верхньої частини тарілки-?, вкритої лініями білого ангобу.

Архітектурно-декоративна кераміка репрезентована фрагментами лицевих кахлів, що вкриті рослинно-геометричним орнаментом.

Рис. 25. **Траншея 2.** Перекоп (погріб).
Фрагменти гончарного посуду козацької доби.

Отже, погріб належить до господарських об'єктів Полтави *рубежу XVII – XVIII ст.* й є елементом забудови подвір'я однієї з господ фортеці полкового центру на Ворсклі.

Яма 1 (зернова, *роменська*) виявлена з рівня 1,45 м від «0» із західного боку ділянки зачистки північної стінки траншеї, наполовину знищена вибиранням вмісту екскаватором (рис. 17; кол. вкл. III: *я. 1*). Досліджувалася північна частина заповнення від рівня виявлення до дна в материковій основі (рис. 17). Яма мала круглу в плані форму з вузьким отвором-горлом, розширено-дзвоноподібний перетин, вирівняні стінки й рівне горизонтальне дно на глибині 2,95 м від «0» (кол. вкл. III). Діаметр горловини на рівні виявлення – 0,6 м, по дну – 1,4 м, площа – 1,5 м^2. Вірогідно, впущена з глибини залягання похованого ґрунту – близько 0,8–1,0 м від «0», маючи відносну реконструйовану глибину 2,15 м.

Заповнення у верхній частині – чорноземно-суглинкове, нижче перекрите двома просілими материковими лінзами, під ними — товстим шаром попелястого чорнозему з переважаючим вмістом уламків гончарного давньоруського посуду, більше 10 кісток молодих свині і бичка свійських, гуски (кол. вкл. III: *кт*). Нижче, з рівня 2,6 м від «0» під суглинистими стерильними включеннями лежав темніший чорнозем з купками попелу, трьома уламками стінок ліпних посудин роменської культури та більша частина скелету поросяти молочного віку. Дно не зберігало слідів випалювання. Нижня частина заповнення не містила уламків давньоруської кераміки.

Зі вмісту ями походять фрагменти ліпного та гончарного посуду роменської культури і давньоруського часу (кол. вкл. IV: *2*).

До групи уламків кераміки роменської культури належать фрагмент верхньої частини ліпного горщика, зріз якого прикрашений відбитками палички, а також неорнаментовані стінки (рис. 26: *1*; кол. вкл. IV: *2: 1*).

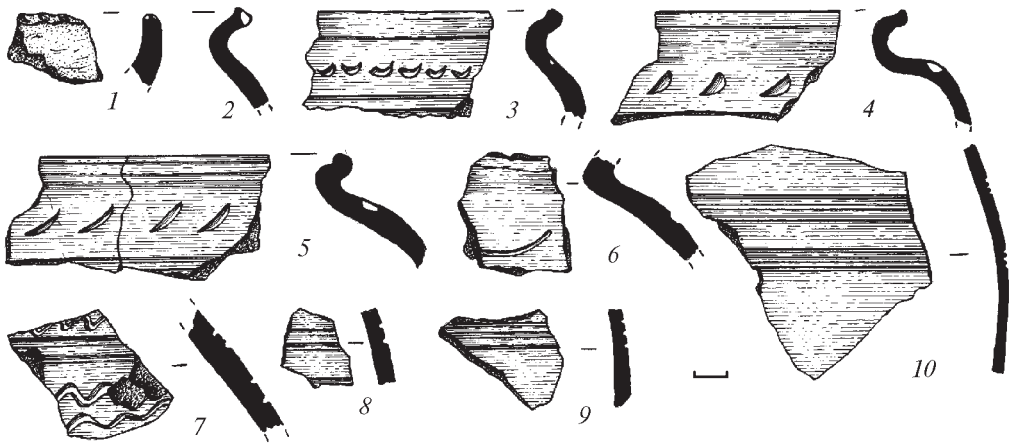

Рис. 26. **Траншея 2.** Яма 1. Уламки гончарного давньоруського посуду.

Хронологічно пов'язаним із попередньою групою є уламок вінця горщика з манжетоподібним потовщенням по краю, що датується XI ст. (рис. 26: *2*; кол. вкл. IV: *2: 2*).

Наступний хронологічний етап життя на Івановій горі представляють обвалені до заповнення уламки верхніх частин гончарних горщиків з валикоподібним потовщенням по краю, які належать до продукції давньоруських гончарів XII – початку XIII ст. (рис. 26: *3–6*; кол. вкл. IV: *2: 3–5*). На одному з фрагментів наявні сліди рідкої глини (побілки) (рис. 26: *8*; кол. вкл. IV: *2: 9*). Орнамент інших характерний також для цього часу: відбитки палички і врізні лінії, лінії та хвиля, прокреслені смуги (рис. 26: *6–10*; кол. вкл. IV: *2: 6–12*). На одному з уламків збереглися відбитки кістяного-? знаряддя з двома видовженими вузькими виступами, яким наносився орнамент (кол. вкл. IV: *2: 12*).

У невеликій кількості з-поміж керамічних матеріалів траплялися шматочки обмазки (кол. вкл. III: *я. 1:* #).

Отже, до ями 1, влаштованої носіями *роменської культури* поряд із житлом 1, з часом потрапили фрагменти давньоруського гончарного посуду, що залягали в умовно «середній» частині її заповнення.

Яма 2 (господарська, *роменська*) досліджувалася з рівня 1,9 м від «0» в обвалі південної стінки траншеї, на ділянці після групи колодязів, за 6,2 м на захід – північний захід від кута будівлі ресторану (азимут 276°). Була оточена широкими новітніми перекопами траншей водопостачання, каналізації і кабелів (рис. 18; 27). Збереглася під заповненням основи заглибленої частини цегляного будинку XIX ст. та підстилаючої її (з прошарком материкового викиду) невеликої ділянки культурних нашарувань з уламками

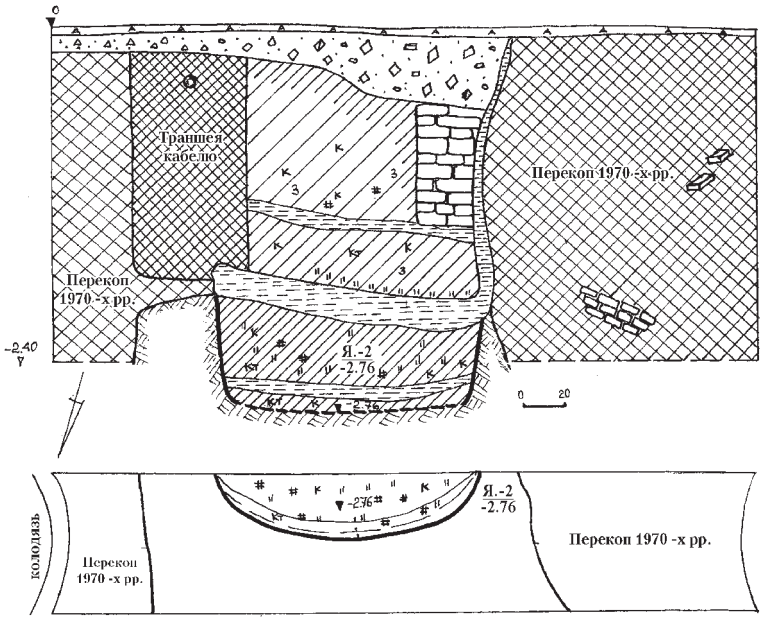

Рис. 27. **Траншея 2**, ділянка 2. Яма 2. Профіль перетину у південній стінці та план.

ліпного і гончарного посуду роменської культури, давньоруського часу та XVIII ст., вуглинами, завтовшки близько 0,5 м (рис. 27: *я. 2*).

Отримана частина перетину ями, що збереглася в материку на останній третині глибини. У зв'язку із можливістю обвалу рихлих нашарувань яму довелося лише зачистити, отримавши її перетин (рис. 18; 27). Мала округло-підквадратну в плані форму, в основі вирівняні, дещо скруглені стінки й дно на глибині 2,76 м від «0». Ширина господарської споруди становила 1,8 м (можливі розміри — 1,8 × 1,8-? м). Вірогідно, впущена з глибини залягання похованого ґрунту – близько 1,0 м від «0», тобто, могла мати відносну глибину 1,75 м.

Перекривалася двома прошарками стерильного суглинку товщиною 0,24 м. Нижче мала чорноземне заповнення з вуглинами, дрібними кістками свійських тварин (рис. 18; 27). У передденні тонку нижню частину чорноземного вмісту відділяв незначний прошарок материкового обвалу стінок, під яким також виявлено кілька уламків ліпного посуду.

Знахідки. З перекриваючих рештки ями культурних нашарувань на глибині 1,30–1,70 м від «0» походять окремі фрагменти кераміки роменської культури і давньоруського часу.

До комплексу *роменської культури* належать уламки верхніх частин ліпних горщиків, що мали сліди вторинного випалу, а також фрагменти їх стінок і денець (рис. 28: *3–4*; 30: *1–6*).

Матеріали давньоруського часу представлені фрагментом стінки горщика, прикрашеного хвилею і прокресленою лінією (рис. 28: *2*). До інди-

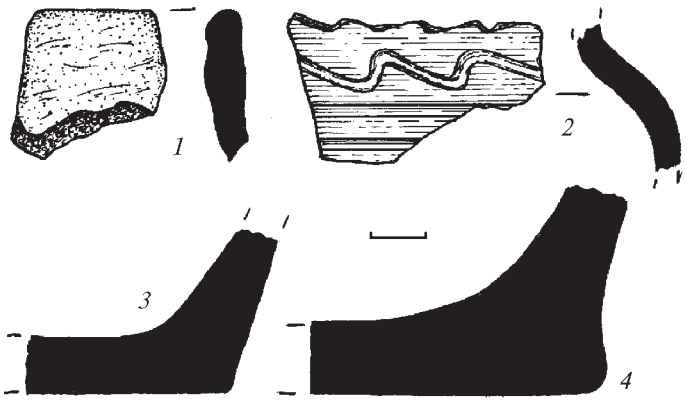

Рис. 28. **Траншея 2**, ділянка 2. Яма 2. Уламки ліпного та гончарного посуду.

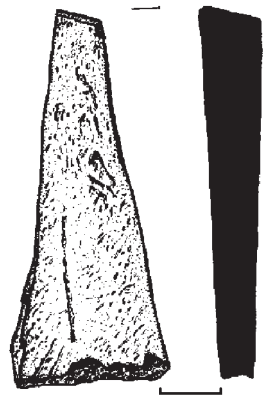

Рис. 29. **Траншея 2.** Яма 2. Точильний камінь. *Сланець.*

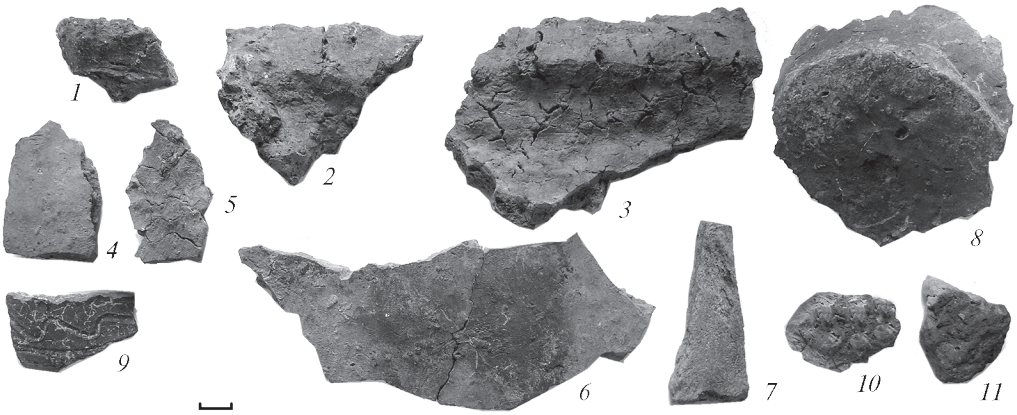

Рис. 30. **Траншея 2.** Яма 2. Знахідки. *1–6, 8–11 – кераміка; 7 – сланець.*

відуальних знахідок належить кам'яний виріб підтрикутної форми – точильний камінь-абразив (рис. 29; 30: *7*). У невеликій кількості виявлені фрагменти обмазки.

У заповненні ями з глибини 1,90 м від «0», а також в її нижній частині, виявлені винятково роменські матеріали. Це — уламки ліпних горщиків, серед яких привертає увагу фрагмент верхньої частини з вертикальним вінцем (рис. 28: *1*). Є уламок залізного виробу із загостреним кінцем.

На підставі отриманих зачисткою матеріалів яма віднесена до числа об'єктів *роменської культури*.

Розділ 5.
ТРАНШЕЯ 3

Паралельна траншеї 2 і дещо довша траншея 3 прокладалася також у західний бік (без відхилення на північ) від основи південно-західного кута ґанку будівлі ресторану, зверненого до Свято-Успенського собору (азимут 256°) на відстань 5 м, після чого влаштовувалася заглибина каналізаційного колодязя (кол. вкл. I: *1*; III: *тр. 3*). Від нього траса траншеї ще на 4 м у довжину спрямовувалася на південний захід за азимутом 203° до водозбірного колодязя траншеї 2. Її ширина складала — 1,2–1,3 м, глибина — 3,2–3,5 м (кол. вкл. III: *тр. 3*; рис. 33). Заглибини під колодязі були дещо ширшими та на 1 м глибшими, хоча не перевищували за розмірами ділянок 3,5 × 3,5 м.

Культурні нашарування по трасі траншеї знищені пізніми перекопами і будівництвом 1970-х рр. Кілька об'єктів збереглися на початку, зі східного і північного боків, під несучими стінками і фундаментами будівлі ресторану (рис. 34).

Зачистками східної і північної стінок траншеї отримані більш-менш репрезентативні профілі чи перетини, а в траншеї на початковій ділянці близько 3,5 м вибрані доступні для досліджень рештки заглибленої частини сиродутного *горну* і половина заповнення *ями 3* (кол. вкл. III: *тр. 3 горн, я. 3*). Південна стінка траншеї на перших трьох метрах навпроти перетиналася котлованом горнової споруди, що опускався до глибини 3,4 м від «0». Напевне, остання належала заглибленій частині виробничої будівлі пізнього етапу роменської культури, що була пошкоджена будівництвом фундаменту ресторану і прокладанням траншеї.

Зі східного боку траншея 3 перетинала перекопану будівництвом ділянку підсипок та перекопів початку XX ст., влаштованих біля будівлі (до рівнів 1,6–2,6 м від «0») (рис. 40: *2*). Західна її частина, після зміни напрямку, натрапила на місця суцільних перекопів каналізації і водопостачання. За прокладання траншеї вміст заповнених будівельним сміттям перекопів вибирався екскаватором на глибину 3,2–3,5 м від «0» і закріплявся щитами з розпорками від осування (рис. 33–34). Після цього дно вирівнювалося, а його основа бетонувалася для встановлення труб і бетонних кілець колодязів.

В основі перекопу східної частини траншеї, після проведення проколів під труби попід корпусом будівлі, безпосередньо під кутом виступу входу і західної стінки ресторану, виявлена вже згадана частково зруйнована будівництвом частина *горна*, що збереглася переважно в своїй основі (рис. 33–35). У зв'язку із можливістю обвалу нашарувань, що отримали «рухливість» від роботи землерийної техніки, його довелося вивчати з внутрішнього боку, за перетином траншеї і досліджувати не в повній мірі (кол. вкл. V: *1*; рис. 33–35; 40: *1*). Край південно-східного кута сходинкового маршу входу до ресторану, а точніше, прямо під ним, отриманий «половинний» перетин господарської *ями 3* роменської культури, також пізнього етапу її розвитку (кол. вкл. III: *я. 3*; рис. 31: *я. 3*).

Дані щодо стратиграфічних ситуацій на місці об'єктів досліджень наводяться нижче у кожному конкретному випадку під час їх опису. Подача відомостей про характер перекопів над ними науково недоцільна.

Наводячи описи двох археологічно інформативних ділянок у траншеї 3, першою охарактеризуємо частину північного профілю під південно-західним кутом входу ресторану (кол. вкл. I: *1*). Вона була розташована за 2,05 м на захід – південний захід (азимут 253°) від прямого кута, утвореного вхідним виступом та західною стіною споруди (рис. 31: *я. 3*).

Північний профіль стінки траншеї оголив виразний перетин господарської ями 3. Принагідна *стратиграфічна ситуація* на цій ділянці виглядала таким чином (рис. 31: *1*):

0 – 0,10 м — тротуарна бетонна плитка вимостки;

0,10 – 0,20 м — гравієва підсипка;

0,20 – 0,50 м — шари будівельного сміття і демонтажу мурованих будівель XIX ст.;

0,50 – 0,75–0,80 м — культурні чорноземні нашарування зі вмістом суглинкових вкраплень, завтовшки 0,3–0,4 м, що містили дрібні уламки кераміки козацької епохи та давньоруського часу;

0,75–0,80 – 0,90–0,95 м — тонкий прошарок культурних чорноземних нашарувань з вуглинами над похованим ґрунтом, можливо, першої третини XI ст., що вказував на перебіг виразно помітної пожежі;

0,90–0,95 – 1,30–1,40 м — шар похованого чорнозему, в основі підстелений прошарком більш темного ґумусованого ґрунту;

1,30–1,40 – 1,50–1,60 м — підстилаючий ґрунт суглинково-чорноземний передматерик;

з 1,50–1,60 м — лесоподібний суглинок-материк (рис. 31: *1*).

Саме в масиви похованого ґрунту, передматрика і материкового суглинку був впущений частково досліджений об'єкт — яма 3.

Яма 3 (господарська зернова, *роменська*) вивчалася з рівня 0,76 м від «0» у північній стінці траншеї. Збереглася під підсипками на ділянці основи культурних нашарувань та похованого ґрунту (рис. 31: *я. 3*).

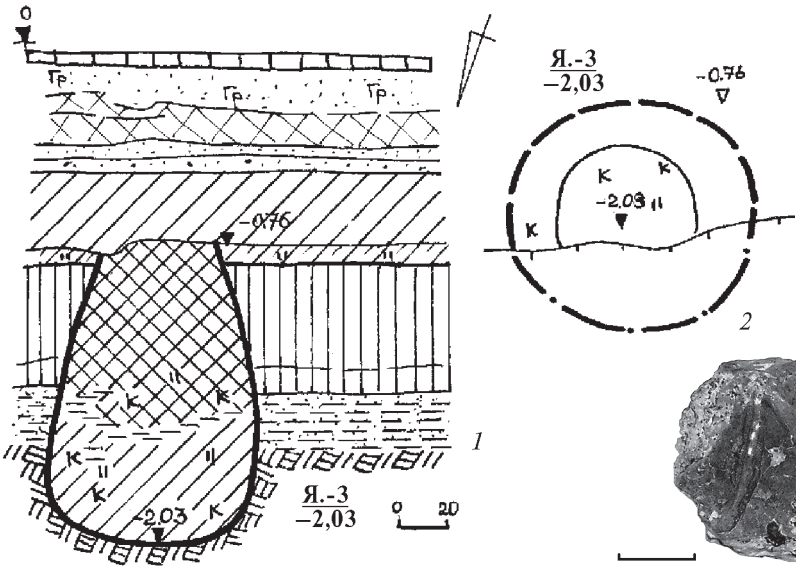

Рис. 31. **Траншея 3.** Яма 3.
Профіль перетину (*1*) і план (*2*).

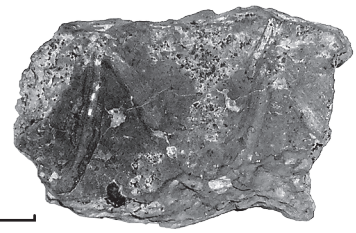

Рис. 32. **Траншея 3.** Яма 3.
Фрагмент стінки ліпного горщика.

Отримана північна половина перетину ями на двох нижніх третинах глибини. Заповнення вибране в ході зачистки перетину. Мала круглу в плані форму, вузьку горловину, розширений донизу грушоподібний перетин, в основі дещо скруглені стінки й дно на глибині 2,03 м від «0» (рис. 31). На рівні виявлення зберігала діаметр не більше 0,6 м, по дну й на місці найбільшого розширення — 1,04 м. Глибина від рівня впуску — дещо більше за 1,25 м, площа по дну — 0,8 м^2. Вірогідно, впущена з рівня залягання похованого ґрунту.

Яма у верхній частині була заповнена мішаним чорноземним ґрунтом, що потрапив до вмісту з культурних нашарувань околу та містив окремі уламки гончарного давньоруського посуду. Над нижньою частиною заповнення (з рівня 1,6 м від «0») перекрита тонким прошарком суглинкового осування зі стінок. Під ним містився інтенсивно чорний чорнозем, де виявлені вуглини й окремі уламки ліпного посуду роменської культури (рис. 31: *кк*). В основі наді дном залягав попелястий чорноземний вміст первинних відкладень.

Знахідки. На глибині 1,6–2,0 м у заповненні виявлено кілька фрагментів ліпних горщиків роменської культури, на одному з яких був наявний орнамент у вигляді зиґзаґу (рис. 32), а також кілька неорнаментованих стінок гончарних давньоруських горщиків.

За виявленими матеріалами, яма, вірогідно, належала до числа об'єктів *роменської культури*, що датуються початком XI ст.

Рештки ***горна*** (рис. 33–40) відкриті в основі перекопів від зведення будівлі ресторану на початку 1970-х рр. (1,6–1,9 м від «0»), прямо під кутом виступу входу і західної стінки. Дослідження велися шляхом влаштуванням своєрідної прирізки-підкопу зі східного (на 0,5 м) та часткового пробирання стінки траншеї (0,2–0,6 м) з південного боків. Зруйнована прокладанням траншеї верхня і центральна частина горну були розчищені до основи, а із західного — вибрана передгорнова яма та більш рання, перекрита зверху суглинком, стовпова ямка від облаштування виробничого приміщення ремісника (рис. 40). Подальші дослідження провести не вдалося у зв'язку із можливістю обвалу навколишніх нашарувань і веденням будівельних робіт зі влаштування покрівлі ресторану (рис. 33–39; 40: *1–4*).

Горно було овальною у плані глинобитною конструкцією конічної у перетині форми з розширенням поблизу дна, влаштованою у надсхиллі мису з рівня материкового дна виробничої будівлі, форма і розміри якої виявилися остаточно не встановленими. Виробнича споруда зорієнтована довшою віссю з північного заходу на південний схід, устям топкової камери, що мало ширину 0,50 м, зверненим на захід – південний захід, зі врахуванням напрямку переважаючих у районі Іванової гори вітрів (рис. 40).

Зовнішні розміри спорудженого в материку звужено-конічної форми виробничого пристрою (колір якого від високої температури дещо змінився, набувши жовтувато-палевого забарвлення) становили — 1,85 × 2,25 м в основі, 1,30 × 1,60 м — у верхній збереженій частині, висота — 0,95 м від рівня материкової основи (рис. 40: *1–2*). Верхня і більш звужена частина горловини-колошника, зміщена до південного сходу, вірогідно, доліплювалася з вийнятої в основі котловану зволоженої суглинкової маси й утворила зверху надбудову заввишки ще 0,40 м та діаметром 0,60 × 0,70 м. Середня частина стінок горну була виліплена з вогнетривкої глини сіро-сизого кольору (схожої за кольором на цемент) і мала товщину 5–10 см. Отже, загальна висота горну становила 1,35 м чи дещо вище (рис. 40: *1–2*). Товщина звернених до схилу і в широтні боки стінок — 0,30–0,35 м в основі, у верхній частині — 0,08–0,15 м. Стінки з боку устя були значно тоншими й інтенсивніше випаленими — 0,05–0,12 м. З правого боку устя була помітна вмонтована в основі випукла конкреція (рис. 39), що могла слугувати за основу (зацеп) закріплення якоїсь перегородки чи «поріжка».

Основа горну була влаштована на глибині 3,05–3,15 м від «0». Ширша частина стінок мала вгорі уступ на рівні 2,20–2,30 м, а «надбудова» зверху — завершувалася округлої форми пласкою ділянкою на глибині 2,05–2,10 м від «0» (рис. 40: *1–2*).

Топкова камера мала аналогічну із обрисами горна форму. Збереглися три поетапно влаштовані черені, підвищені у східний бік та спадаючі до устя в середньому на 10–20 см, котрі, на наш погляд, відповідали числу здійснених ковальських плавок металу. Перший і найбільший черінь знаходився в основі пристрою і мав розміри 1,44 × 1,62 м, товщину прокалу су-

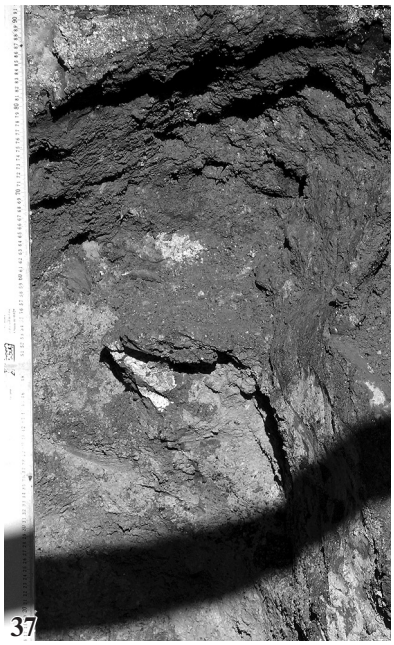

Траншея 3. Східна частина. Горно.
Рис. 33–35. Рештки горна у траншеї.
З південного заходу та півдня.
Рис. 36–37. Фрагменти. Прокалені та оплавлені стінки. *З північного заходу.*

Рис. 38. **Траншея 3.** Східна частина. Деталі горна. Залишки оплавлених стінок. *З північного заходу.*

Рис. 39. **Траншея 3.** Східна частина. Горно. Фрагмент. Конкреція, вмонтована з правого боку вустя. *З північного заходу.*

глинку — 2,5–6,0 см. В його основу були вмонтовані вапнякові конкреції, дрібніші гранітні та діоритові камені. Отже, черінь спеціально обмазувався підготовленою глиною після вміщення до основи каменів. Його глибина залягання становила 2,91–3,15 м від «0» (рис. 40: *1–2*).

Дещо менший за розмірами і пізніший за часом появи черінь 2 був влаштований на прошарку попелястого суглинку з домішками чорнозему завтовшки 8–10 см. В останньому містилися 12 кісток свійських тварин, в т. ч. від двох молодих особин свійських тварин — бичка чи корови, а також кози, з-поміж яких визначеними виявилися лише 3 кістки (рис. 40: *3: кт*). Тут же виявлено й кілька дрібних уламків ліпного роменського посуду зі

вторинним випалом. Другий черінь мав розміри 1,2 × 1,4 м, був тоншим (2–3 см) і містив у пропеченій масі більші за попередні конкреції й камені. Рівень його залягання — 2,80–2,89 м від «0». Поверхню череня 2 вкривав тонкий шар попелу (рис. 40: *1–3*).

Ще менший і останній за часом появи черінь 3 влаштований на прошарку попелястого суглинку завтовшки 14–16 см без будь-яких знахідок. Він був найтоншим (1,5–2,5 см) та найменш щільним, мав розміри 0,85 × 1,0–1,2 м, не містив у замісі конкрецій. Рівень його залягання — 2,74–2,78 м від «0». Поверхню вкривав дуже тонкий шар попелу (рис. 40: *1–3*).

Всі три черені помітно спадали до устя, утворюючи біля нього чи поза ним своєрідний уступ в 10–20 см.

Напрямок концентрації температури від горіння у топковій камері був спрямований у південно-східний – східний бік, де у верхній частині стінки знаходився забитий чорноземом округлий отвір для випуску шлаку діаметром 12 × 18 см (кол. вкл. V: *1, 3*; рис. 40: *1*). Із зовнішнього боку він був обмазаний оплавленою глиною і підсилений шаром суглинку. Саме тут зверху горну знаходився невеликий пологий вигин завширшки близько 0,6 м (рис. 40: *1*) з оплавленою ззовні поверхнею і затьоками остекленої маси шлаків на суглинку. На південно-східній стінці на рівнях 2,30–2,35 м від «0» містилися дві основи зовсім оплавлених зливів видовженої і звуженої до країв форми завдовжки 12 і 19 см. Ширина їх в основі (від стінок горну) була 8 і 12 см, скраю вона становила 4 і 5 см. Виступи зливів були вкриті остекленою масою і мали ледь помітні вузькі канавки вздовж довшої вісі завширшки 2,0–2,5 см та глибиною 0,5–1,5 см (рис. 40: 1).

За ними на рівні 2,0 м від «0» на південний схід у чорноземному заповненні був наполовину очищений видовжений шматок оплавленого глиняного жолоба-шлаковипускника, довжиною понад 60 см, шириною 10–14 см і товщиною 4–6 см (рис. 40: *II*). Спроба вийняти останній призвела до обвалу заповнення і припинення робіт під бетонним фундаментом ресторану.

Верхня досліджена частина горну була прокаленою й оплавленою, в т. ч. з боку топкової камери. Подрібнені оплавлені уламки, що впали до заповнення камери й устя, мали заглибини з внутрішнього боку, у вигляді каналів діаметром близько 10–15 см, проте не тримали форми. Зверху над пласким виступом збереглися рештки зруйнованої оплавленої верхньої частини горну із зовнішнім діаметром близько 0,53 м та внутрішнім 0,40 м (рис. 38; 40: *1–2: I*). Збереглися два уламки осунутих частин верхніх стінок, що мали товщину 3–4 см. Горловина горну, вірогідно, була звуженої конічної форми, здіймалася догори на 0,3 м і реконструювалася овальним у плані конусом з розмірами по верху 0,52 × 0,70 м, з оплавленими прямозрізаним краєм (рис. 38; 40: *1–2, 4*). Принаймні, такі розміри могли бути реконструйовані за місцезнаходженням in situ решток стінок пристрою для виплавлення металу.

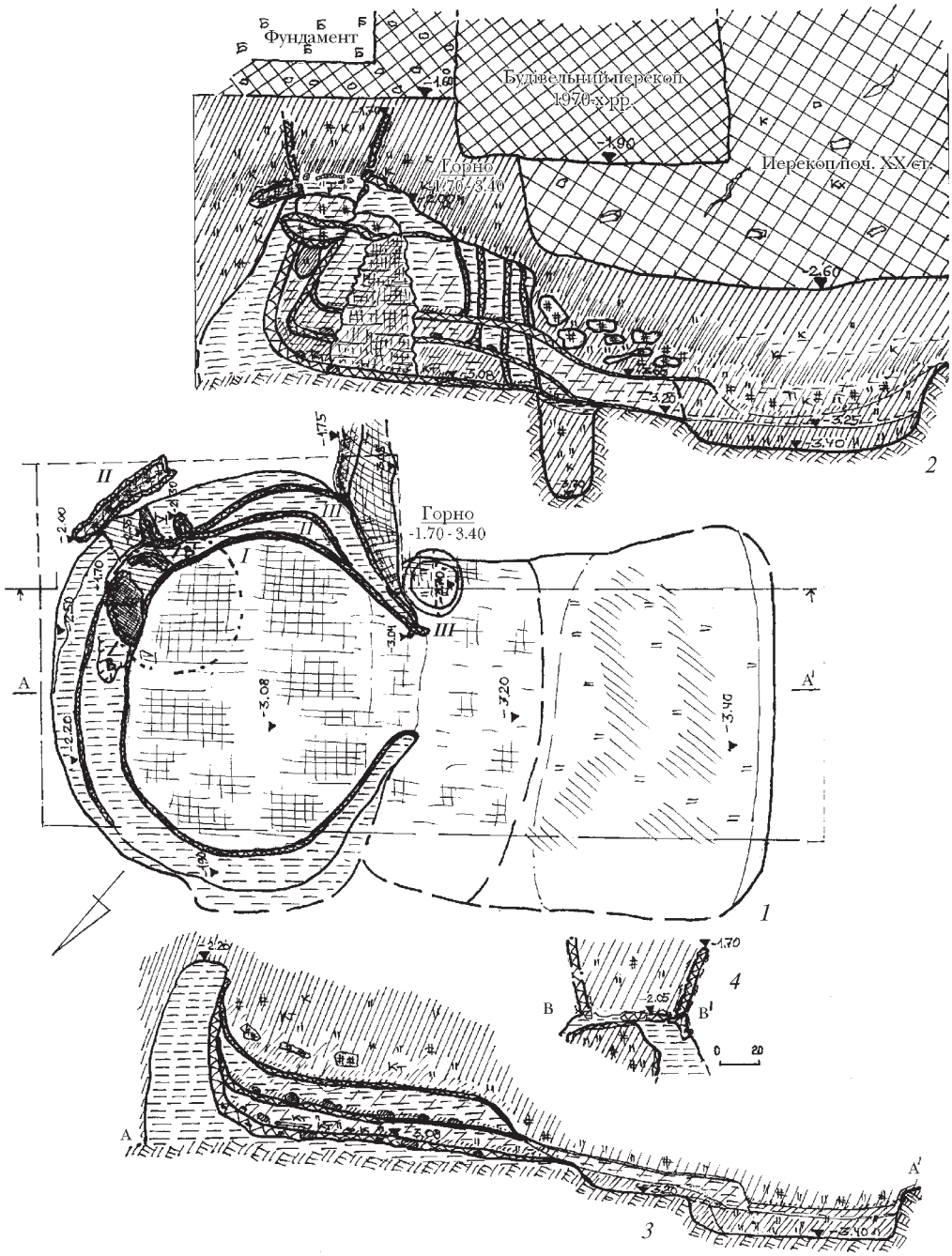

Рис. 40. **Траншея 3**, східна частина. Горно.
Профіль перетину у південній стінці, план та перетини А–А', В–В'.
I – орієнтовний діаметр (за уламками) верхньої частини горна; *II* – шматок жолоба-шлаковипускника; *III* – стовпова ямка, що існувала до спорудження горна.

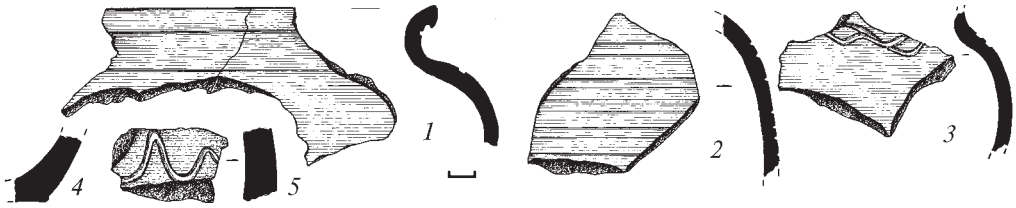

Рис. 41. **Траншея 3.** Горно.
Знахідки з верхньої частини заповнення. *Кераміка.*

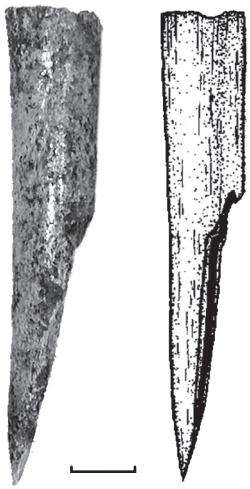

Рис. 42. **Траншея 3.** Горно.
Топкова камера. Проколка.
Кістка. Фото та прорисовка.

Рис. 43. **Траншея 3.** Горно.
Вінця гончарних горщиків
із заповнення топкової камери.

Заповнення камери містило зверху попелястий з вуглинами і досить рихлий чорнозем, в якому нижче залягали численні фрагменти печини, окремі кістки тварин та уламки ліпного роменського й гончарного давньоруського посуду (рис. 40: *2*). Ближче до устя горну кількість вуглин і попелу збільшувалася. Стінки навколо устя були добре прокаленими, а з південного боку — зовсім оплавленими до рівня 1,75 м від «0», позначаючи ймовірний кут котловану виробничої будівлі, простежений у цей бік на 0,85 м і в висоту від дна на 1,25–1,30 м (кол. вкл. V: *2*; рис. 40: *1*). На це ж вказувала і наявність справа від устя заглибини старої стовпової ямки, ззовні від котловану перекритої прошарком у 3–4 см випаленого суглинку (рис. 40: *1–2*). На час функціонування горну на її місці вже не було стовпа. Діаметр по верху розширеної ямки підовальної в плані форми становив 0,30 × 0,35 м, з глибини в 3,15 м від «0» остання звужувалася, набуваючи майже круглих в

плані обрисів і діаметру 0,20 × 0,22 м. Ямка мала глибину 3,70 м від «0» або 0,55 м від рівня впуску (рис. 40: *1*).

Із заходу – південного заходу від горна до нього примикала невелика уступчаста передгорнова яма з материковим дном, зі своєрідною похилою «сходинкою» перед устям, поверхня якої зберігала сліди легкого випалу, що переходила далі у розташовану підпрямокутну ширшу заглибину (рис. 40: *1–3*). Загальні розміри цієї видовженої і дещо розширеної у південно-західний бік ями становили: ширина — 1,8–2,0 м, довжина — 1,8 м; розміри «сходинки» — 0,65 × 1,8–1,9 м, її глибина — 3,20 м від «0»; розміри заглибини — 1,15 × 2,00 м, глибина від «0» — 3,40 м. «Сходинка» утворилася на місці первинного неширокого уступу (0,5 м) під час влаштування череня 2 і була суглинковою. Заповнення ями утворював чорноземний ґрунт з вуглинами, глинистими кірочками дощових замивів і шарами попелястого чорнозему з вуглинами (рис. 40: *1–3*). На жаль, верхня частина заповнення ями виявилася знищеною спорудженням траншеї і перекопами.

Знахідки залягали у верхній чорноземній частині заповнення і навколишньої дослідженої заглибини виробничої будівлі, переважно на глибинах 2,05–2,15 м від «0», супроводжуючи нашарування, що перекривали об'єкт.

Кераміка роменської культури представлена уламками неорнаментованих стінок ліпних горщиків. Посуд давньоруського часу репрезентував фрагмент верхньої частини горщика з манжетоподібним потовщенням по краю вінця (рис. 41: *1*) та уламки стінок нижніх частин горщиків. Орнамент на них — лінії і хвилі (рис. 41: *2–3, 5*).

Заповнення топкової камери. У ньому виявлено чимало дрібних уламків ліпних горщиків роменської культури. Давньоруська гончарна кераміка представлена фрагментами горщиків, серед яких є частини вінець з манжетоподібним та валикоподібним потовщеннями (рис. 43: *1–3*).

Єдиною індивідуальною знахідкою виявилася кістяна проколка, виготовлена на уламку трубчастої кістки свійської тварини-ссавця (рис. 42).

Отже, внаслідок наглядових робіт на Полтавському поселенні вперше відкриті рештки сиродутного горна (*Вознесенская, Недопако, Паньков 1996, с. 61–79; Паньков 2003, с. 95–97*), влаштованого ремісником на краю Іванової гори за пізнього етапу розвитку роменської культури.

Розділ 6.
ТРАНШЕЇ 4

Смуга траншей під південною і західною стінками північно-західного кута будівлі ресторану завдовжки 18–20 м і шириною 1,2–2,0 м, а також два відтинки траншей водопостачання довжиною 4 і 6 м, що прокопувалися паралельно траншеям 2–3 у західний бік (без відхилення на північ), у напрямку до дзвіниці Свято-Успенського собору (азимут 256°) (кол. вкл. I: *1*), були поіменовані як комплекс будівельних об'єктів — а саме «траншеї 4». Ширина останніх двох трас під комунікації водопостачання складала 1,2 м, глибина — 3,0 м (кол. вкл. III: *тр. 4*). Із заходу вони мали мінімальні заглибини під колодязі (3 × 3 м).

Культурні нашарування по трасі траншей підсилення фундаментів та водопостачання були знищені перекопами будівництва ресторану початку 1970-х рр. Тут зовсім не збереглося ніяких археологічних, навіть заглиблених частин об'єктів. Тому, заходи з нагляду обмежилися переглядом перевідкладених нашарувань й металодетекторним скануванням вмісту перекопів та вийнятого з траншей ґрунту. Хоча, й у такому випадку були отримані певні результати, в т. ч. виявлені виразні речові знахідки.

У коротшому відтинку траншеї водопостачання на глибині 1,2 м збереглася зовсім незначна ділянка культурних нашарувань завдовжки 0,4 м і товщиною 0,2–0,3 м. З неї, крім невиразних уламків стінок гончарних горщиків, походили дві визначені кістки молодих особин бичка і кози.

Також у перекопі знайдені три фаланги пальців руки дитини у віці 2–3 років, що належали зруйнованому похованню, суто на вигляд, роменської культури (визначення канд. мед. наук *А. В. Артем'єва*).

Знахідки індивідуального характеру. Представлені фрагментом крем'яха, напевне, козацької епохи (рис. 44: *1*; 45: *1*); сколом непрозорого жовто-коричневого кременю з жовняною кіркою (рис. 44: *2*); привіскою скіфського часу, виготовленою з мушлі морського молюска виду *Ceritium vulgarum*, роду *Ceritium* (рис. 44: *3*; 45: *2*), що мав поширення у Чорному, Егейському і Середземному морях (*Гейко 1999, с. 85, рис. 1: 1*). До нумізматичних знахідок належить потертий золотоординський пул, ймовірно, кримського карбування (Солхат) XIII – XIV ст. (Дім Бату-?) (визначення *В. М. Шалобудова*)

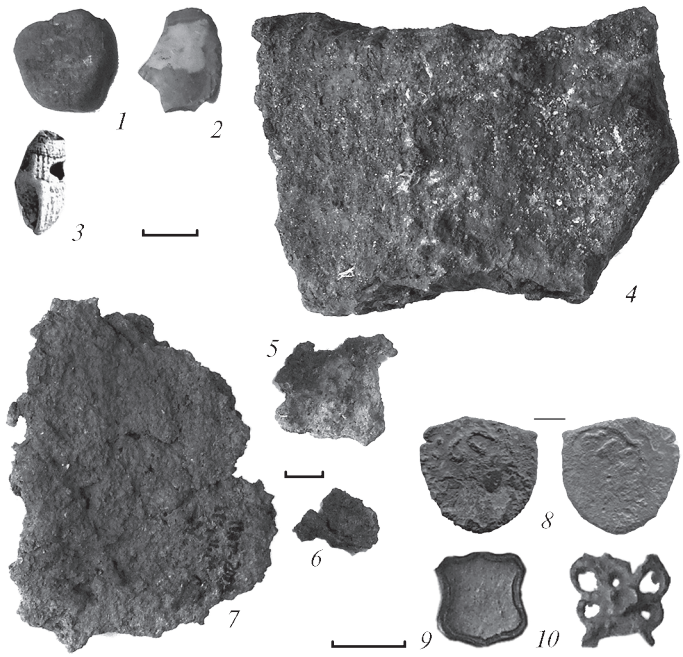

Рис. 44. **Траншеї 4.** Індивідуальні знахідки.
1 –кераміка; 2 – кремінь; 3 – мушля; 4 – залізо, 5–10 – мідні сплави.

(рис. 44: *8*). Прикраси козацької епохи представлені уламком щитковосерединного персня фіналу козацького часу у вигляді плаского геральдичного щита (рис. 44: *9*; 45: *3*) та ажурного виробу з круглими отворами на кшталт щитка сережки XVII–XVIII ст. (рис. 44: *10*; 45: *4*).

До виробів із заліза, що знайдені на викидах з траншеї підсилення фундаментів з південного боку виступу будівлі ресторану, відноситься уламок залізного ковадла (рис. 44: *4*). Він, відповідно до своїх розмірів, належить до числа невеликих ковадл, котрі використовувалися ювелірами або слюсарями (*Колчин, 1953, с. 57*). Вірогідно, в нашому випадку можемо припускати використання цього знаряддя ювеліром (рис. 46), майстерня якого могла розміщуватися поблизу чи безпосередньо під фундаментами сучасної будівлі, на що додатково вказували численні перевідкладені знахідки виплесків і зливки кольорового металу (рис. 44: *5–7*), виявлені у викидах з траншеї поряд. Вага цих зливків аморфної чи підпрямокутної форм становила 3,3; 19,2 і 256,7 грамів.

Отже, доводиться констатувати, що в обсягах перекопів траншей 4 та на сусідній досить значній площі — близько 200 м^2 (що не досліджувалася і не входила до зони прокладання траншей) — будівництвом ресторану та в'їзду до котловану на початку 1970-х рр. були знищені чимало археологічних об'єктів.

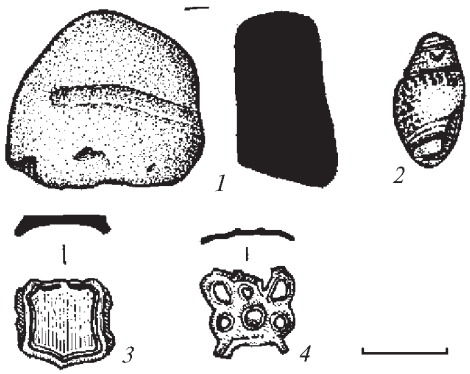

Рис. 45. **Траншеї 4.**
Крем'ях (*1*), підвіска (*2*),
уламки прикрас (*3–4*).
1 – кераміка, 2 – мушля, 3–4 – мідні сплави.

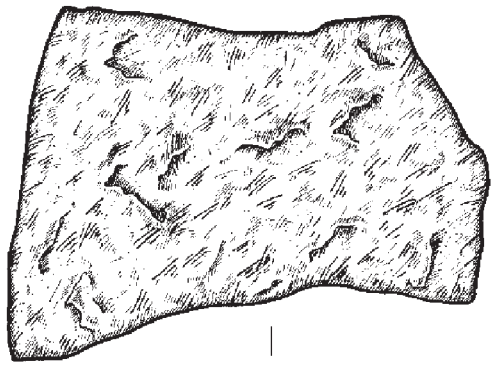

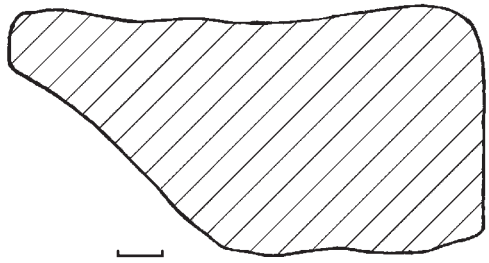

Рис. 46. **Траншеї 4.**
Уламок ковадла. *Залізо.*

Таким чином, під час першого етапу наглядових робіт на Івановій горі, що продовжували дослідження 2012 р., отримані досить важливі археологічні дані щодо заселення і забудови історичного ядра Полтави від IX до початку XIX ст., певні відомості щодо історичної топографії міста козацької і початку так званої «губернської» епох.

Стратиграфічні і планіграфічні спостереження, здійснені у траншеях, дозволили засвідчили місцезнаходження вздовж східного та південно-східного країв майданчика Іванової гори смуги надсхилової ділянки виробничої і господарської забудови поселення пізнього етапу роменської культури, відкрили рештки зруйнованого підкліту житлової споруди, виробничої будівлі ремісника з сиродутним горном, а також кілька роменських і давньоруських господарських ям, що репрезентували основні етапи життєдіяльності поселення літописної Лтави на Івановій горі.

У траншеях вивчені частини котлованів двох господарських будівель козацької епохи, заглиблені в материк камери тюрми XIX ст., а також зафіксовані перетини трьох провалів підземель XVII – XVIII ст.

Виявлено чимало знахідок: уламки посуду, окремі знаряддя й інструменти ремісників, фрагменти архітектурної кераміки, вироби з металу, уламки прикрас, що надійшли на збереження до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Розділ 7
ТРАНШЕЯ 5

Найбільш довга траншея 5 біля будівлі реконструйованого ресторану прокладалася у західний бік (з деяким відхиленням) практично від північно-східного кута будівлі ресторану, зверненого до будинку за адресою: Соборний майдан, 4, на загальну відстань 30,4 м за віссю захід – південний захід – схід – північний схід. Її ширина становила 1,2 м, глибина — 3,5 м (кол. вкл. I; III: *тр. 5*). Траншея практично на всьому протязі перетинала ділянку траси старої і значно ширшої траншеї каналізації та водопостачання (рис. 47). Зі східного боку вона мала розширення підпрямокутних за формою обрисів для влаштування трьох колодязів, в т. ч. під жироловку (5,0 × 6,5 м), і колектори каналізації, що споруджувалися на місці колишнього погребу 1974 р., який на 2013 р. був забитий сміттям. Стінки котловану під траншею та каналізаційний колодязь неодноразово обвалювалися у процесі вибирання (давалася взнаки наявність перекопів 1970-х рр.). Враховуючи відсутність по трасі археологічних об'єктів профілі зачисток стінок на цій ділянці не фіксувалися.

Роботи проводилися лише у котловані колодязя каналізації, який умовно був названий «розкоп 1» (кол. вкл. III: *розк. 1*).

Розкоп 1

Так званий розкоп 1 був влаштований зі східного боку траншеї, над розширенням заглибини прямокутних за формою обрисів, на місці спорудження трьох колодязів, і мав розміри 5,0 × 6,5 м (кол. вкл. VI). Зі східного боку заглибина зачіпляла частину стінки колишнього погребу, складеного з бетонних блоків (кол. вкл. VI; VII: *1, 3, 4*). Майбутній розкоп починав вибиратися екскаватором до рівня 2,0 м від «0», за який був обраний північно-західний кут з абсолютною відміткою 152,4 м у Балтійській системі вимірювань (кол. вкл. VI). Він був зорієнтований за віссю північний схід — південний захід, що зумовлювалося проектом влаштування підземних комунікацій. Зачищалися умовно поіменовані південна, східна та північна стінки, західна — виявилася відсутньою через обвали перекопів 1970-х рр. З рівнів 1,8–2,2 м від «0» у розкопі відзначена наявність збережених культурних нашарувань слов'яно-руського часу, для доступу до яких довелося

Рис. 47. **Соборний майдан, 2.** Траншея 5. Влаштування на місці траси старих комунікацій. *Зі сходу.*

Рис. 48. **Траншея 5**, розкоп 1. Дослідження житла 2. Робочий момент.

вирізати «болгаркою» частину бетонування і блоків, основу фундаменту ресторану та погреба (кол. вкл. VII: *1*).

Стратиграфічна ситуація. Зачистка профілів стінок (кол. вкл. VI: *1*) оголила наступні нашарування:

0 – 1,8–2,5 м — шар будівельного сміття, з переважанням навезеного суглинку та піску кінця XX ст. на місці ділянки колишнього подвір'я ресторану, підсипаної в кілька етапів упродовж 1974–2001 рр. (кол. вкл. VII: *1–3*). Місцями він перерізався перекопами траншей і прошарками будівельного сміття, перемежовувався двома-трьома шарами свого часу асфальтованої поверхні подвір'я;

2,30 – 2,50 м — у північно-західному куті розкопу — невелика ділянка збережених чорноземних за складом культурних нашарувань скіфського часу, що оточувала об'єкт — жертовник 1 ранньоскіфської доби (близько 1 м^2), виявлений у північно-західній стінці котловану;

2,30 – 2,70 м — нерівномірний і дещо спадаючий у південно-східний бік чорноземний шар культурних відкладень завтовшки 0,3–0,5 м кінця XII – початку XIII ст., з окремими уламками ліпної кераміки роменської культури та переважаючими гончарного посуду давньоруського часу. В цьому шарі були помітні попелясто-вуглисті скупчення решток господарської діяльності, вуглини, що потрапили, певно, до заповнення підкліту якоїсь будівлі, перемежовані материковими лінзами тонких викидів. Достеменно прослідити рештки цієї будівлі у плані не вдалося;

із зазначеною будівлею були пов'язані кілька давньоруських об'єктів, зокрема, ями 2, 4 і 7 завглибшки 3,5–4,5 м від «0», добре помітні за перетинами у північній та південній стінках і в плані — на межі перекопів у західній частині котловану (рис. 50; 52; 59–60);

у південно-східній частині розкопу на рівнях 3,10 – 3,30 м від «0» виявлений незначно заглиблений до заповнення роменського житла 2 підпрямокутний у плані котлован давньоруської житлової будівлі — житла 1 (рис. 48) розмірами 2,3 × 2,4 м, із заглибиною круглої в плані невеликої ями у «долівці» глибиною 0,2 м (яма 1) (кол. вкл. VI: *я. 1*), та рештками глинобитного останця невеликої печі 2, що був заповнений попелястим чорноземним вмістом зі шматочками обмазки, вуглинами і печиною;

2,95 – 4,45 м — центральну частину розкопу перетинав прямокутний у плані і зорієнтований стінками за сторонами світу котлован житлової будівлі роменської культури (4,6 × 5,2 м) — житла 2, завглибшки 4,25–4,35 м від «0», з рештками двох печей (печі 1 і 3), заповнений чорноземно-суглинковими попелястими включеннями руйнації об'єкту (кол. вкл. VII: *3–4*; рис. 50–51; 55–57). Він містив з північно-західного та південно-західного боків заглибини трьох внутрішніх ям 3, 4 і 5 глибиною 4,4–4,7 м — решток господарських об'єктів і стовпів, а також більш давнішу яму 8 завглибшки 4,95 м від «0», розміщену під пічною спорудою (рис. 58);

2,30–2,50 — 3,10–3,50 м — у всіх стінках розкопу відзначений спадаючий на схід (з осуванням вздовж схилу уступом) шар стерильного похованого чорнозему завтовшки 0,60–0,75 м, де зовсім були відсутніми знахідки;

з 3,10 – 3,50 м — ближче до кутів котловану житла 2 — його підстилав лесоподібний суглинок-материк, також залягаючий з відносним перепадом у 0,60–0,75 м у східний бік — до схилу (кол. вкл. VI: *1*).

Досліджені об'єкти

Яма 2 (господарська, *давньоруська*) — майже половина дослідженої заглибленої в ґрунт господарської споруди, що виявлена у північно-східному кутку розкопу (кол. вкл. VI: *1: я. 2*), з основи залягання давньоруських культурних нашарувань — глибини 2,95 м від «0». Перекривалася тонким суглинковим прошарком викиду або площиною вирівнювання підлоги підкліту давньоруського житла (?) (кол. вкл. VI: *1: я. 2: пн. проф.*). Мала, певно, округлу в плані, дзвоноподібну у перетині, з пласким дном форму, скруглені в основі стінки і була влаштована у дещо сповзлому шарі похованого ґрунту та материка над схилом (рис. 50).

Діаметр на рівні виявлення — 1,15 м, по дну — 1,90 м, відносна глибина — 1,45 м, імовірна площа основи — 2,8 м^2.

Верхня частина заповнення містила рихлий перемішаний чорнозем з численними підстилаючими його уламками печини, обмазки та вуглинами, відмежовуючись від нижньої просілою материковою лінзою викиду. Нижня частина заповнення складалася зі щільнішого чорнозему, з окре-

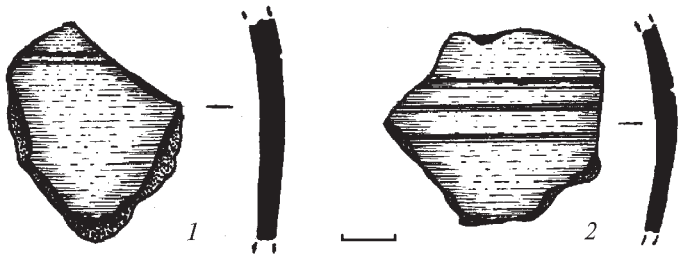

Рис. 49. **Траншея 5**, розкоп 1. Яма 2. Уламки стінок давньоруського посуду.

мими знахідками уламків кераміки, а в основі містила масив обвалу чи осування материкових стінок ями.

Знахідки. Виявлені в ямі знахідки були представлені невеликою кількістю уламків посуду, виготовленого на гончарному крузі, а саме – стінками горщиків, що прикрашені лінійним орнаментом (рис. 49), кістками свині.

Яма належала до числа типових господарських об'єктів *давньоруського часу* і датується *XII – початком XIII ст.*

Яма 4 (господарська, *давньоруська*) — дещо більше половини дослідженої ями, виявленої у південно-східному куті розкопу, практично під стіною новітнього погребу (кол. вкл. VI: *1: я. 4*), впущеної також з основи залягання давньоруських культурних нашарувань — глибини близько 2,5 м від «0». У шарі, до осунутого в її заповнення ґрунту, тяжіли кілька шматків суглинку, можливо, від демонтованої печі, що немовби нависали над устям (рис. 60).

Глибина — 4,50 м від «0», відносна глибина від рівня виявлення — 2,0 м, діаметр вузької горловини — близько 0,7 × 1,0 м, найбільший діаметр у нижній третині глибини від дна — 1,10 м, площа в основі — 0,9 м^2. Мала круглу в плані, краплеподібну у перетині, майже кулясту форму, округле дно, випалені соломою стінки, отже, призначалася для зберігання зерна (кол. вкл. VI: *1: я. 4: півд. профіль*). Заповнення чорноземне, порівняно щільне, у горловині – з тонкими лінзами суглинку. Нижня частина містила більш попелястий чорнозем з вуглинами та численними кістками тварин від переважно молодих особин телят та бичків, коня, свині, кози або вівці, окремі уламки ліпного і гончарного посуду. В основі збереглися два прошарки зотлілої органіки (вірогідно, висівок) завтовшки 7–9 см (рис. 59; 60).

Знахідки. У заповненні виявлені переважно уламки кераміки. Посуд роменської культури був представлений фрагментами ліпних горщиків: верхні частини зі скошеними відбитками або пальцевими защипами по зрізу; стінки орнаментувалися «гусеничними» відтисками (рис. 61: *1–3*; 62: *1–2*). Кераміка часу Давньої Русі репрезентована уламками горщиків, верхні частини яких мали прості заокруглені вінця чи валикоподібні потовщення (рис. 61: *4–6, 8–9*; 62: *3–4*). З їх числа привертає увагу добре випалений фрагмент, що виготовлений із формувальної маси з незначною кількістю

Траншея 5, розкоп 1. Житло 2.
Рис. 50. Загальний вигляд. *З півдня.*
Рис. 51. Північно-східний кут житла з піччю 3. *З південного сходу.*
Рис. 52. Піч 3 та яма 3. Робочий момент досліджень. *Зі сходу.*
Рис. 53–54. Піч 3. Стінки топкової камери і черінь. *Зі сходу.*

Траншея 5, розкоп 1.
Робочі моменти досліджень.
Рис. 55–56. Яма 3. *З півдня і заходу.*
Рис. 57. Ями 5 та 6. *Зі сходу.*
Рис. 58. Яма 1. *З півдня.*
Рис. 59–60. Яма 4. *З північного заходу.*

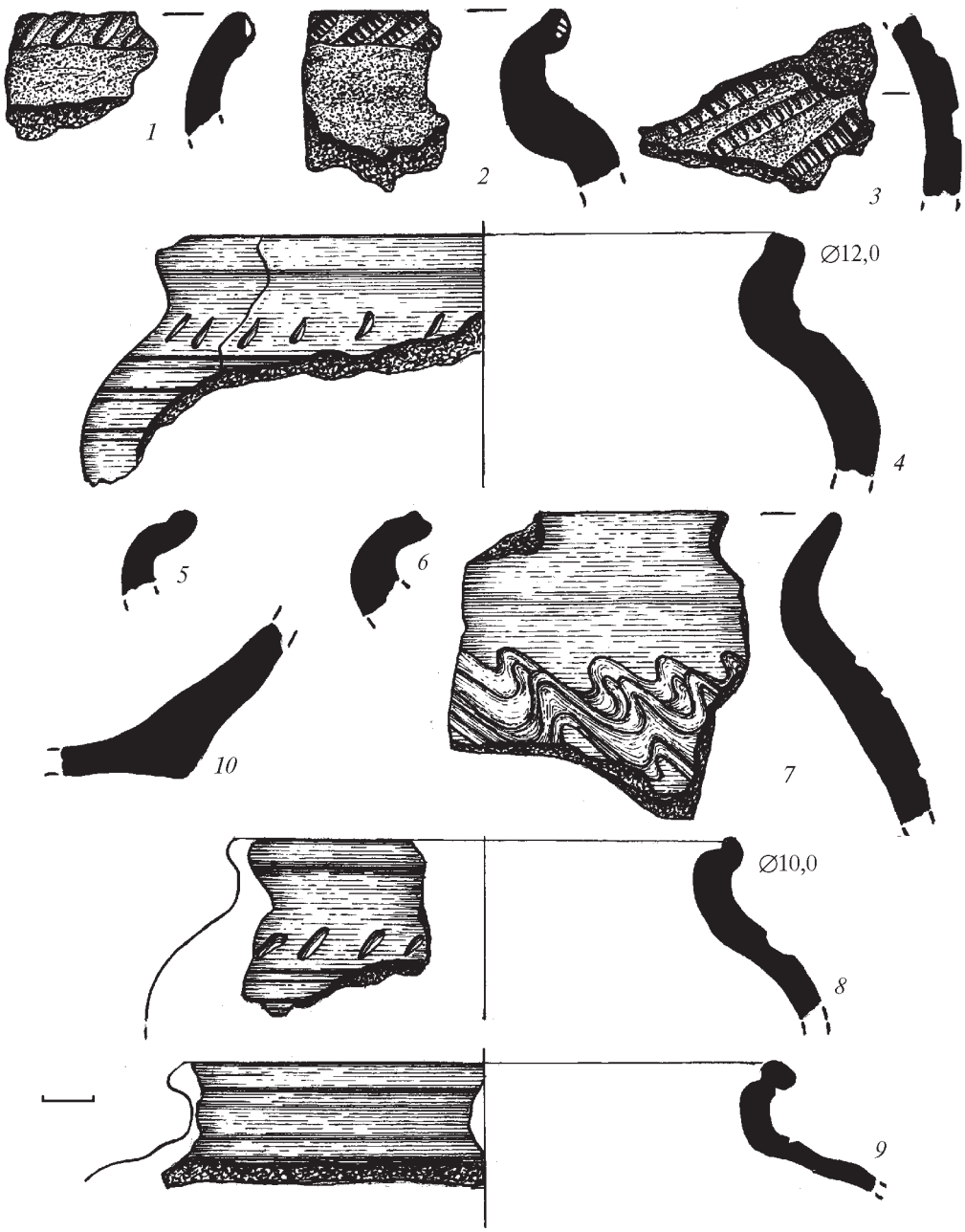

Рис. 61. **Траншея 5**, розкоп 1. Яма 4. Знахідки. *Кераміка.*

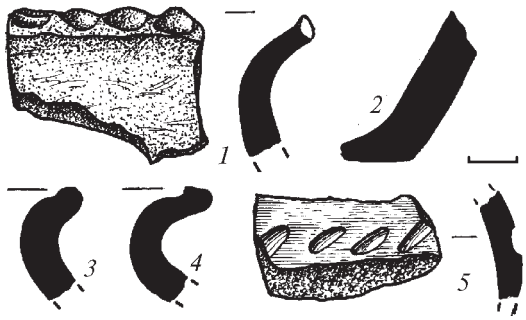

Рис. 62. **Траншея 5**, розкоп 1. Яма 4. Уламки ліпного та гончарного посуду.

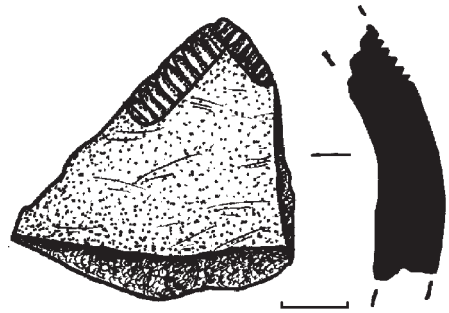

Рис. 63. **Траншея 5**, розкоп 1. Яма 7. Фрагмент ліпного горщика.

домішок (рис. 61: *7*). Орнаментовані уламки були вкриті характерними для періоду феодальної роздробленості композиціями з насіннєподібних вдавлень, ліній і хвиль (рис. 61: *4, 7–8*; 62: *5*). Також у заповненні виявлені фрагменти глиняної обмазки. Крім зазначених вище остеологічних матеріалів, відзначимо рештки щелепи риби-хижака – щуки та екскременти собаки.

Індивідуальні знахідки представлені уламками браслетів зеленого кольору з напівпрозорого скла, що датуються в межах XII – початку XIII ст. (*Щапова 1997 с. 86–89*). Заслуговує на увагу уламок криці розмірами 4,2 × 6,8 см. Також були наявні фрагменти не ідентифікованих залізних виробів.

Яма належить до числа господарських об'єктів населення літописної Лтави XII – початку XIII ст.

Яма 7 (господарська, *роменська*). Нижня частина частково зруйнованої влаштуванням колодязя каналізації 1970-х рр. великої господарської ями круглої в плані, грушоподібної у перетині форми, з пласким дном, що знаходилася ближче до західної стінки розкопу і була виявлена з глибини 2,5–2,7 м від «0» (кол. вкл. VI: *1*; кол. вкл. VII: *3*; рис. 52).

Максимальна глибина — 3,20 м від «0», глибина від рівня виявлення — 0,7 м, більший діаметр — 2,5 м, діаметр дна — 1,6 м, загальна площа — близько 5 м^2. Мала круглу в плані форму, округле дещо вирівняне дно (кол. вкл. VI: *1: я. 7*). Зі східного боку у стінці, на глибині 2,6 м від «0», збереглася напівовальна ніша-вибірка під розміщення плахи – основи драбини, – розмірами 15 × 30 см.

Заповнення чорноземне попелясте, досить щільне, з тонкими прошарками попелу. У нижній частині містилося набагато більше вуглин та окремі уламки стінок ліпного посуду.

Знахідки представлені невеликою кількістю фрагментів кераміки роменської культури, кістками молодих особин ровои та свині. В одному випадку знайдений єдиний уламок стінки ліпного горщика, що був прикрашений відбитками «гусеничного» орнаменту (рис. 63).

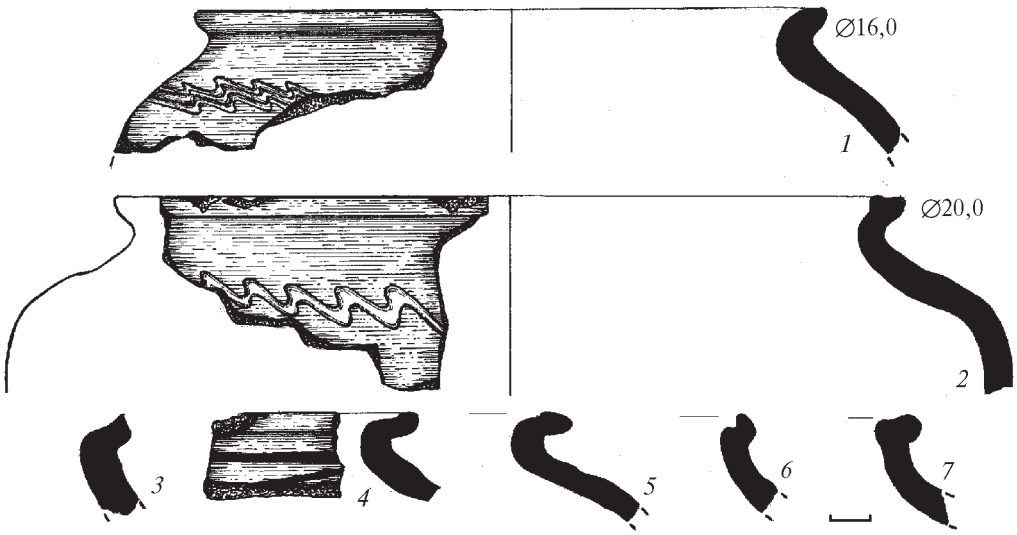

Рис. 64. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 1. Заповнення. Уламки вінець гончарних горщиків.

Яма належить до числа господарських об'єктів пізнього етапу *роменської культури*. Вона досить подібна до ями 12 розкопу 2/2012 р. на Івановій горі, котра, до речі, датувалася серединою – другою половиною XI ст. (*Супруненко, Пуголовок 2014, с. 145–147; 2015, с. 114–119, рис. 148*). Виходячи з подібності, гіпотетично, може бути віднесена до числа господарськіх об'єктів першої-другої чвертей *XI ст.*

Житло 1 (*давньоруське*) — рештки незначно заглибленого у заповнення роменської житлової будівлі 2 підпрямокутного у плані котловану підкліту давньоруського житла (кол. вкл. VI: *1: ж.1*). Виявлене на рівнях 3,10–3,30 м від «0» у центральній частині розкопу, ближче до східної стінки. Заглибина мала розміри 2,3 × 2,4 м (площа 5,5 м^2), рівні в основі стінки, більш-менш вирівняне дно. Котлован був зорієнтований за довшою широтною віссю і заповнений попелястим чорноземним вмістом з вуглинами та поодинокими фрагментами обмазки, кістками риби-хижака, вірогідно, щуки.

Ближче до північно-західного кута містилася кругла у плані невелика ***яма 1*** з діаметром в основі 0,8 м та глибиною 0,2 м від дна підкліту (або 3,30 м від «0»), що мала круглу вузьку горловину діаметром 0,35 м. Заповнення ями вирізнялося сіро-попелястим вмістом, з дрібними вуглинками й кількома уламками стінок горщиків. Ці уламки посуду виготовленого на гончарному крузі. За морфологічними ознаками верхні частини горщиків належать до числа виробів з валикоподібним потовщенням по краю вінця, в деяких випадках із чітко вираженою закраїною (рис. 66). На підставі отриманих матеріалів датування ями вкладається у межі *XII ст.*

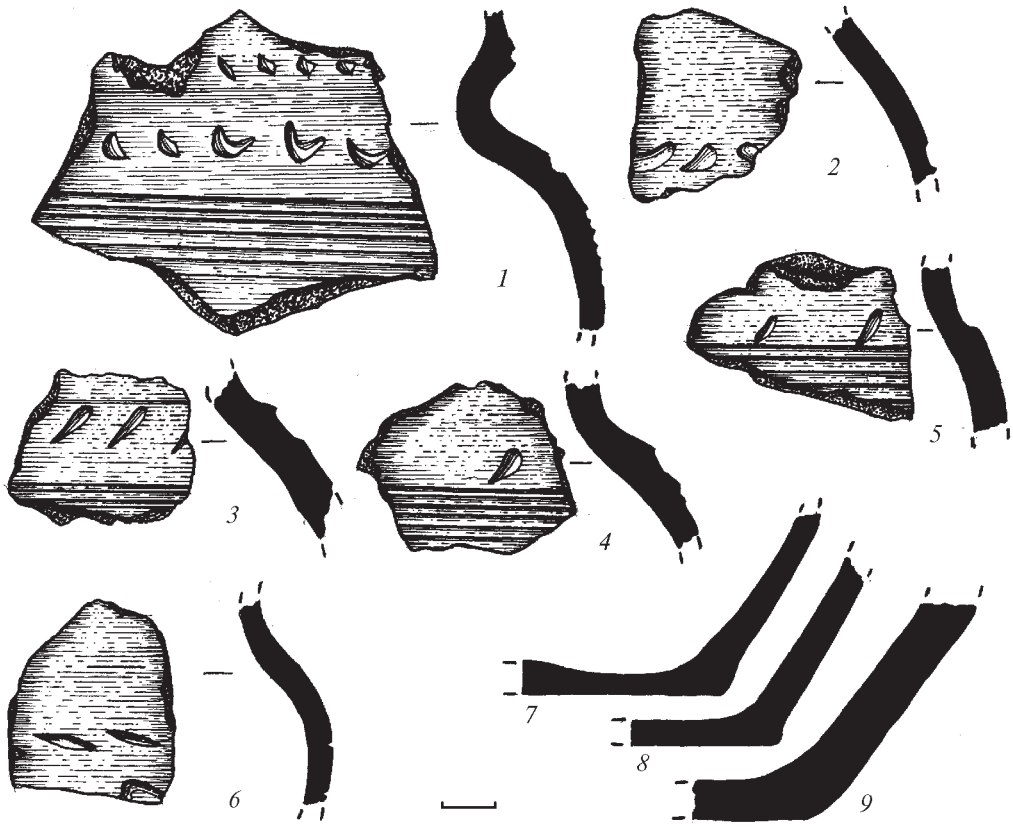

Рис. 65. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 1. Фрагменти стінок і денець гончарних горщиків.

Прилягаючи до східної стінки підкліту, майже посередині на його дні, знаходилися рештки глинобитного низького останця невеликої круглої в плані ***печі 2*** (кол. вкл. VI: *1: піч 2*), що була влаштована з принесеного суглинку, частково змішаного з культурними нашаруваннями, мала тонкий вимазаний глиною черінь (1,0 см) з попелясто-вуглистим прошарком зверху. Діаметр останця печі становив — 0,55 м, висота випалених стінок — 0,10–0,15 м, їх товщина не перевищувала — 0,08–0,10 м. Вузьке устя (10–12 см) знаходилося із західного боку. Перед піччю на рівні дна із заходу відзначена тонка попеляста пляма.

З південного боку до печі примикала невелика видовжена *стовпова ямка* завглибшки 0,1 м від рівня дна котловану. Її розміри — 12 × 25 м (кол. вкл. VI: *1: ж.1*). Заглибини топкової камери печі та ямка були заповнені попелястим чорноземним вмістом, з уламками обмазки, вуглинами й окремими шматочками печини.

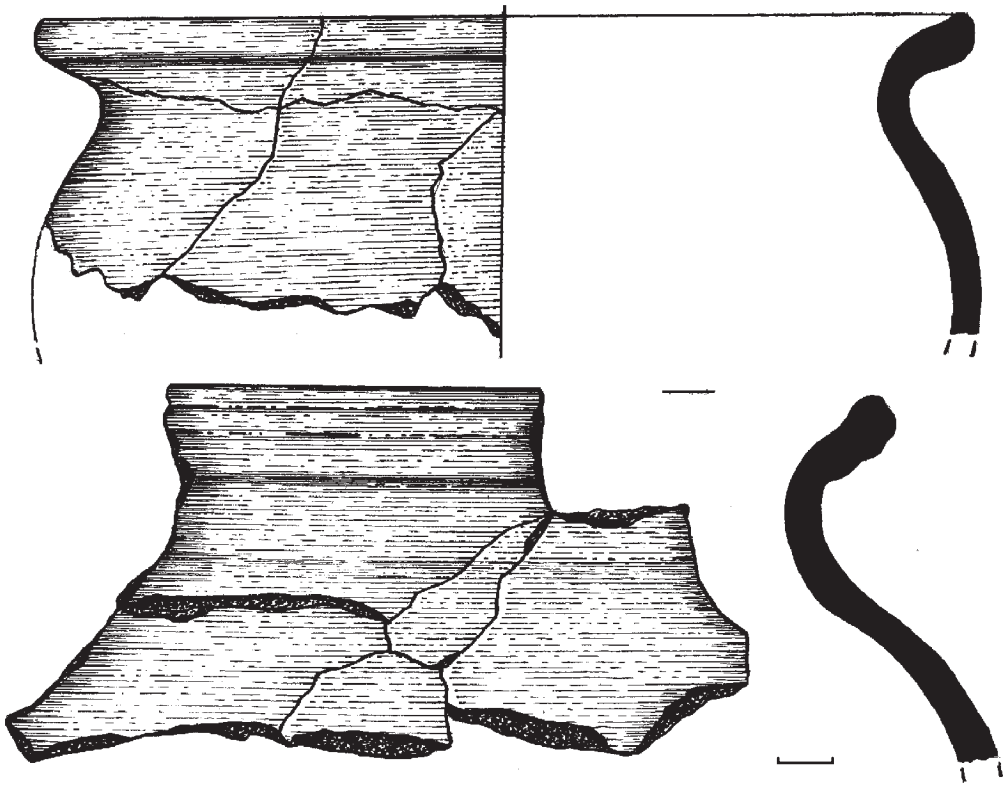

Рис. 66. **Траншея 5**, розкоп 1. Яма 1. Верхні частини гончарного посуду.

Рис. 67. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 1, піч 2. Уламки браслетів. *Скло.*

Знахідки. У заповненні котловану житла виявлені фрагменти посуду давньоруського часу. Це переважно уламки горщиків з характерним валикоподібним потовщенням по краю вінця і чітко виділеною закраїною, в деяких випадках з рештками конічної шийки. Прикрашені комбінаціями з хвиль, ліній, різноманітних вдавлень та їх поєднанням (рис. 64–65).

До індивідуальних знахідок належать три уламки скляних браслетів Вони представлені двома зразками кручених виробів з напівпрозорого скла синього і коричневого кольорів, а також гладкого виробу коричневого кольору (кол. вкл. VIII: *6–8*; рис. 67), вірогідно, київського походження (*Щапова 1997, с. 86–89*).

Котлован був конструктивним елементом житлового об'єкту *давньоруського часу* – підклітом, що заглиблювався до рівня основи похованого ґрунту. Ймовірне датування решток будівлі — *друга половина XII – початок XIII ст.*

Південно-східний кут житла 1 перетинала зруйнувала давньоруська зернова яма 4, а частина його північної стінки знаходилася поверх пічної споруди 2 житла 2 роменської культури, у заповненні якого і містилися рештки цього підкліту.

Житло 2 (*роменське*) — материковий котлован надсхилового, заглибленого в ґрунт роменського житлово-господарського приміщення, що займало центральну частину розкопу (кол. вкл. VI: *1: ж.2*). Цей прямокутний у плані, зорієнтований стінками за сторонами світу, котлован мав розміри 4,6 × 5,2 м, відповідно, площу — близько 23 м^2, був впущений на глибину — 4,25–4,35 м від «0» (або 1,75 м від рівня стародавнього похованого ґрунту), з дещо пониженим у західний бік (на 10 см) вирівняним дном, з розміщеними на ньому рештками останців двох печей (печі 1 і 3). Стінки заглибини рівні, незначно розширені до верху. Досліджувався з рівнів 2,5–2,8 м від «0», влаштований з поверхні залягання стародавнього похованого ґрунту. Перебивався (в тому числі частково) трьома давньоруськими ямами 2, 4 і 7, а також — у заповненні — заглибиною підкліту давньоруського житла 1.

Житло 2 було заповнене чорноземом з культурними рештками, а у верхній частині — лінзами чорноземно-суглинкових замивів (рис. 48). У цьому вмісті залягали уламки кісток тварин, фрагменти ліпної і гончарної кераміки. З північно-західного та південно-західного боків у котловані знаходилися заглибини трьох внутрішньокомплексних ям 3, 4 і 5, глибиною 4,4–4,7 м від «0», — рештки господарських і конструктивних елементів об'єкту, а також з північно-східного боку — найдавніша серед вивчених внутрішньожитлова господарська яма 8, завглибшки 4,95 м від «0», розміщена під пічною спорудою 1 (рис. 50; 52; 55–58).

Підпрямокутний у плані останець найдавнішої *печі 1* розміщувався в північно-східному куті котловану, був віднесений від стінок на 0,25–0,75 м і споруджений з масиву принесеного суглинку на місці дещо раніше влаштованої ями 8 (кол. вкл. VI: *1: піч 1*; VII: *4–5*; рис. 50). У цьому масивному глинобитному блоці розміром 1,40 × 1,75 м заввишки 0,75 м від рівня дна (об'єм — близько 1,3 м^3), незначно звуженому у верхній частині, з підквадратною пласкою площиною зверху (1,1 × 1,1 м на рівні 3,65 м від «0»), містилися рештки двох черенів невеликих топкових камер опалювального пристрою. Перший — круглої в плані форми, діаметром 0,40 м — по центру, другий — напівовальної (що перекривав перший), з напівдіаметром 0,55 м з південного боку. Масивні стінки першого завтовшки 0,20—0,25 м мали з боку паливної камери щільний прокал у 2–3 см і незначні сліди попелясто-вуглистого вмісту. Влаштований після полишення та заліплення першої камери другий паливний блок мав більшу товщину прокалу (4–6 см) і устя завширшки 0,44–0,45 м, перед яким похило (з південного боку) до дна

опускалася випалена передпічна площина розмірами 0,4 × 0,6 м. До вмісту другої пічної камери входив не тільки попіл, а й уламки верхніх частин стінок печі (кол. вкл. VI: *1: піч 1*; VII: *5*; рис. 50).

Зі східного боку поверх останця розміщувалися заглибини двох стовпових ямок — квадратної в плані і видовжено-підпрямокутної форм розмірами 0,20 × 0,20 і 0,10 × 0,15 м та глибиною 4–10 см, заповнені попелястим чорноземом з вуглинами. З північно-західного кута останця печі на дні котловану знаходилася ще одна квадратна у плані стовпова ямка розмірами 0,25 × 0,24 і глибиною 0,10 м від рівня умовної поверхні «долівки» (кол. вкл. VII: *5*).

В основі другої паливної камери містилася закидана перед влаштуванням печі внутрішньожитлова господарська ***яма 8*** глибиною 4,95 м від «0» або 0,45 м від рівня дна (кол. вкл. VI: *1–2*; рис. 58). Материкові, скруглені в основі стінки цієї ями дзвоноподібного перетину, розширювалися до рівного дна. Діаметр ями на рівні виявлення — 0,75 м, діаметр по дну — 1,0 м, площа в основі — майже 0,8 м^2. Яма була заповнена щільним попелястим вмістом з переважанням вуглин.

Вірогідно, піч призначалася для приготування їжі, якихось інших господарських робіт та опалювання приміщення у весняно-осінню пору року.

Піч 3 — близької до кубічної, дещо видовженої форми зі скругленим верхом — розміщувалася у північно-західному куті котловану, впритик до західної та північної стінок, на підсипці з культурного шару завтовшки 0,25–0,40 м (вірніше, на щільно втрамбованому в ході використання приміщення шарі попелу, вуглин і чорнозему з тонкими прошарками глиняного підмазування донного простору) (кол. вкл. VI: *1: піч 3*). Такий товстий шар внутрішньожитлового покриття дна міг утворитися внаслідок тривалого використання площі котловану житла.

Піч мала розміри — 1,25 × 1,60 м, висоту від рівня первинного дна — 1,50 м, від рівня влаштування — 1,15–1,25 м (або її верхня частина знаходилася на глибині до 2,8–3,0 м від «0») (кол. вкл. VI: *1: піч 3*; рис. 50–52). Збереглася фрагментарно, з пошкодженим склепінням та устям, яке розташовувалося з південного боку. Зверху й у заповнені топкової камери містилися уламки склепіння, попіл, вуглини. Паливна камера мала обриси, близькі за формою до овалу, з розмірами — 0,65–0,70 × 1,00 м, ширину устя — 0,55 м, єдиний черінь завтовшки 3–5 см без використання для його влаштування конкрецій і каміння, прокалену внутрішню поверхню стінок такої ж товщини (рис. 53–54). Товщина меридіонально зорієнтованих довших стінок печі не перевищувала 0,22–0,25 м (кол. вкл. VI: *1: піч 3*). Вочевидь, піч 3 була влаштована для обігріву приміщення в холодну пору року. На стінках топкової камери збереглися сліди підмазування внутрішнього обсягу та загладжування глини рукою (кол. вкл. VII: *6*; рис. 53).

Знахідки. Заповнення котловану житла 2 виявилося добре стратифікованим, що, в свою чергу, дозволило розподілити знахідки відповідно шарів. У *верхньому шарі* заповнення знахідки представлені виключно матеріалами

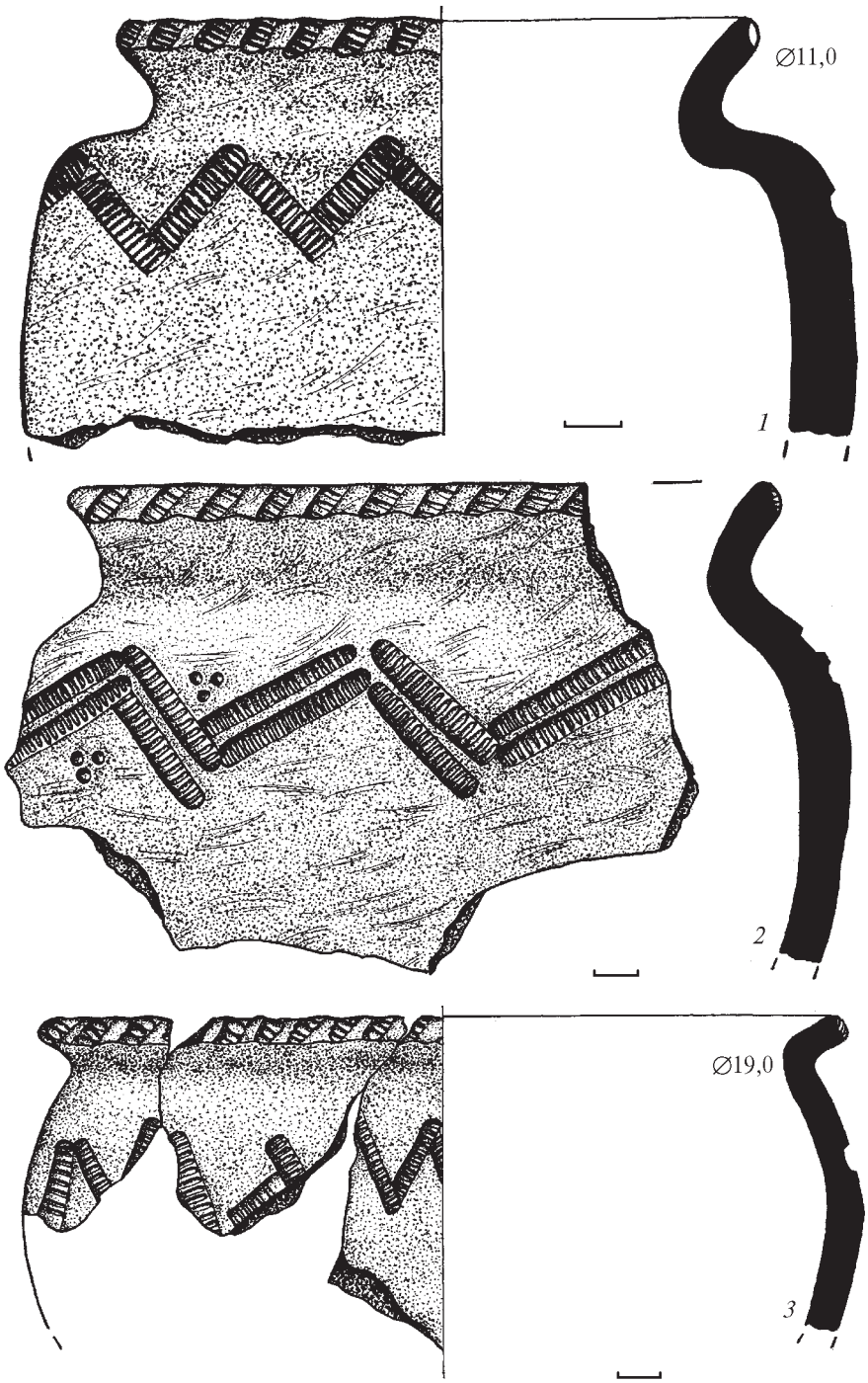

Рис. 68. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2. Верхній шар заповнення. Фрагменти вінець ліпних горщиків роменської культури.

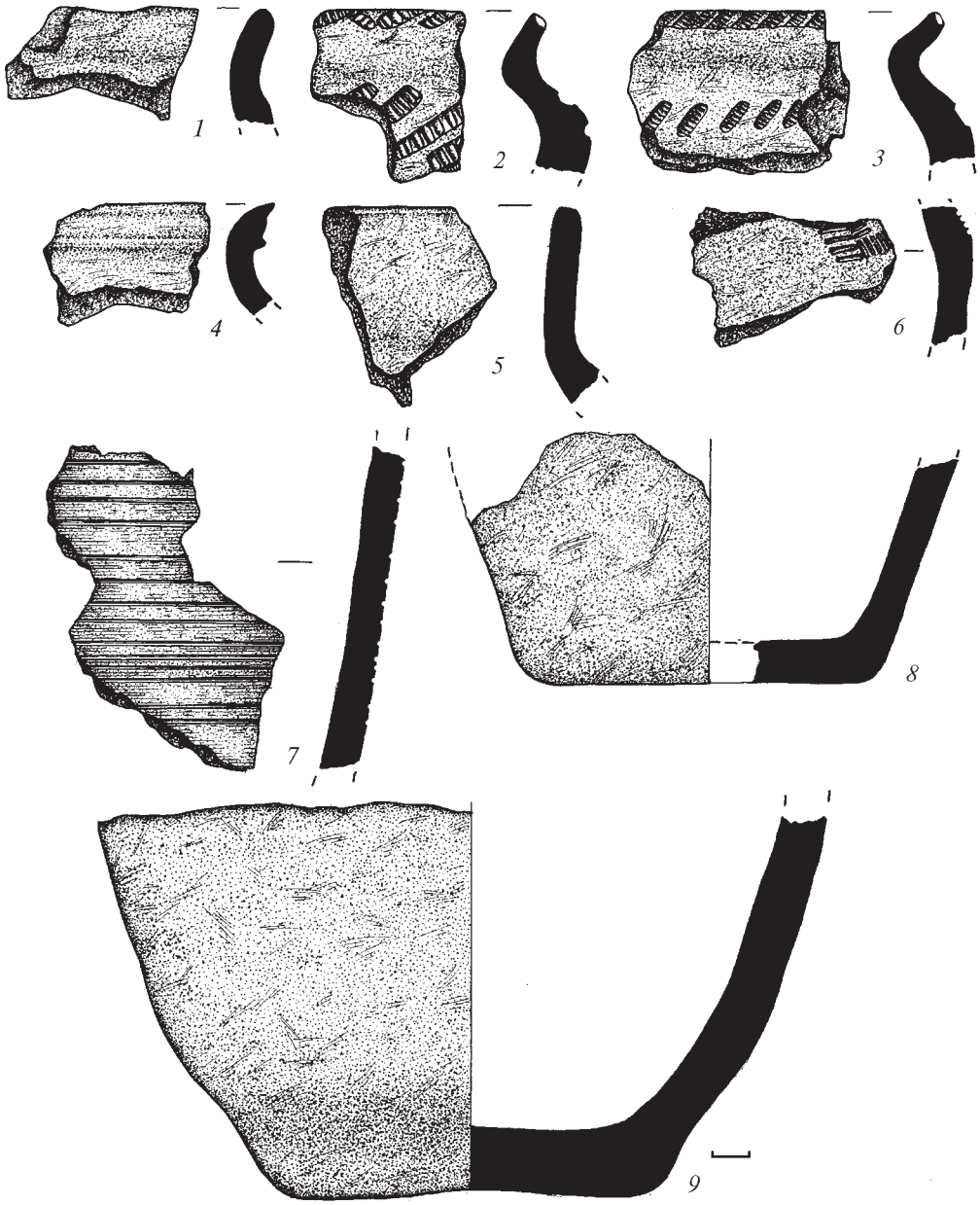

Рис. 69. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2. Уламки ліпного і гончарного посуду з верхньої частини заповнення. *Кераміка.*

ЦАЛПА

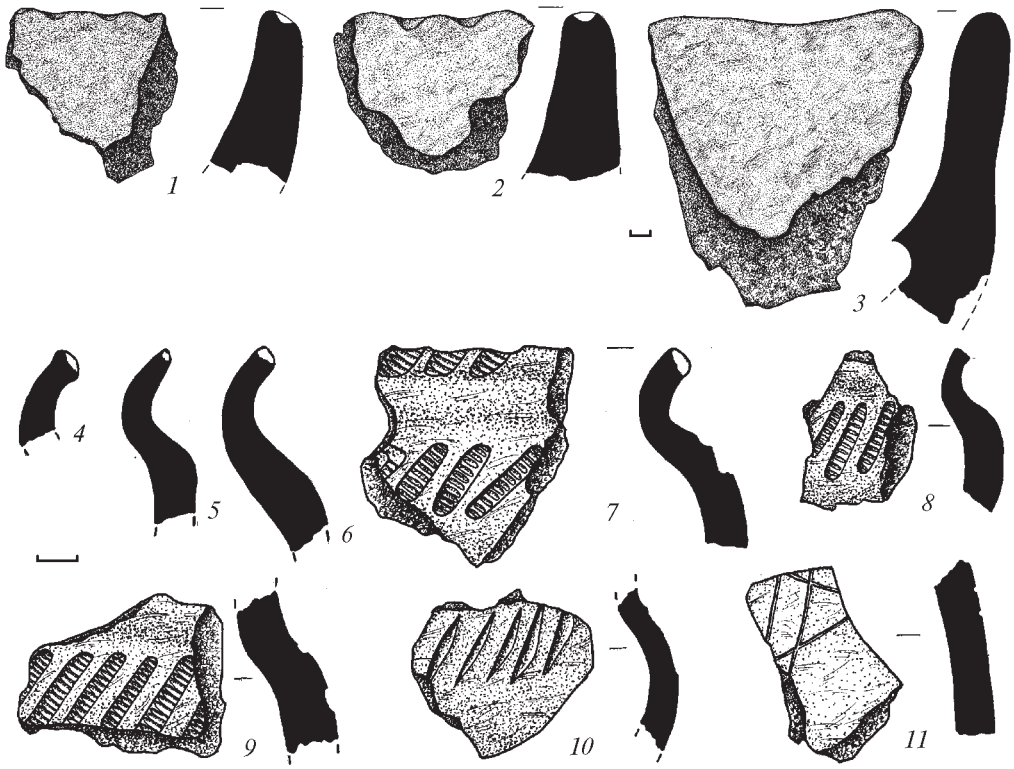

Рис. 70. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2. Нижня частина заповнення. Уламки ліпних керамічних виробів і посуду.

роменської культури (кол. вкл. VIII: *2*; рис. 68–69). Більшість – це уламки ліпного посуду, характерного для побуту сіверян. Зокрема, верхні частини горщиків з простим округлим вінцем, край якого неорнаментований (рис. 69: *1*; 71: *1–2*), а також вироби, край вінця яких прикрашений вдаленнями (рис. 71: *3–4*). У невеликій кількості представлені фрагменти стінок горщиків, орнаментовані відбитками «гусенички». З числа уламків привертає увагу частина стінки горщика, виготовленого на повільному гончарному крузі , що прикрашена хвилею (рис. 71: *8*). Крім фрагментів горщиків, у цьому прошарку виявлено уламок сковорідки з невисоким бортиком, край якого вкритий нігтьовими вдаленнями (рис. 72: *19*). Сам виріб виготовлено із формувальної маси світло-сірого кольору.

Шари заповнення житла розподіляв тонкий *суглинистий прошарок*, в якому виявлені фрагменти верхніх частин горщиків, прикрашених по зрізу відбитками палички або «гусеничкою», а також уламки їх стінок, вкриті імітацією чи відтисками гусеничного штампу, косими відбитками палички, прокресленим геометричним орнаментом (рис. 70: *4–11*).

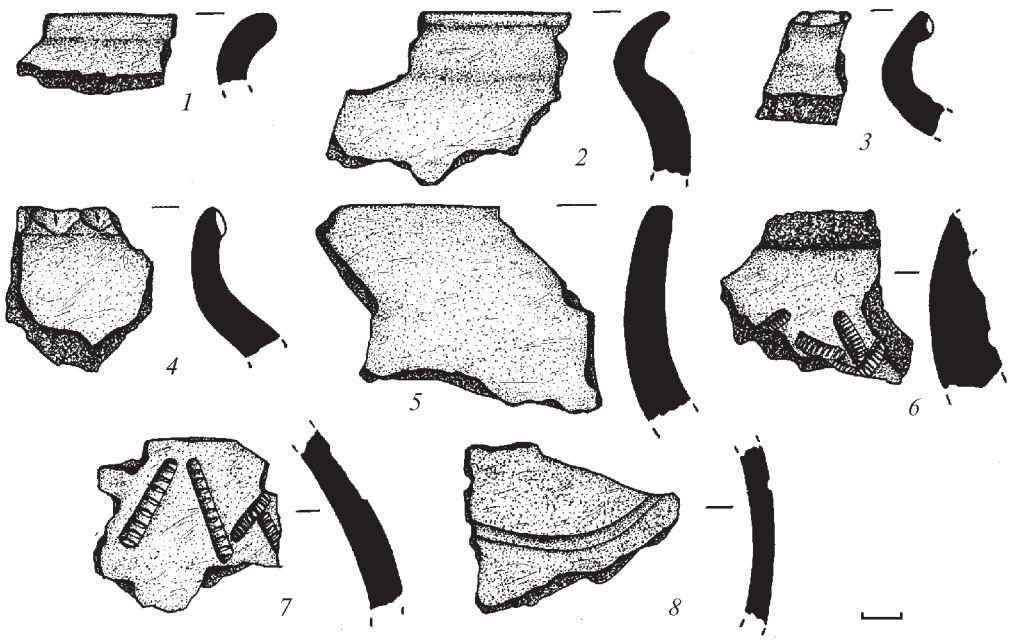

Рис. 71. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2. Фрагменти ліпного посуду.

У *нижньому шарі* заповнення більшу кількість знахідок складали саме фрагменти ліпного посуду роменської культури (рис. 70: *4–11*; 72). З-поміж них – верхні частини горщиків, прикрашені по зрізу відбитками палички і «гусеничним» орнаментом, єдиний фрагмент верхньої частини посудини з вертикальним вінцем, так званого «псевдоволинцевського» типу. Орнаментальні композиції представлені варіаціями «гусенички»: косі відбитки, зиґзаґи. Кілька фрагментів стінок належали посудині, виготовленій на повільному гончарному крузі, що орнаментована прокресленими лініями (рис. 72: *13*). До числа виробів з глини належать і уламки верхніх частин кількох (?) жаровен. На деяких з них край вінця вкривався пальцевими відбитками (рис. 70: *1–3*).

До числа індивідуальних знахідок належав неідентифікований залізний виріб овальної форми з отвором (кол. вкл. VIII: *4*; рис. 76: *2*), а також астрагал зі свердлиною та частина рогу козулі зі слідами обробки (кол. вкл. VIII: *1, 5*; рис. 76: *1, 3*), уламки туфового жорна-бігуна (рис. 75: *3*) та абразиву (рис. 75: *4*).

У котловані житла виявлено дві господарські ями, що отримали польову нумерацію як ями 3 та 5.

Яма 3 — внутрішньожитлова господарська-? — була пов'язана, вірогідно, на останньому етапі використання житла, з функціонуванням печі 1 (кол. вкл. VI: *1: я.3*). Знаходилася між печами 1 та 3, ближче до першої, у

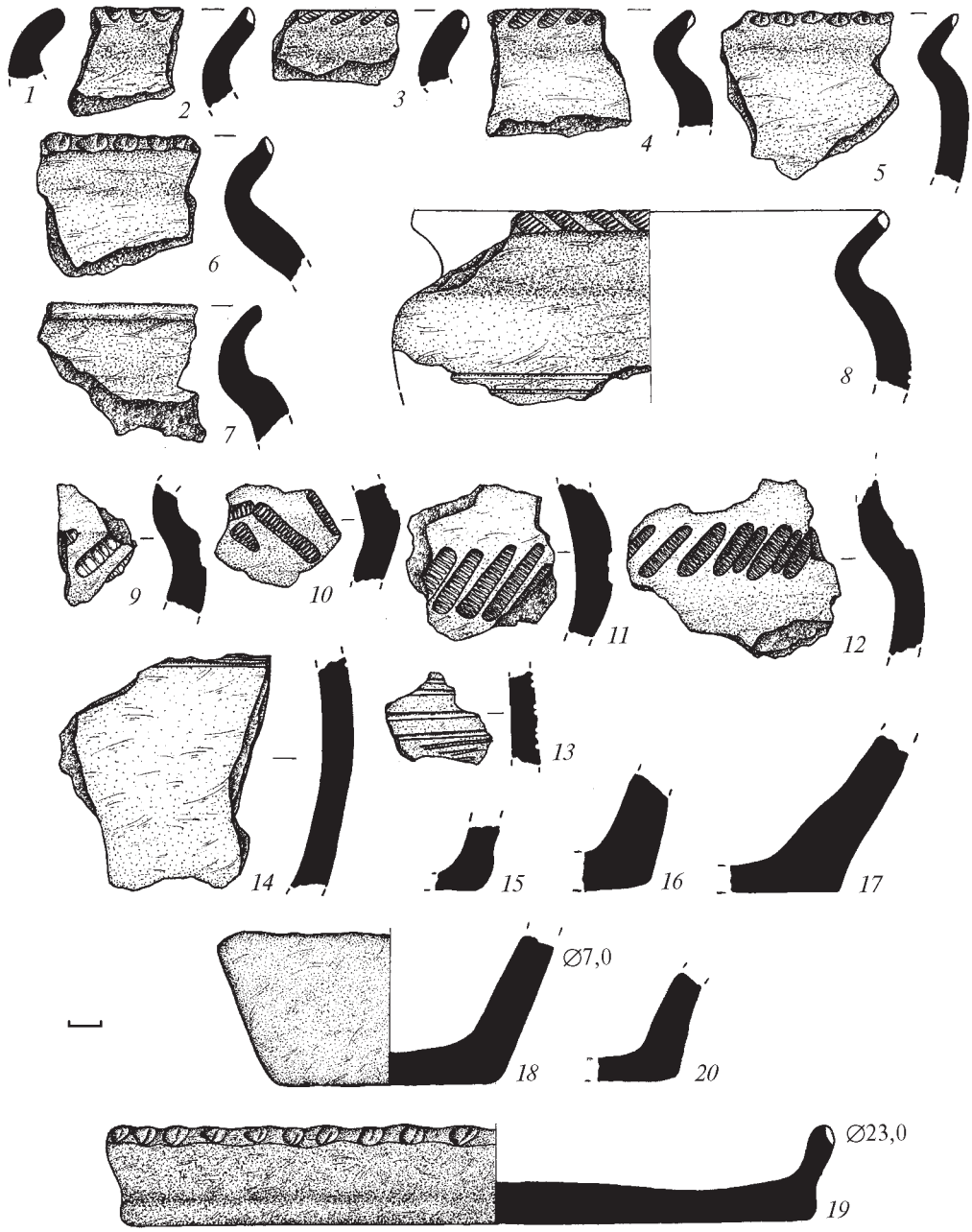

Рис. 72. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2. Уламки ліпного посуду.

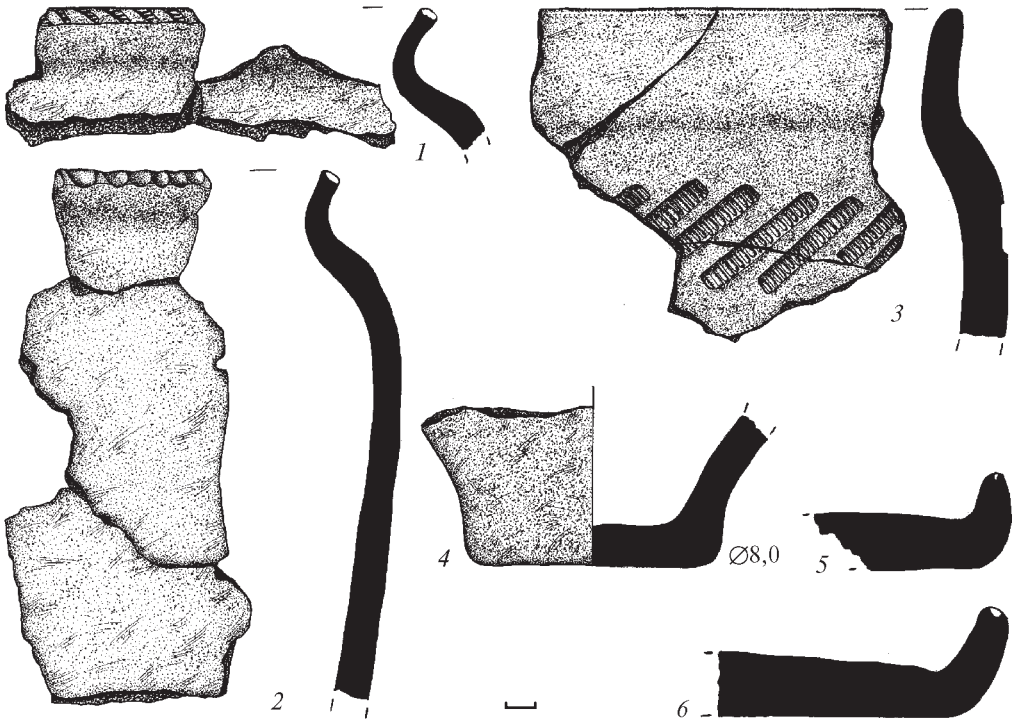

Рис. 73. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2, яма 3. Фрагменти ліпного посуду.

північній частині котловану житла (рис. 55–56). Мала видовжену, нерівномірної ширини форму, рівні, скруглені біля плаского дна (котре підвищувалося у західний бік) материкові стінки, та розміри — 0,30–0,40 × 1,05 м при глибині 4,90 м від «0» або 0,45 м від рівня дна котловану (кол. вкл. VI: *1: я. 3*; рис. 55). Проте, виявилася впущеною з рівня підлоги останнього етапу використання житла, тобто вище від первинного дна на 0,25–0,35 м (реконструйована глибина – 0,8 м). Її верхня частина перетинала приденні нашарування житла.

Заповнення відзначалося попелястістю та вмістом крупних і дрібних вуглин, містило чимало уламків печини (рис. 56) й фрагменти масивного пічного противня, котрий свого часу вінчав піч 1 (рис. 75: *5*). Крім того, в ньому виявлені уламки ліпних горщиків роменської культури зі вторинним випалом. Стінки зберігали сліди прокалу. Таким чином, яма, вірогідно, використовувалася з метою приготування якихось м'ясних страв чи коптіння, певним чином доповнюючи наявні пічні пристрої.

Знахідки представлені уламками глиняних виробів, що належали роменській культурі, характерних форм та орнаментації. Верхні частини горщиків були прикрашені по краю вінця відбитками «гусенички» і вдавленнями,

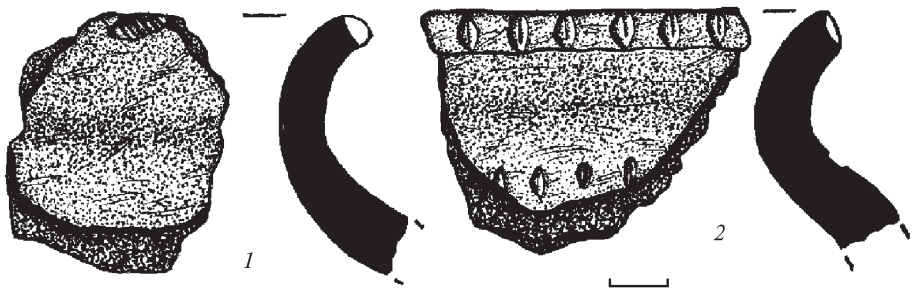

Рис. 74. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2, яма 5. Уламки ліпних горщиків.

з їх числа виділявся фрагмент верху горщика «псевдоволинцевського» типу (рис. 73: *1–4*). Також, виявлено кілька уламків сковорідок (рис. 73: *5–6*) та «конусів», частина виробу з каменю, вірогідно, точила (рис. 75: *2*).

Яма 5 — внутрішньожитлова — знаходилася у південно-західному куті котловану, біля західної стінки і частково перерізала її (кол. вкл. VI: *1: я. 5*; рис. 57), вклинюючись до масиву материкового суглинку. Була зорієнтована у напрямку північний захід — південний схід, мала овальну форму, похилі стінки, звужені до плаского дна, дещо підвищеного у західний бік. Розміри ями на рівні впуску з ущільненого шару переддення «долівки» (4,2 м від «0») — 0,50–0,65 × 1,20 м, розміри по дну — 0,60 × 0,78 м, глибина — 4,72 м від «0» або 0,5 м від рівня впуску. Попелясте заповнення містило крупні вуглини, чимало уламків печини й обмазки, окремі знахідки фрагментів кераміки і кісток тварин.

Знахідки. У заповненні виявлено небагато матеріалів – це уламки ліпного посуду, фрагменти верхніх частин горщиків, вкритих по зрізу відбитками «гусенички» чи вдавленнями палички (рис. 74).

Поряд із ямою 5 знаходилася стовпова ***ямка 6*** (кол. вкл. VI: *1: я.6*), розташована із західного боку (на відстані 7 см) та зорієнтована в тому ж напрямку. Впущена поза межами котловану з рівня похованого чорнозему, край західної стінки. Мала аналогічне заповнення з попередньою (рис. 57), розміри — 0,30 × 0,55 м на рівні фіксації, кругле дно, продавлене стовпом діаметром 0,27 м на глибину — 4,60 м від «0» або 1,40 м від рівня впуску (враховуючи надсхилля).

Обидві однаково спрямовані ямки, вірогідно, були основою влаштування входу — опори й основи рублених сходинок, влаштованих з широкої половини колоди. Остання спиралася на заглибину ями 5, а на вході — на стовп біля західного краю котловану.

Ямка стовпова простежена майже посеред спадання південної стінки котловану. Була овальною у плані, широтно зорієнтованою заглибиною в материковому дні, завглибшки 0,46 м від рівня виявлення (кол. вкл. VI: *1*).

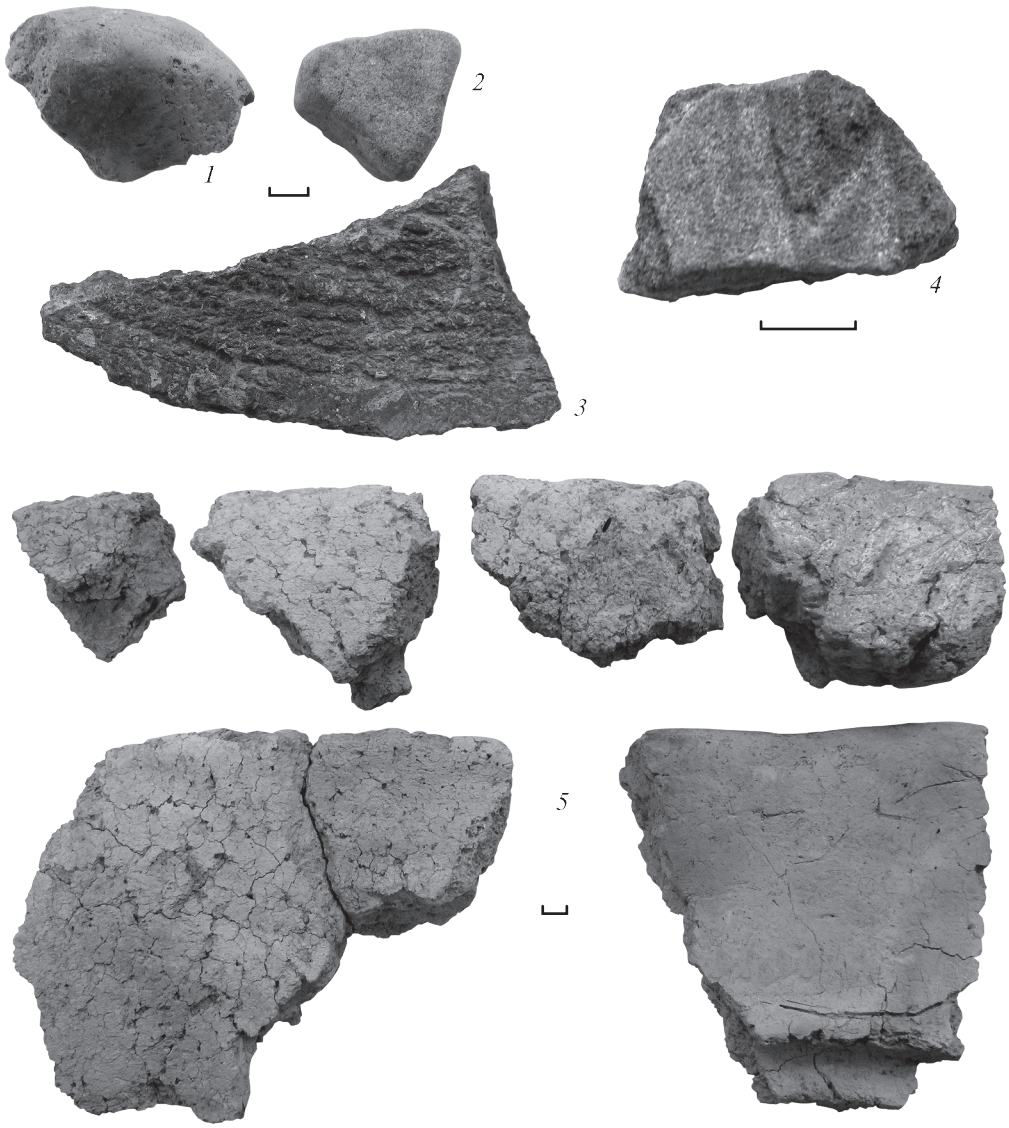

Рис. 75. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2 та яма 3. Знахідки.
1, 5 – кераміка; 2 – сланець; 3 – туф; 4 – пісковик.

Розміри — 0,25 × 0,50 м, дно пласке. Заповнена попелястим чорноземом з окремими вуглинами.

Таким чином, досліджене житло 2 було рештками заглибленого в ґрунт житлово-господарського (вірогідно, на заключному етапі функціонування) приміщення роменської культури. На підставі виявлених знахідок житлову будівлю можна датувати у межах *першої половини – середини X ст.*, чому не

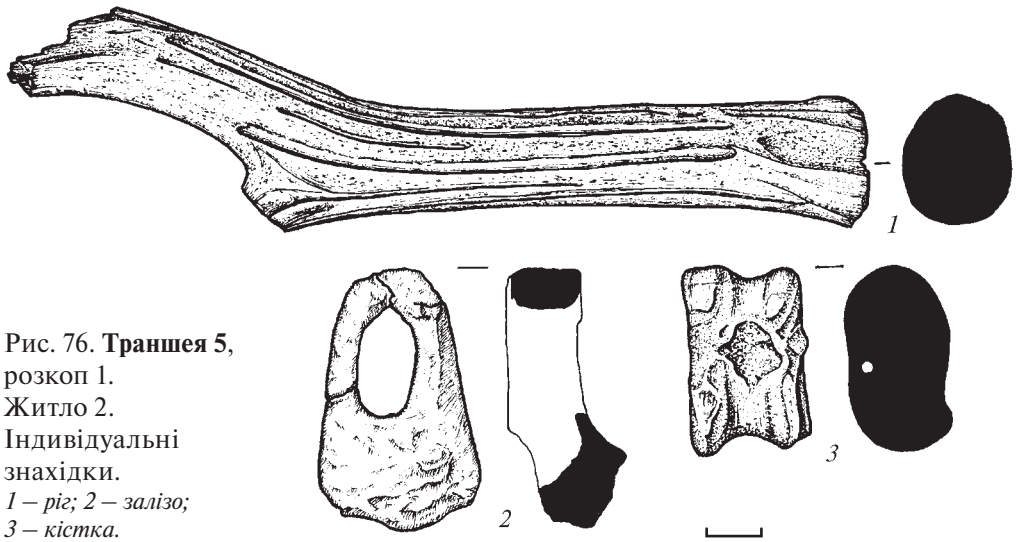

Рис. 76. **Траншея 5**, розкоп 1. Житло 2. Індивідуальні знахідки.
1 – ріг; 2 – залізо; 3 – кістка.

суперечить наявний керамічний комплекс, де повністю відсутня давньоруська кераміка.

Насамкінець, варто охарактеризувати й єдиний серед збережених у розкопі об'єкт ранньоскіфського часу, який вдалося дослідити лише частково через обвали стінок та розташування над північним краєм котловану трансформаторної підстанції поч. 1970-х рр. Ним виявився рідкісний, вірогідно, найраніший на території Поворскля і перший для Полтавського поселення культовий комплекс ранньоскіфської доби — жертовник 1.

Жертовник 1 (*ранньоскіфський час*) займав плаский майданчик безпосередньо над східним схилом Іванової гори і зберігся частково у північно-західному куті розкопу. Досліджувався з рівня 2,35 м від «0», тобто, над зафіксованою стародавньою похованою поверхнею невеликої ділянки зі збереженими культурними нашаруваннями ранньоскіфської доби завтовшки 0,15–0,20 м, що вкривали ґрунтовий покрив мису (кол. вкл. VI: *1, 3: жерт. 1*). Він був округлою у плані неглибокою ямкою (0,1 м), діаметром близько 2 м, з похилими стінками та пласким дном, влаштованою в ґрунті (завглибшки 2,50 м від «0»). Дно було всипане крупними шматочками (від 1 × 2 × 2 до 2 × 3 × 4 см) і встелене тонким прошарком (2–5 мм) білої крейди (кол. вкл. IX: *6*), поверх яких залягав шар (інколи два) фрагментів крупних і дещо менших ліпних горщиків (рис. 77). Три з них мали орнаментацією зі скошених відбитків нігтя, накольчастих ямок та неглибоких пальцевих защипів по краю зрізу, рядів наскрізних проколів під вінцем, з оперізуючим плічка та середину тулуба акуратним наліпним валиком підтрикутного перетину, що був рівномірно розчленований пальцево-нігтьовими відтисками. До складу керамічного комплексу ранньоскіфського часу входив

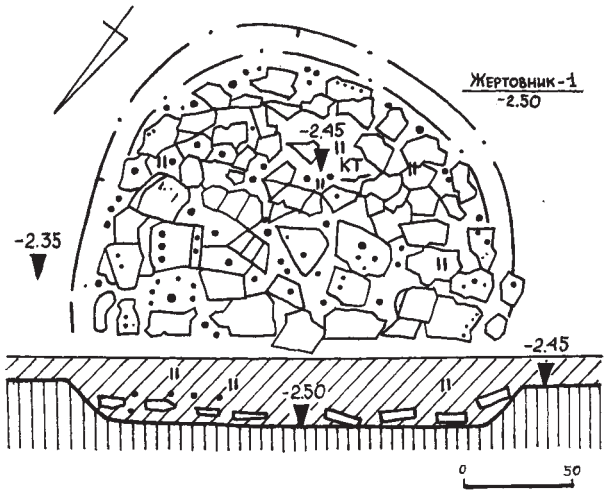

Рис. 77. **Траншея 5**, розкоп 1. Жертовник 1. Досліджена частина. План і перетин.

і розвал ліпного горщика лише з нігтьовими відтисками по зрізу та рядом проколів під злегка відігнутим вінцем. З-поміж фрагментів були наявні й кілька уламків чорнолискованої миски з вертикально поставленим краєм і рядом наколів, нанесених зсередини, котрі утворювали із зовні позитивні перлини (кол. вкл. IX: *1–5*; рис. 78). Серед уламків посуду відзначені кілька розкришених кальцинованих та цілих кісток молодої особини свині свійської та окремі вуглини (рис. 77: *кт*). Поверхня кераміки мала легкі сліди вторинного перебування у вогні.

Через обвал стінки розкопу та її осування вдалося дослідити лише близько половини решток культової споруди, частину якої довелося вибирати «печеркою». Наступні заходи із дослідження мали б призвести до руйнування фундаментів існуючої електричної підстанції, що було заборонено технічним наглядом за реконструкцією ресторану.

Знахідки. Уламки ліпного посуду ранньоскіфського часу, представлені у керамічному комплексі жертовника, належали переважно неповним розвалам чотирьох горщиків та частинам ще чотирьох інших ліпних посудин, в тому числі миски. Горщики належали до групи кухонного посуду, відповідно, два уламки репрезентували єдину у складі цього набору столову посудину (рис. 79–83).

1. *Фрагменти* короткого потовщеного вінця, шийки, плічка і частини тулуба та денця належали середнього розміру ліпному *горщику* (товщина стінок – 0,8–1,2 см). Його відігнутий верхній край був вкритий із зовні пальцево-нігтьовими відбитками. З внутрішнього боку по вінцю (у напрямку дещо донизу) нанесений розріджений ряд круглих проколів діаметром 0,5 см. Нижче коротку шийку посудини огинав порівняно високий трикутний наліплений валик, що через рівномірні проміжки був густо розчленований вертикально поставленими та акуратними відтисками

пальця руки (кол. вкл. IX: *4*; рис. 79). Другий подібний валик горизонтально оперізував тулуб посудини. Ця частина горщика представлена кількома склеєними уламками. Збереглося археологічно ціле пласке дно посудини без утору, з кількома відбитками зернівок проса.

Фрагменти мають сліди повторного термічного впливу, із загладженою зовнішньою і добре підлискованою внутрішньою поверхнями. Їх колір із зовні коричнево-червоний, з внутрішнього боку — сіро-коричневий. У тісті відзначені домішки дрібного піску та озалізнені оплавлені включення. Більшість уламків доклеєна, їх розміри варіюють від 6,2 × 9,1 см до 9,5 × 20,5 см (рис. 79), хоча наявні не дозволяють повною мірою реконструювати висоту посудини. Встановлені її діаметри: вінець — 27,8 см, шийки — 24,7 см, тулуба — близько 31,5 см, дна — 13,2 × 13,5 см. Висота вбачається — не менше за 47–48 см.

2. Чимало *фрагментів* належали ще одному великому ліпному товстостінному *горщику*, схожому на корчагоподібну посудину (товщина стінок – 1,2–1,4 см). Вона мала плавно і незначно відігнуті назовні вінця, закруглений зріз її із зовнішнього боку був вкритий трапецієподібними ямками, нанесеними штампом з хрестоподібно оформленим краєм. З внутрішнього боку по вінцю під гострим кутом донизу був розташований ряд конічних у перетині наскрізних проколів загостреною паличкою, що ззовні утворювали отвори (кол. вкл. IX: *5*; рис. 80). В основі вінця розміщений широкий і масивний валик трикутного перетину, який густо розчленований вертикальними пальцевими відбитками. Збереглися й кілька доволі виразних фрагментів плічка, які опоясував аналогічний, а часом дещо ширший валик з подібними пальцевими відбитками.

Поверхня місцями добре загладжена (до лискування), особливо з внутрішнього боку, на плічках є затерті сліди горизонтального вирівнювання, по вінцю задимлена, колір переважно — коричнево-сірий і сіро-палевий, у тісті щільної маси помітні домішки крупних фракцій піску і подрібненого шамоту. Частина уламків має сліди перебування у вогні. Розміри доклеєних фрагментів — від 2,3 × 3,7 до 6,2 × 10,1 см. Реконструйовані діаметри складали: вінця посудини – 31 см, її плічок — 38 см, тулуба над перегином — 42,5 см (рис. 80).

3. На частково відновлену археологічно форму претендує група склеєних *уламків* тулуба порівняно великого ліпного *горщика* з максимальним діаметром 34,8 см (кол. вкл. IX: *3*; рис. 81). Його стягував над розширенням горизонтально розташований невисокий наліпний валик трикутного перетину, менш охайно розчленований вертикальними пальцево-нігтьовими відтисками, частина з яких зберегла відбитки кінчика пальця (рис. 78; 81). Залишилося більше половини діаметру посудини на висоту близько 15 см. Поверхня червоно-коричневого кольору добре загладжена, під основою пружка збереглися відбитки лощильного інструменту зі шматка ребра тварини, внутрішня — задимлена, сіро-коричневого кольору, старанно за-

Рис. 78. **Траншея 5**, розкоп 1. Жертовник 1. Фрагменти ліпного посуду.

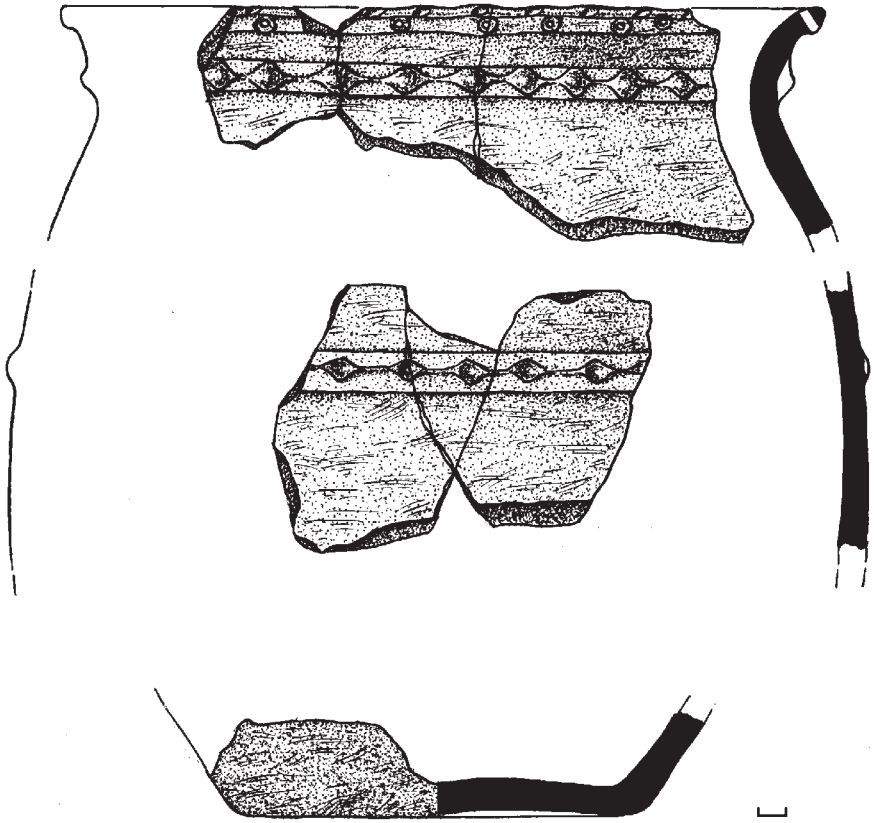

Рис. 79. **Траншея 5**, розкоп 1. Жертовник 1. Уламки ліпного горщика.

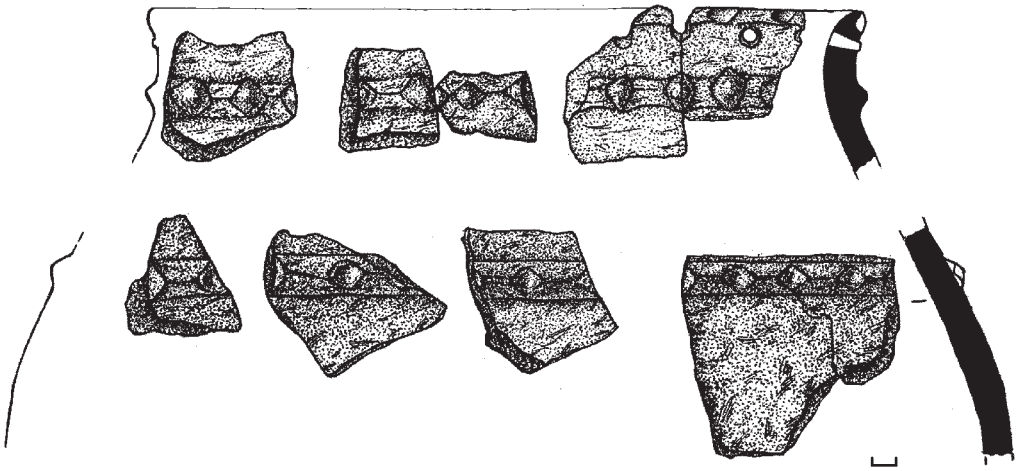

Рис. 80. **Траншея 5**, розкоп 1. Жертовник 1.
Фрагменти верхньої частини ліпного горщика.

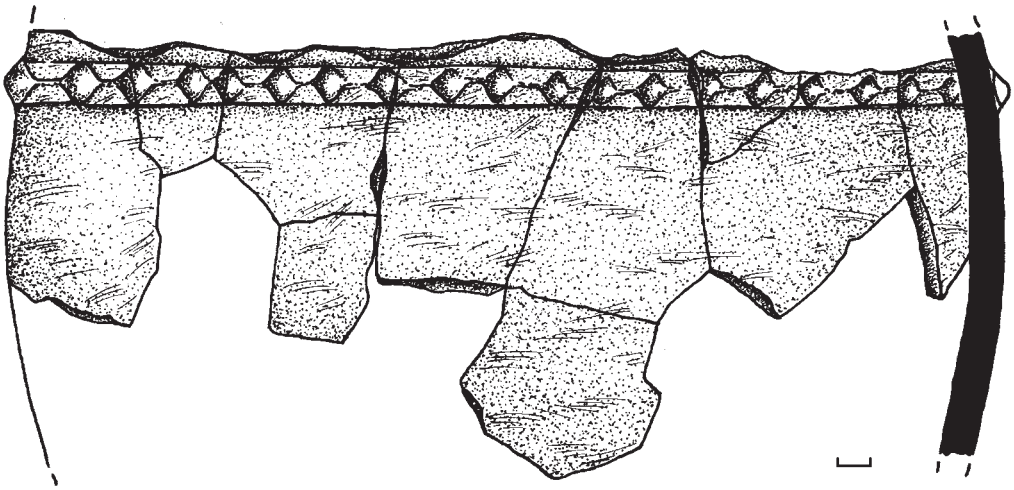

Рис. 81. **Траншея 5**, розкоп 1. Жертовник 1. Частина тулуба ліпного горщика.

гладжена. У тісті відзначені лише домішки дрібного піску. Розміри уламків, що складаються докупи, — від 8,1 × 15,7 до 12,3 × 19,1 см (рис. 81). Кілька фрагментів від цієї посудини репрезентують пологі плічка над валиком, з діаметром близько 32 см.

4. Переважна більшість фрагментів належала менш декорованій посудині – середньому за розмірами ліпному товстостінному приземкуватому *горщику*, що мав плавно відігнуті назовні вінця, потоншений зріз яких із зовнішнього боку був вкритий скошеними відбитками нігтя, нижче — ряд наскрізних проколів загостреною паличкою, що ззовні утворювали отвори (кол. вкл. IX: *1*; рис. 82). Максимальне розширення тулуба припадало трохи нижче рівня плічок. Збереглися уламки дещо прогнутого до середини денця, фактично, без утору. Поверхня добре загладжена (до лискування) з обох боків, має переважаючі коричневий та коричнево-сірий кольори, у тісті щільної маси помітні лише домішки дрібного піску. Розміри доклеєних уламків — від 6,5 × 7,6 до 12,3 × 24,9 см. Наявні фрагменти не дозволяють достеменно встановити висоту посудини, проте, як нам здається, вона не перевищувала 36 см. Встановлені діаметри горщика: вінця — 25,6 см, шийки — 23,5 см, тулуба — близько 26,0 см, дна — понад 12,8 см (рис. 82).

Поодинокими уламками представлені ще кілька ліпних посудин.

5. *Фрагменти* незначно відігнутого назовні і потовщеного на вигині короткої шийки вінця ліпного товстостінного *горщика* великих розмірів, зріз якого із зовнішнього боку вкритий скошеними відбитками нігтя, нижче розміщений ряд наскрізних проколів загостреною паличкою, що зовні утворюють перлиноподібні пробиті виступи з отворами (кол. вкл. IX: *2*; рис. 83: *3*). Поверхні посудини мали добре загладжений до лискування зов-

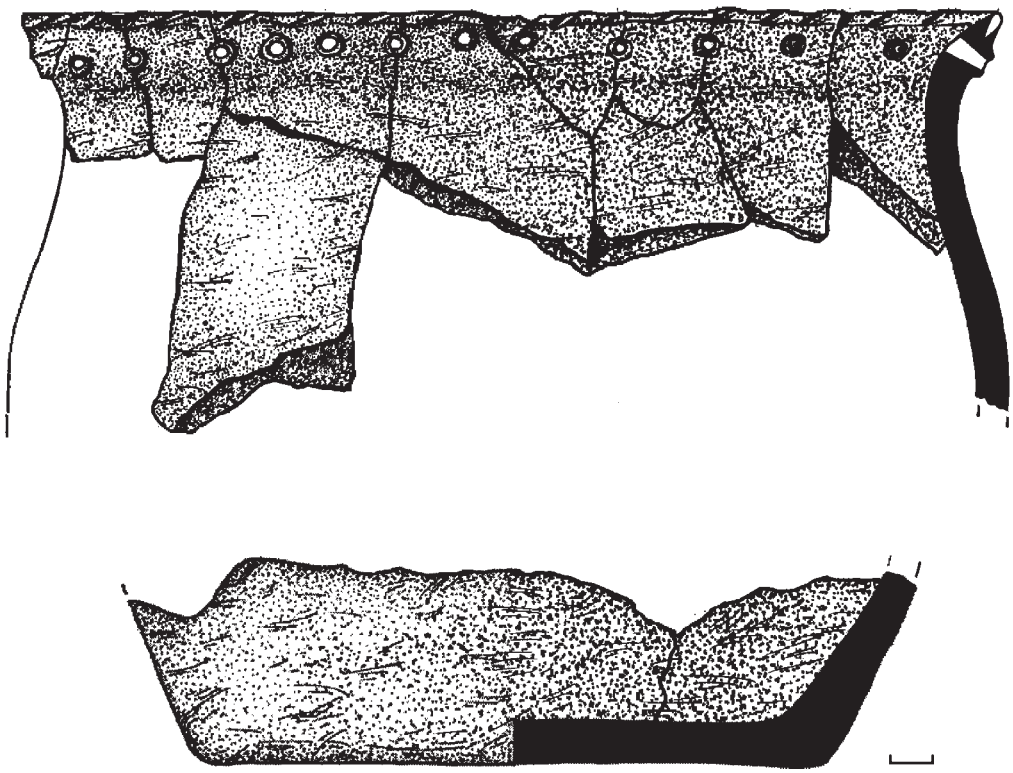

Рис. 82. **Траншея 5**, розкоп 1. Жертовник 1. Уламки верхньої частини і денця ліпного горщика.

нішній бік сіро-коричневого кольору та лискований червоно-коричневий внутрішній. У тісті щільної маси – домішки дрібних фракцій кварцового піску і зрідка жорстви. Розміри уламків — 5,5 × 6,0 та 4,5 × 8,2 см. Реконструйований діаметр вінця становив 38,4 см.

6. *Уламок* дещо відігнутого назовні вінця ліпного, порівняно тонкостінного горщика середніх розмірів, закруглений зріз якого розчленований пальцевими защипами, нижче розміщений ряд наскрізних проколів (рис. 83: *2*). Посудина мала шерехату коричневого кольору поверхню, в тісті щільної маси помітні домішки подрібненого шамоту і дрібного кварцового піску. Розміри — 4,2 × 4,6 см. Орієнтовний діаметр вінця такого горщика міг становити близько 30 см.

7. *Фрагмент* незначно відігнутого вінця ліпного товстостінного слабко профільованого *горщика*, зріз якого вертикально розчленований ямками, нанесеними похило поставленою паличкою, що має дещо відтягнутий назовні край із незначними пальцевими вдавленнями, нижче — ряд наскрізних проколів (рис. 83: *1*). Поверхня посудини шерехата, зі слідами вторин-

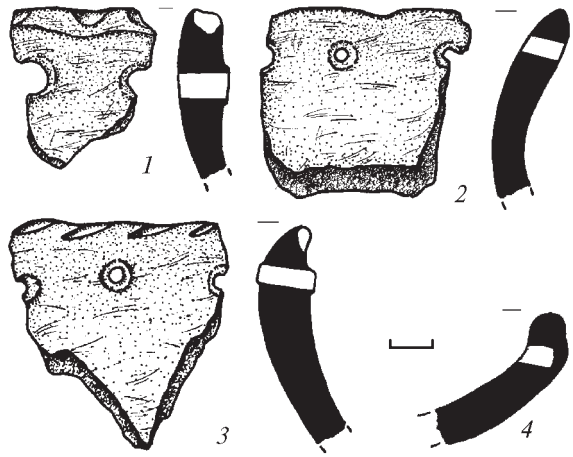

Рис. 83. **Траншея 5**, розкоп 1.
Жертовник 1.
Фрагменти ліпного посуду.

ного випалу, коричнево-рожевого кольору, в тісті щільної маси — домішки піску. Розміри уламка — 3,3 × 3,8 см. Реконструйований діаметр вінця міг становити 32,0–33,0 см.

8. Уламки верху ліпної *миски*, що належали чорнолискованій столовій посудині з вертикально поставленим краєм, закругленим зрізом і рядом крупних наколів (дм. 0,5 см), нанесених зсередини від вінцем, що утворювали із зовні позитивні перлини (рис. 78; 83: *4*). Якість лискування низька, хоча загладжування поверхні було старанним, вірогідно, фрагменти зазнали повторного випалу. Розміри уламків – 2,6 × 4,2 та 4,3 × 4,4 см, орієнтовний діаметр вінець посудини наближався до 28,0 см.

Таким чином, представлені у рештках жертовника фрагменти посуду належали до групи найбільш ранніх у Поворсклі зразків кераміки ранньоскіфського часу (*Ковпаненко 1967, с. 37*). Певні паралелі такому посуду маємо в керамічному комплексі Більського городища, насамперед, засобах його орнаментування (*Шрамко 1987, с. 111, 112; Шрамко, Задніков 2006, с. 23, рис. 12*). Проте, відмінність полтавських знахідок від більських VII–VI ст. до н. е. вбачається у більшій масивності та трикутних перетинах декоруючих і стягуючих обсяги горщиків валиків, нігтьових скошених відтисках по краях вінець, навіть своєрідній «ритміці» рівномірних пальцевих розчленувань цих «пружків». Витоки такого орнаментування й профілювання вінець знаходимо у керамічному комплексі Жаботинського поселення (розкопи 20 і 22/1972 р.), типологічних особливостях форм його посуду (*Daragan 2004, S. 53, 98, Abb. 38: 2; Дараган 2011, с. 358, 369, табл. 205, 216; 478, рис. IV.1*), насамкінець, у розташуванні на тулубі валикової орнаментації (за фіналу горизонту Жаботин II і горизонту III: *Там же, с. 532*).

На думку В. П. Андрієнка, який особисто ознайомився зі знахідками, архаїчність такої кераміки очевидна, а у відносному хронологічному плані її можна датувати ближче до середини VIII ст. до н. е., знаходячи паралелі

в керамічному комплексі найбільш давніх досліджених ділянок розкопу 2 у західній частині поселення скіфського часу Пожарна Балка II на Нижній Ворсклі (*консультація В. П. Андрієнка;* див.: *Андриенко 1989, с. 142*).

Перші з виявлених для Полтавського поселення на Івановій горі залишки сакрального об'єкту засвідчують наявність на цій пам'ятці певних культових місць та початок життя на селищі вже у ранньоскіфський час – не пізніше третьої чверті VIII ст. до н. е., що дозволяє включити останнє до числа найдавніших з відомих у Нижньому Поворсклі.

Отже, траншеєю 5 виявилися перетнутими культурні нашарування надсхилля Іванової гори, де виявлені доволі виразні об'єкти, в тому числі початку ранньоскіфського епохи, роменської культури та давньоруської доби. Не дивлячись на руйнування і новітню забудову, у розкопі 1 досліджені залишки двох житлового і житлово-господарського об'єктів роменської культури, давньоруського часу, три господарські давньоруські ями, а також жертовник часу заснування поселення скіфської доби у Полтаві. Останній є унікальним з-поміж місцевих старожитностей, належачи до числа найбільш давніх культових об'єктів Поворскля.

Розділ 8
ТРАНШЕЯ 6

Траншея 6, призначена для поновлення водопостачання, була влаштована неподалік колодязя на завершенні траншеї 4, майже паралельно фасаду ресторану, за 4–5 м від нього на захід, та технічного в'їзду до його подвір'я, і збігалася з напрямком сучасного асфальтованого автопід'їзду до закладу харчування, Музею-садиби І. П. Котляревського та Білої альтанки (кол. вкл. І: *тр. 6*). Прокладалася ближче до середини цієї допоміжної автодороги. Загальна довжина траншеї, що пролягала майже з південного боку (початок пометрової нумерації) на північ – північний захід, з невеликим вигином (завершення), складала 55 м, ширина – зрідка перевищувала 0,80 м, а глибина – лише місцями досягала 2,00 м (кол. вкл. ІІІ).

Стратиграфічна ситуація, зафіксована зачистками у стінках траншеї, була цілком аналогічною до характеру залягання культурних нашарувань у цій частині Полтави. Її навіть не вирізняли з-поміж інших значні перекопи від підземних комунікацій ХХ ст., що значно ускладнювали проведення досліджень (рис. 84). Залягання нашарувань тут виявилося наступним: 0 – 0,10 м – асфальтоване покриття автопід'їзду з підсипками; 0,10 – 0,30–0,45 м – мішано-чорноземні нашарування з переважаючими матеріалами XIX–XX ст., битою цеглою, улаками пляшкового скла; 0,45 – 0,65 м – чорноземний шар, що містив знахідки післямонгольського часу, а також окремі матеріали XVII–XVIII ст.; під ним містився масив культурних нашарувань давньоруського часу, які були насичені численними вуглинами і шматочками печини. Їх потужність у різних місцях складала від 0,40 до 0,75 м. Києворуські відкладення залягали на доволі виразному шарі з численними матеріалами роменської культури, потужність якого коливалася у межах 0,20–0,90 м. Нижче виявився рівень стародавнього денного горизонту, зафіксований на глибинах 1,40–1,60 м від «0», який підстилався жовтуватим суглинистим передматериком. Заглибина траншеї лише незначно та місцями досягала рівня залягання материкового лесоподібного суглинку.

Виявлені об'єкти роменської культури і деякі давньоруського часу були впущені з рівня стародавнього горизонту, в той час як більш пізні комплекси були влаштовані з різних глибин у культурному шарі (рис. 84).

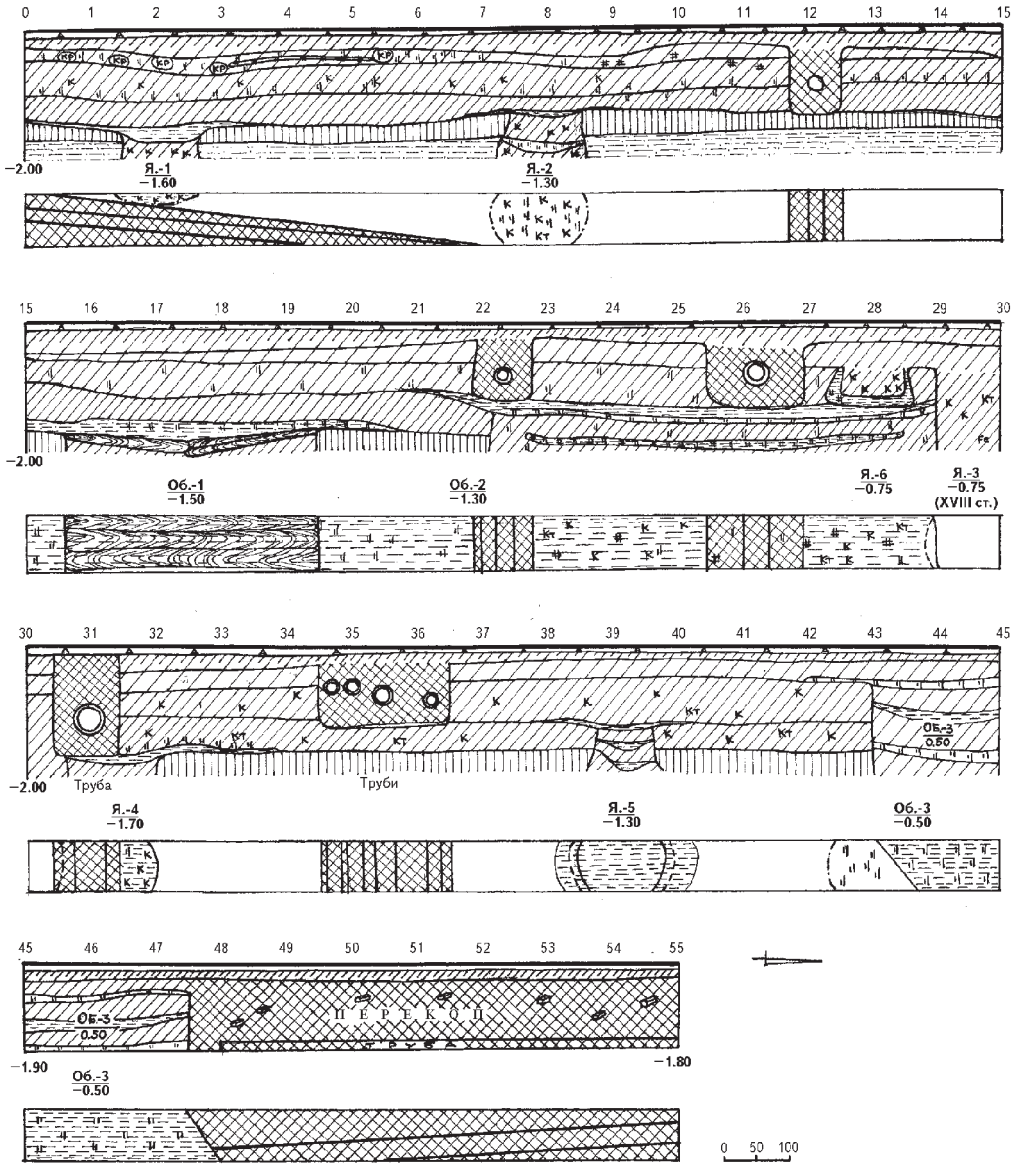

Рис. 84. **Траншея 6.** План та західний профіль.

З культурних нашарувань походила значна кількість різноманітних знахідок. Більшість з них становили уламки керамічного посуду.

Ліпна кераміка роменської культури була здебільшого представлена фрагментами стінок горщиків. Гончарний посуд доби Київської Русі належав кільком періодам. До другої половини XI ст. відносився фрагмент верхньої частини горщика з так званим «зникаючим» манжетом (рис. 85: *1*).

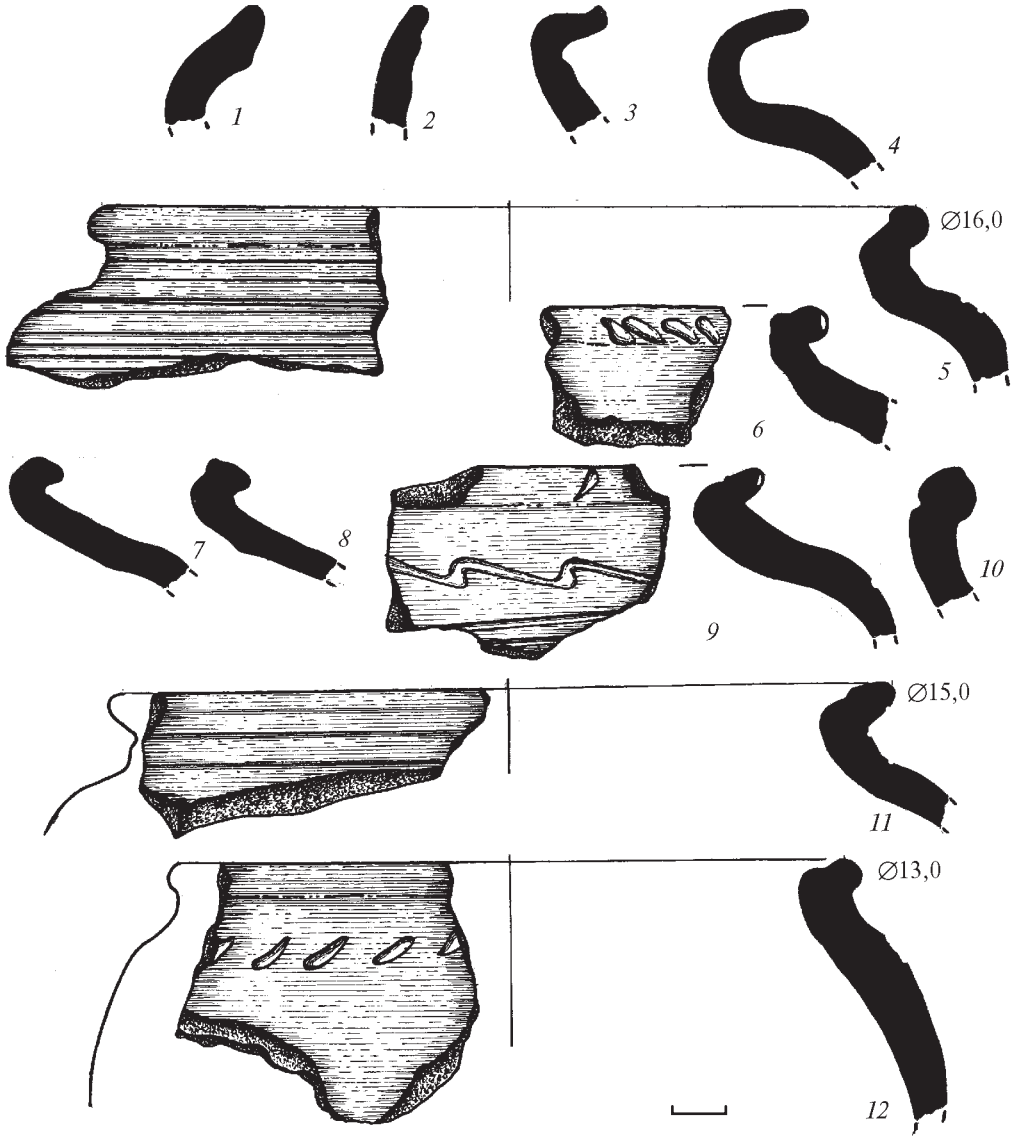

Рис. 85. **Траншея 6.** Уламки гончарних горщиків з культурних нашарувань.

Період феодальної роздробленості (середина XII – початок XIII ст.) репрезентували уламки горщиків з валикоподібним потовщенням по краю (рис. 85: *3–4*). Серед знахідок також був фрагмент горщика так званого «західнослов'янського типу» (рис. 85: *2*).

До післямонгольського періоду належала серія уламків характерних горщиків з конусоподібною чи циліндричною шийками і валиком (рис. 85: *6–12*). Ці знахідки концентрувалися поруч зі скупченням фрагментів кри-

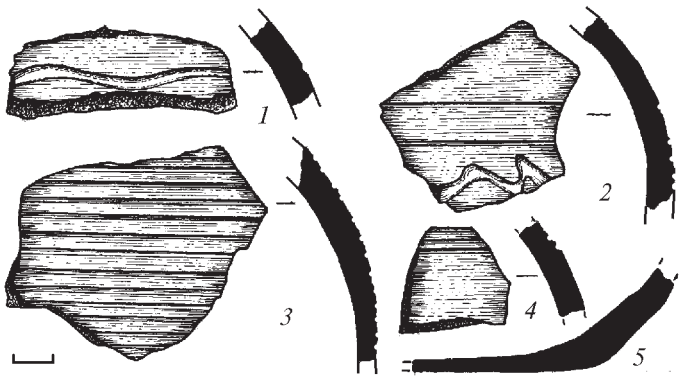

Рис. 86. **Траншея 6.** Фрагменти стінок і денець гончарних горщиків.

ці та шлаків, мова про яке йтиме нижче. Такий посуд був прикрашений характерними для гончарства тієї епохи прокресленими лініями, хвилями та комбінаціями з їх поєднанням (рис. 85: *6, 9, 11–12*; 86). В одному випадку виявлений уламок привізної тарної посудини.

Гончарні вироби доби козаччини були представлені уламки кухонного і столового посуду, а також архітектурно-декоративної кераміки. Кухонний посуд – фрагментами горщиків, частина з яких була вкрита рядами ліній, хвилею та «кривульками», нанесеними коричневими ангобами. До столового посуду належали уламки мисок або полумисків, прикрашених розписами ангобом чи вкриті зеленою поливою. Фрагменти архітектурно-декоративної кераміки переважно складалися зі шматочків лицьових пластин лицевих коробчастих кахлів з рельєфним рослинно-геометричним візерунком.

Індивідуальні знахідки, що походили з культурних нашарувань, належали до числа виробів давньоруських майстрів. Виявлені вони були на глибинах від 1,00 до 1,55 м від «0». Всі ці речі належали до кола прикрас, деталей одягу і предметів християнського благочестя.

Прикраса представлена уламком триотворного розподільника ременів кінця X — початку XI ст. (кол. вкл. X: *2*; рис. 97: *3*). Подібні вироби відомі на території Дніпровського Лівобережжя на пам'ятках роменської культури, однак їх не можна вважати суто сіверянською прикрасою. Більшість дослідників пов'язують ці речі з північно-західними територіями Русі (*Приймак 2014, с. 68–69, рис. 1: 3; 2*). Зі знахідок деталей облаштування одягу – округлий бубонець з прорізом-щілиною (кол. вкл. X: *1*; рис. 97: *2*). Такі вироби мали поширення на території Русі і датуються від кінця XI до XIII ст. Однак, для більшості бубонців характерним є лінійний візерунок на тулубі, чого немає на нашій знахідці. Це, в свою чергу, зближує її з бубонцями, відомими в курганах Приладожжя (початок XI ст.) (*Мальм, Фехнер 1967, с. 136–137*). Серед знахідок наявна і лита ремінна накладка, прикрашена насічками по краях та прорізним геометричним орнаментом (кол.

вкл. X: *3*; рис. 97: *7*). Найбільшою виразністю відзначається християнський вотив – чотирикінцевий хрест-енколпіон, на лицевій стулці якого вміщене зображення розп'ятого Христа, на зворотній — чотирикінцевий хрест із «сяйвом», нанесений заглибленими лініями та інкрустований сріблом (XII – перша половина XIII ст.) (кол. вкл. X: *4*; рис. 97: *1*). Ця знахідка належить до зразків мініатюрних енколопіонів так званого змішаного типу («розпяття – хрест»), коли одна стулка є рельєфною, а друга – черненою (*Корзухина, Пескова 2003, с. 26, 30, табл. 77*). Наразі це вже друга знахідка хрестів-складнів на території Полтави, не рахуючи деталей їх підвішування (перша виявлена на Соборному майдані ще далекого 1939 р.

Виявлені об'єкти

Загалом траншеєю були перетнуті або незначно зачеплені різного стану збереженості три більш-менш значні об'єкти та шість господарських ям. Окрім цього, між 2-м та 6-м метрами її траси, в масиві культурного шару, що залягав над відкладеннями княжої доби, виявлене скупчення уламків кераміки, характерної для післямонгольського часу, а також значна кількість кричного заліза, шлаків і печини (рис. 84: *кр.*). На жаль, пов'язати це скупчення з якимось із частково досліджених об'єктів неможливо, хоча знахідка дозволяє припускати наявність поруч із місцем прокладання траншеї майстерні з виготовлення заліза, що діяла вже після монгольського завоювання Дніпровського Лівобережжя.

Це підтверджувала і наявність характерного керамічного комплексу, що супроводжував зазначене скупчення. Він складався з фрагментів верхніх частин горщиків з валикоподібним потовщенням по краю, слабко вираженою закраїною. Такі посудини мали конусоподібну чи циліндричну шийку. В кількох випадках край вінця було прикрашено насічками або врізним пояском (рис. 85: *5–12*). На деяких – збереглася частина орнаменту, що складалася з ліній і хвиль або насіннєподібних вдавлень. Форми виявлених на цій ділянці посудин знаходять певні аналогії у матеріалах розкопок Глинського археологічного комплексу в Зіньківському районі на Полтавщині. Ці матеріали здобуті під час науково-рятівних розкопок в ур. Леваднюкова гора. Останні належать до післямогольського, а, вірогідніше за все, до литовсько-руського часу (*Пуголовок 2014, с. 53, рис. 1*).

Яма 1 (господарська, *роменська*). Виявлена між 1-м та 3-м метрами траншеї у її західній стінці, з глибини 1,60 м від «0», лише незначною частиною (східним краєм). Впущена з рівня стародавнього горизонту, частково пошкоджена спорудженням траншеї водопроводу 1970-х рр. (рис. 84: *я. 1*). Досліджувалася на невеликій ділянці на глибину 0,40 м від рівня виявлення. Реконструйований діаметр, вірогідно, становив 1,30–1,35 м. За своїм профілем господарський об'єкт належав до дзвоноподібних за перетином ям, призначених для зберігання зерна. Верхня частина була перекрита потужною суглинистою лінзою, завтовшки 0,30–0,35 м, краї якої виявилися до-

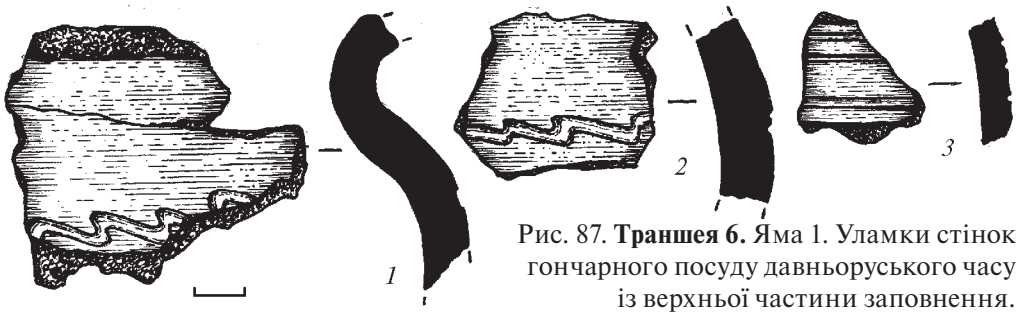

Рис. 87. **Траншея 6.** Яма 1. Уламки стінок гончарного посуду давньоруського часу із верхньої частини заповнення.

бре помітними у профілі зачищеної стінки траншеї (рис. 84). Верхній масив заповнення складався з сіро-чорного чорноземного ґрунту, в якому містилися уламки ліпного і гончарного посуду.

У заповненні виявлені переважно уламки виробів з глини. Кераміка роменської культури представлена фрагментами стінок і нижніх частин ліпних горщиків, а також посуду, виготовленого у примітивно кружальній техніці. У незнаній кількості до їх складу потрапили і дрібні уламки гончарних горщиків києворуського часу (рис. 87) та шматочки обмазки.

З-поміж виявлених остеологічних метаріалів визначені кістки молодих та дорослих особин корови, коня, кози або вівці, собаки, рештки маленького поросяти, а також дорослих козулі та бобра.

Прокладанням траншеї частково порушена зернова яма населення пізнього етапу *роменської культури*.

Яма 2 (господарська, *давньоруська*). Перетнута траншеєю майже посередині, між 7-м та 9-м метрами, вивчалася з глибини 1,30 м від «0» (рис. 84: *я. 2*). Впущена з рівня залягання культурних нашарувань роменської культури, досліджувалася на глибину 0,70 м. Верхня частина ями була перекрита суглинистим прошарком, завтовшки близько 0,12 м, який добре фіксувався у профілі зачистки. В заповненні відзначена черговість залягання шарів, що перекривалися суглинковими прошарками, наявність вуглин, кісток тварин і уламків кераміки.

Знахідки представлені фрагментами посуду. До числа ліпних роменських виробів належать неорнаментовані і не надто виразні уламки горщиків. Фрагменти посуду давньоруського часу складали переважену більшість знахідок. Особливо це стосується виробів, характерних для періоду феодальної роздробленості, котрі мають специфічне валикоподібне потовщення по краю (рис. 88: *1–6, 8*). Трапився й єдиний фрагмент верхньої частини горщика з майже вертикальним вінцем, край якого загорнутий до середини. Він прикрашений рядом насіннєподібних вдавлень та лініями. Остання знахідка датується у хронологічних рамках XIV ст. (рис. 88: *7*) і, ймовірно, потрапила до ями з шарів, що залягали вище.

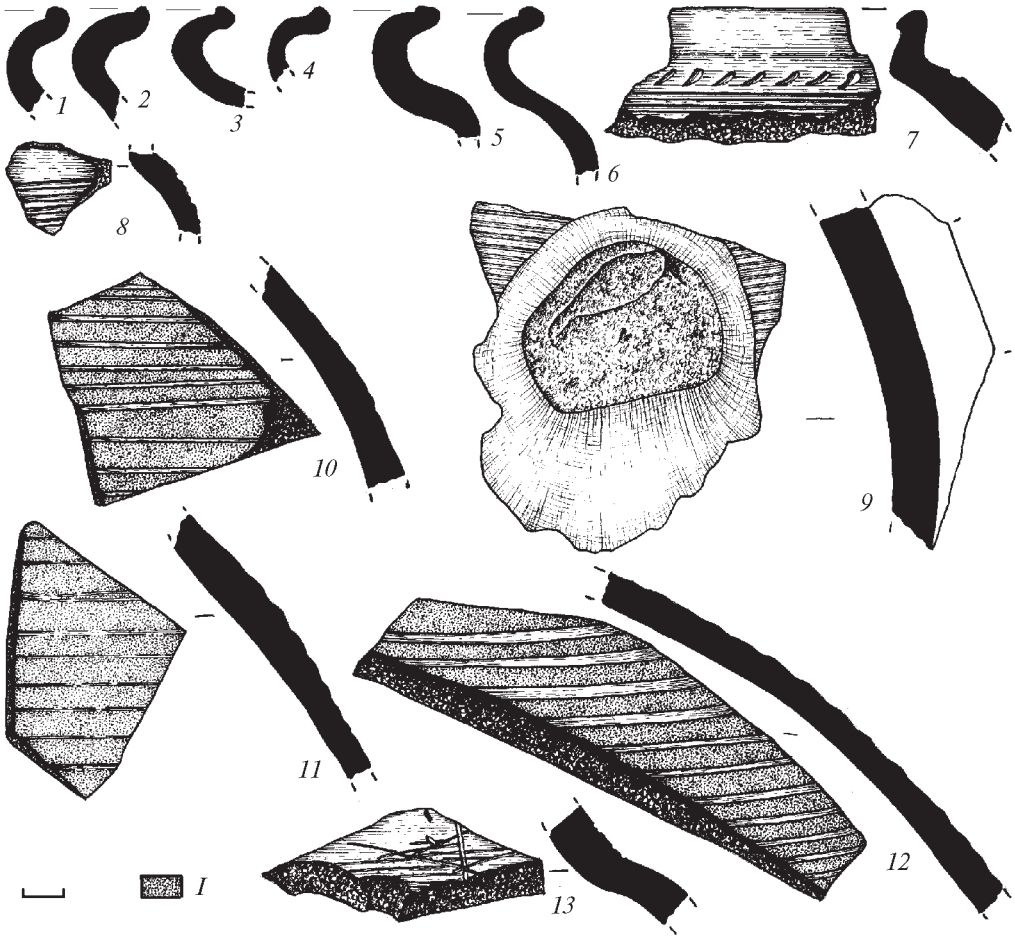

Рис. 88. **Траншея 6.** Яма 2. Фрагменти гончарного посуду (*1–8*) та імпортних тарних посудин (*9–13*). *I – побілка (ангобування).*

Серед уламків кераміки виокремлюються фрагменти імпортного тарного посуду (кол. вкл. X: *11–14*). Частина з них вкрита горизонтально-лінійними круговими смугами, інші – мають рифлену поверхню, яка додатково підбілена світло-рожевим ангобом (рис. 88: *10–12*), є фрагменти з основами ручок (рис. 88: *9*). Один з них належить візантійській амфорі з подовженим борознистим корпусом і високо піднятими над горловиною ручками XII–XIII ст., інший – амфорі з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками XII – здебільшого XIII ст. (див. додаток 2). На одному з невеликих уламків плічка амфори нанесене графіті у вигляді видозміненої при накресленні літери «Ф» (кол. вкл. X: *11*; рис. 88: *13*).

У вмісті вибраної частини заповнення виявлені також фрагменти обмазки. Перетнута спорудженням траншеї водогону господарська яма залишена мешканцями літописної Лтави *давньоруського часу* – кінця XII – початку XIII ст.

Яма 3 (господарська, *фіналу пізнього українського середньовіччя*) досліджувалася між 29-м і 31-м метрами траншеї (рис. 84: *я. 3*). Була потужною циліндричної форми ямою козацького часу, впущеною з глибини 0,75 м від «0». Її заповнення складалося з сіро-чорного попелястого ґрунту, в якому траплялися уламки гончарної кераміки та кістки тварин-ссавців. Частина масиву заповнення була пошкоджена новітнім перекопом. Сама ж яма, в свою чергу, перерізала яму 4 роменської культури (рис. 84).

Зі вмісту походили переважно уламки гончарних горщиків, а також фрагменти лицьових пластин лицевих коробчастих кахлів, прикрашених рослинно-геометричним орнаментом. Останнє дозволяє віднести час влаштування господарського об'єкту до *другої половини XVIII ст.*

Яма 4 (господарська, *роменська*) виявлена між 30-м та 32-м метрами траншеї, частково пошкоджена пізньою ямою 3 (рис. 84: *я. 4*). Впущена з глибини 1,70 м від «0», мала циліндричну форму, ширина збереженої частини 1,20–1,25 м. Зверху над горловиною перекривалася суглинистою лінзою материкового викиду. Досліджувалася незначно на глибину 0,30 м. У заповненні містила переважно керамічні матеріали. Більшість з них належало роменській культурі та давньоруському часу, хоча у вмісті трапився і перевідкладений фрагмент вінця ліпного горщика, прикрашений наліпним валиком із зовні та проколом з середини, належний до керамічного комплексу ранньоскіфського часу (рис. 89: *1*).

Кераміка роменської культури представлена фрагментами верхніх частин посудин, зріз вінця яких орнаментований відбитками «гусенички» (рис. 89: *2*). Крім цього, виявлений уламок верхньої частини горщика з вертикальним вінцем, так званого «псевдоволинцевського» типу (рис. 89: *3*). Елементи декору на фрагментах характерні для сіверянської культури — відбитки гусеничного штампу, зиґзаґ, косі лінії та відтиски округлої палички (рис. 89: *4, 6–11*). Наявні також фрагмент верхньої частини сковорідки, чимало уламків денець ліпних горщиків, а також основи мініатюрної посудини (рис. 90: *1–6*).

Давньоруський час репрезентують фрагменти верхніх частин горщиків з манжетоподібним потовщенням по краю (кінець — початок XI ст.). Вони вкриті врізними лініями, хвилями та їх комбінаціями (рис. 90: *7–16*). Порівняно рідкісною для Полтавського поселення є знахідка фрагменту гончарної покришки, що прикрашена рядами прокреслених хвиль (рис. 90: *17*).

З-поміж знахідок наявний також уламок тарної посудини.

Пошкоджена перекопами і прокладанням траншеї господарська яма, вірогідно, влаштована за пізнього етапу *роменської культури*.

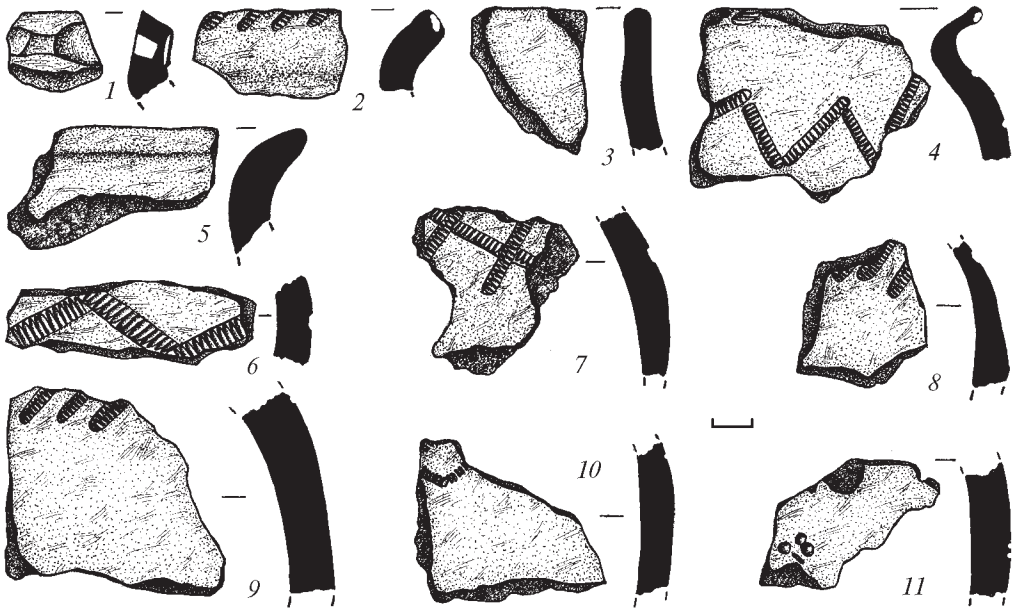

Рис. 89. **Траншея 6.** Яма 4. Уламки ліпного посуду роменської культури.

Яма 5 (зернова, *давньоруська*) перерізана траншеєю між 38-м та 40-м метрами її траси. Впущена з рівня залягання культурних нашарувань роменської культури, з глибини 1,30 м від «0», досліджувалася на 0,70 м (рис. 84: *я. 5*). Верхній діаметр встановлено як 0,80 м, у нижній частині – 1,20 м. Зверху була перекрита суглинистою лінзою завтовшки близько 0,10 м.

Яма, за своїм перетином, належала до числа вузькогорлих, стінки якої розширювалися донизу, заповнення відзначалося наявністю кількох суглинистих прошарків (рис. 84). Серед виявлених матеріалів превалювала кераміка давньоруського часу, головним чином форми, характерні для виробів середини XII – початку XIII ст. Їх специфікою була наявність валикоподібних потовщень по краю вінця (рис. 91: *1–3*). У більш пізніх існував дещо потовщений валик, широка закраїна та конічна шийка (рис. 91: *5*). Також трапився фрагмент покришки, прикрашеної прокресленою хвилею (рис. 91: *4*).

Пошкоджена прокладанням траншеї яма влаштована мешканцями літописної Лтави *давньоруського часу* – середини XII – першої третини XIII ст.

Яма 6 (вірогідно, зернова, *пізнє українське середньовіччя*) виявлена між 27-м та 29-м метрами траншеї. Впущена з рівня нашарувань козацької доби і досліджувалася з глибини 0,75–0,80 м від «0» на 0,60 м. За формою у перетині нагадувала зрізаний конус, верхній діаметр якого становив 1,00 м, а нижній – 1,30 м (рис. 84: *я. 6*). Стінки і дно були вимазані глиною, нижньою частиною вона досягала до суглинистого прошарку об'єкту 2 давньорусько-

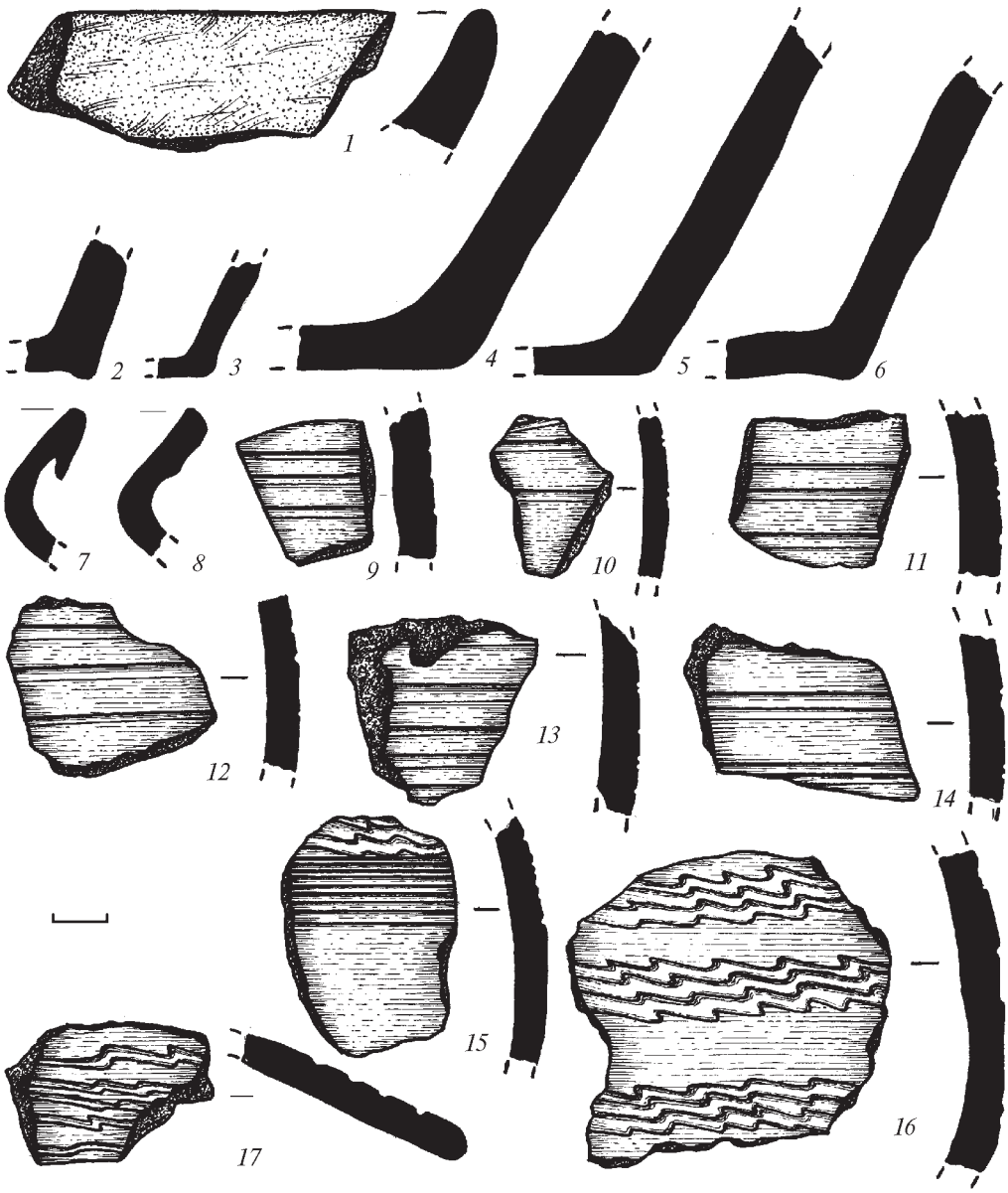

Рис. 90. **Траншея 6.** Яма 4. Фрагменти роменського ліпного (*1–6*) та давньоруського гончарного (*7–17*) посуду – горщиків (*7–16*) і покришок (*17*).

го часу. У заповненні містила досить репрезентативний набір уламків кухонного і столового гончарного посуду.

Фрагменти посуду, відповідно до технологічних особливостей обробки поверхні, розподілені на чотири групи.

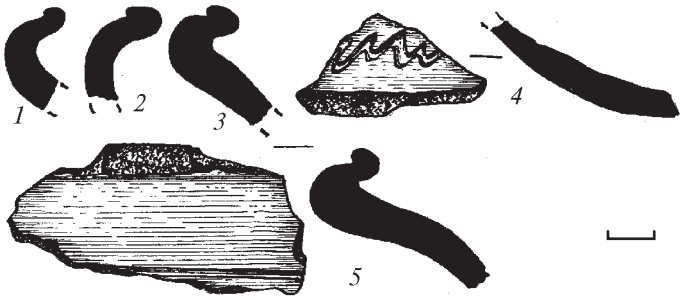

Рис. 91. **Траншея 6.** Яма 5. Уламки гончарної давньоруської кераміки.

Першу складали уламки *димленого посуду.* Більшість з них становили фрагменти горщиків, частина з яких по вінцю була прикрашена акуратними защипами, на плічках – рядами врізних чи пролискованих ліній або зиґзаґом, що нанесений штампом (рис. 92: *1–4*). До кола такого кухонного посуду варто віднести й уламок покришки (рис. 92: *7*).

Столовий посуд представлений уламками глека (?), прикрашеного із зовні під зрізом вінця врізним пояском, а на плічках – рядами прокреслених ліній (рис. 92: *8*), та миски (рис. 92: *6*).

До другої групи належить фрагмент верхньої частини *мореної* посудини з пружкою із насічками на плічках (рис. 92: *9*).

Третю групу складають вироби, виготовлені зі світлої *«теракотової»* глини. Кухонний посуд представлений уламками верхніх частин горщиків з насічками по зрізу вінця, під яким вміщений врізний поясок, поверхня нижче вкрита розписами коричневим ангобом (рис. 93: *1–2*), а також фрагментом верхньої частини «теракотового» горщика зі збереженою ручкою, прикрашеного коричнево-ангобовими розписами та врізними лініями (рис. 93: *4*).

До столового посуду належить фрагмент верхньої частини полумиска (рис. 93: *3*) та ніжки чарки конічної форми (рис. 93: *5*).

Четверту групу складає посуд, *вкритий зсередини поливою.* До таких зразків належать фрагменти верхніх частин горщиків, що під зрізом мають широкий врізний поясок. Один з них прикрашений лінією коричневого ангобу, інший — насічками по зрізу вінця та лінією коричневого ангобу (рис. 93: *6–7*). Деякі горщики декорувалися ззовні розписами коричневим ангобом або відбитками штампу (рис. 93: *8–10*).

Крім уламків горщиків, наявна і верхня частина миски, вкритої ззовні зеленою поливою, під якою вміщено зиґзаґ, нанесений штампом (рис. 93: *11*).

Архітектурно-декоративна кераміка представлена фрагментами лицевих пластин коробчастих кахлів, прикрашених рослинно-геометричним орнаментом, вироби зі скла – уламком віконниці (рис. 93: *12*).

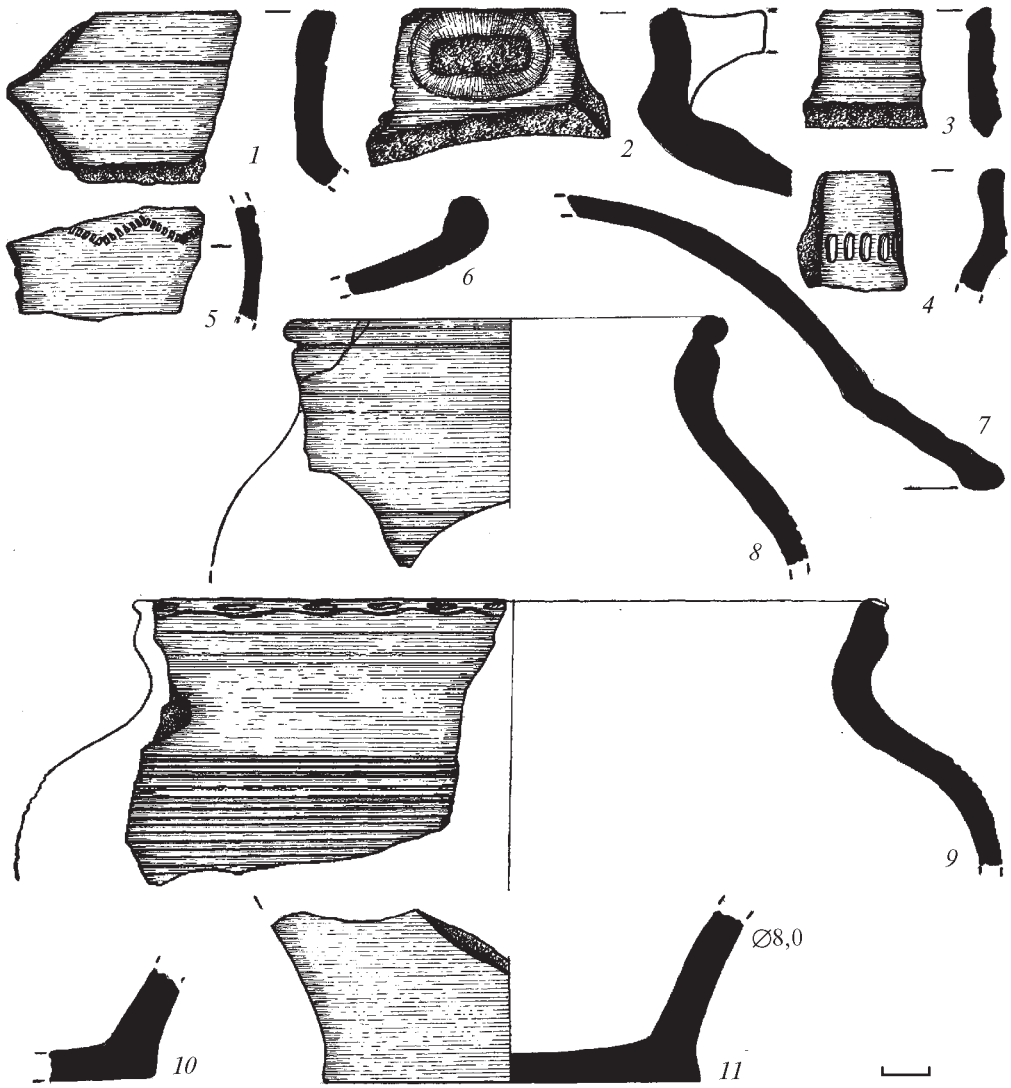

Рис. 92. **Траншея 6.** Яма 6. Фрагменти гончарного посуду середини XVII ст.

Досліджена частина господарської ями на плато Іванової гори, пов'язана зі смугою надсхилової житлово-господарської забудови центрального майдану міського центру козацької епохи, надає певні уявлення щодо складу керамічного комплексу, характерного для населення великого острогу Полтавської фортеці *середини XVII ст.*

Об'єкт 1 (житловий, *роменський*) перетнутий між 15-м і 20-м метрами трасою траншеї. Встановлено, що його котлован був впущений з рівня стародавнього горизонту (1,50 м від «0»), перекритий потужною плямою суглинку

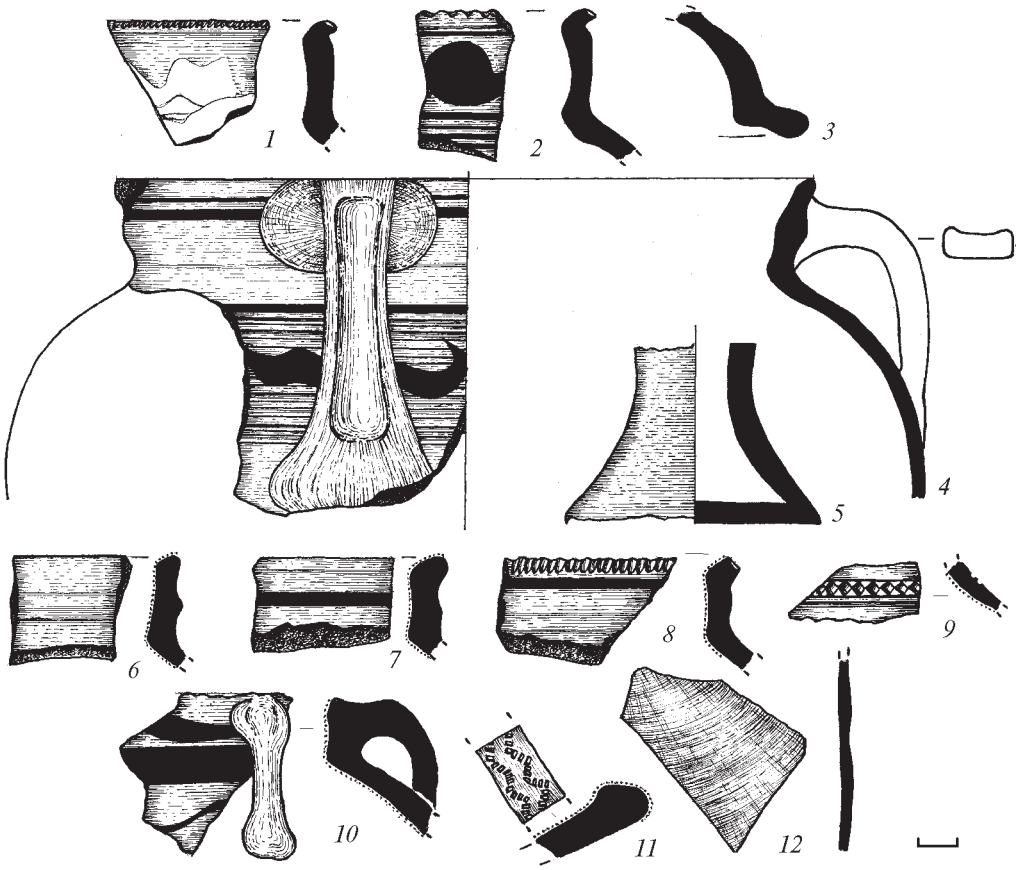

Рис. 93. **Траншея 6.** Яма 6. Уламки гончарного розписного і полив'яного посуду середини XVII ст. (*1–11*) та віконниці (*12*).
1–5 – кераміка; 6–11 – кераміка, полива; 12 – скло.

зі включеннями вуглин, під яким залишилися збереженими рештки горілих дерев'яних дошок (рис. 84: *об. 1*). Зафіксована ширина котловану – 4,0 м. Відкрита частина досліджувалася на глибину траншеї під водопостачання.

Знахідки, що виявлені у заповненні, представлені головним чином уламками ліпної кераміки. Це – верхні частини горщиків і стінки посудин, що прикрашені по зрізу та на плічках «гусеничкою», косими лініями, зиґзаґом, косими хрестами (рис. 94; 95: *1–6*). Невелика кількість уламків належала стінкам примітивно кружальних горщиків, прикрашених горизонтальними прокресленими лініями (рис. 95: *7–8*). Досить неординарною знахідкою можна вважати уламок покришки, виготовленої зі світлої глини (кол. вкл. X: *9*; рис. 95: *9*).

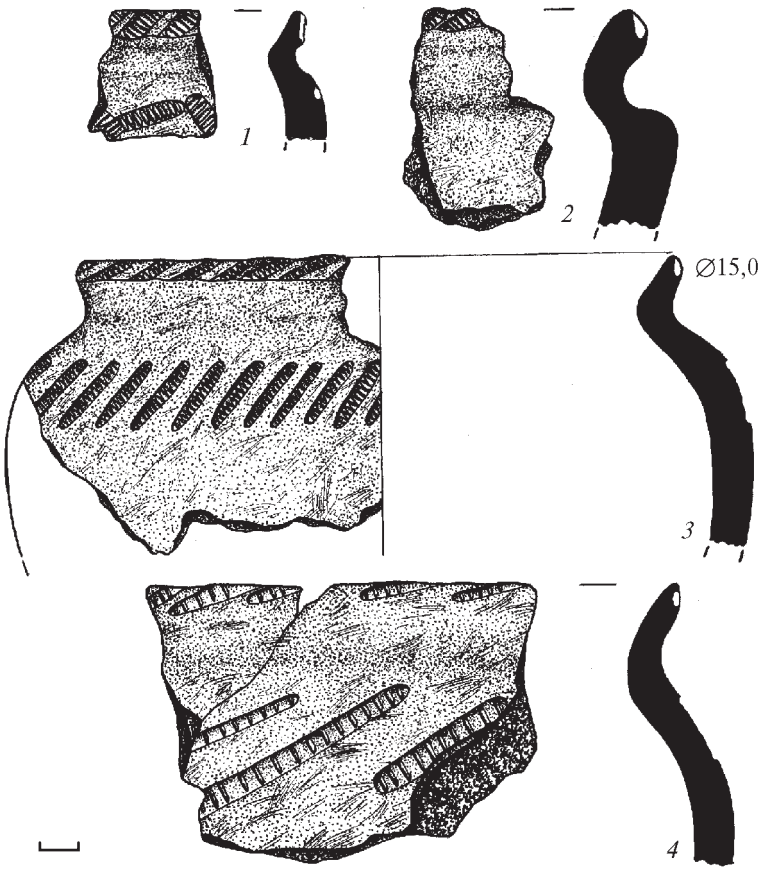

Рис. 94.
Траншея 6.
Об'єкт 1.
Фрагменти
ліпного посуду
роменської
культури.

Серед виявлених кісткових залишків визначеними були рештки кількох молодих особин свійських тварин – бичків і телят, поросяти, дорослої кози або вівці; з диких – дорослого оленя.

До числа індивідуальних знахідок належить частина гранітного жорна (рис. 95: *11*), а також залізний рибальський гачок (кол. вкл. X: *8*; рис. 95: *10*).

Таким чином, траншея перетнула заглиблений котлован житлової будівлі пізнього етапу *роменської культури*.

Об'єкт 2 (житловий, *давньоруський*) виявлений між 22-м та 29-м метрами траншеї. Досліджувався з глибини 1,30 м від «0» (рис. 84: *об. 2*). Впущений з рівня залягання культурних нашарувань роменської культури. Верхня частина пошкоджена сучасними перекопами, перекрита суглинистою лінзою зі включенням вуглин, нижче якої (від глибини 1,80 до 2,00 м) виявлений ще один суглинковий прошарок з печиною та вуглинами (рис. 84). Ніяких інших конструктивних особливостей решток будівлі виявити не вдалося.

Знахідки, що залягали у чорноземному заповненні, представлені різноманітними виробами з глини і металу. Більшість зразків кераміки належа-

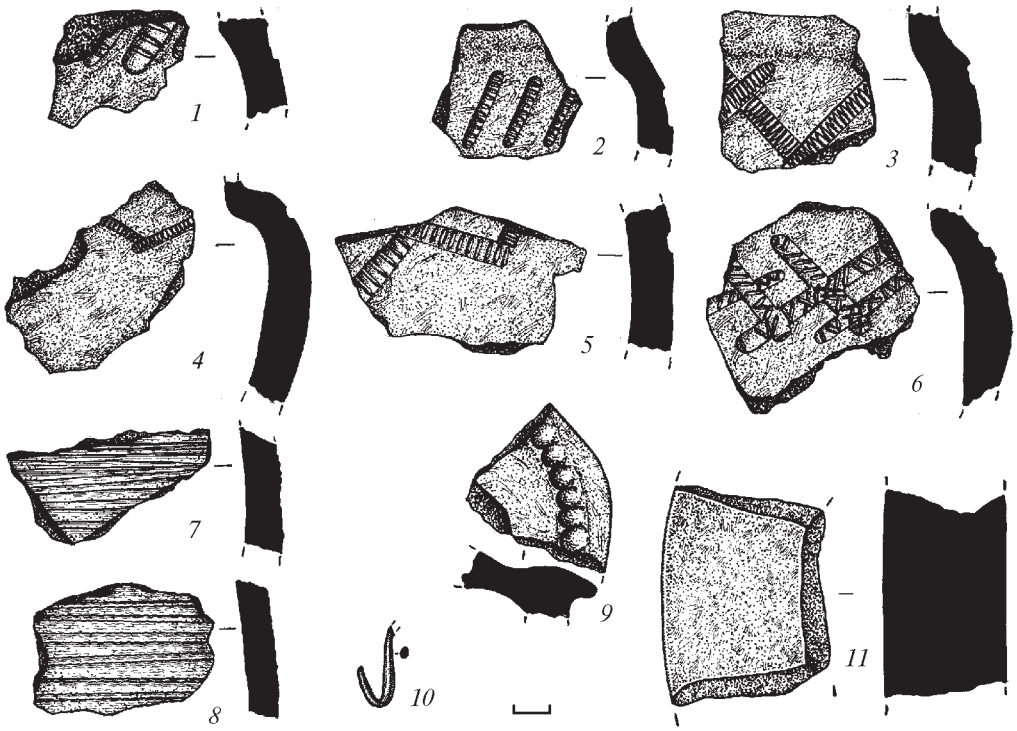

Рис. 95. **Траншея 6.** Об'єкт 1. Знахідки.
1–6, 9 – кераміка ліпна; 7–8 – кераміка ранньогончарна; 10 – залізо; 11 – граніт.

ли гончарним давньоруським. У невеликій кількості були наявні уламки ліпного посуду роменської культури. Форми вінець гончарного посуду, характерні для середини XII – першої третини XIII ст., мають валикоподібні потовщення по краю та чітку закраїну (рис. 96: *1–5*), в одному випадку – невисоку конічну шийку (рис. 96: *6*). Орнаментальні мотиви типові для цього часу — лінії та хвилі (рис. 96: *7–10*). На одному з уламків нижньої частини горщика є невелике тавро у вигляді двох рельєфних кіл, вписаних одне в одне (кол. вкл. X: *10*; рис. 96: *12*).

З-поміж знахідок у невеликій кількості наявні фрагменти стінок тарних посудин, в тому числі візантійської амфори з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками XII – переважно XIII ст.

Індивідуальні знахідки представлені залізними: частиною стрижневого ключа до замка, з круглим маленьким вушком на одному з кінців (кол. вкл. X: *7*; рис. 97: *4*), та перевідкладеним у заповненні черешковим чотиригранним бронебійним вістрям стріли 77 типу, за О. Ф. Мєдвєдєвим, що здебільшого використовувався на Русі у X – на початку XI ст. (*Кирпичников, Медведев, 1985, с. 351, 352, табл. 138: 3*) (кол. вкл. X: *6*; рис. 97: *5*), а також пря-

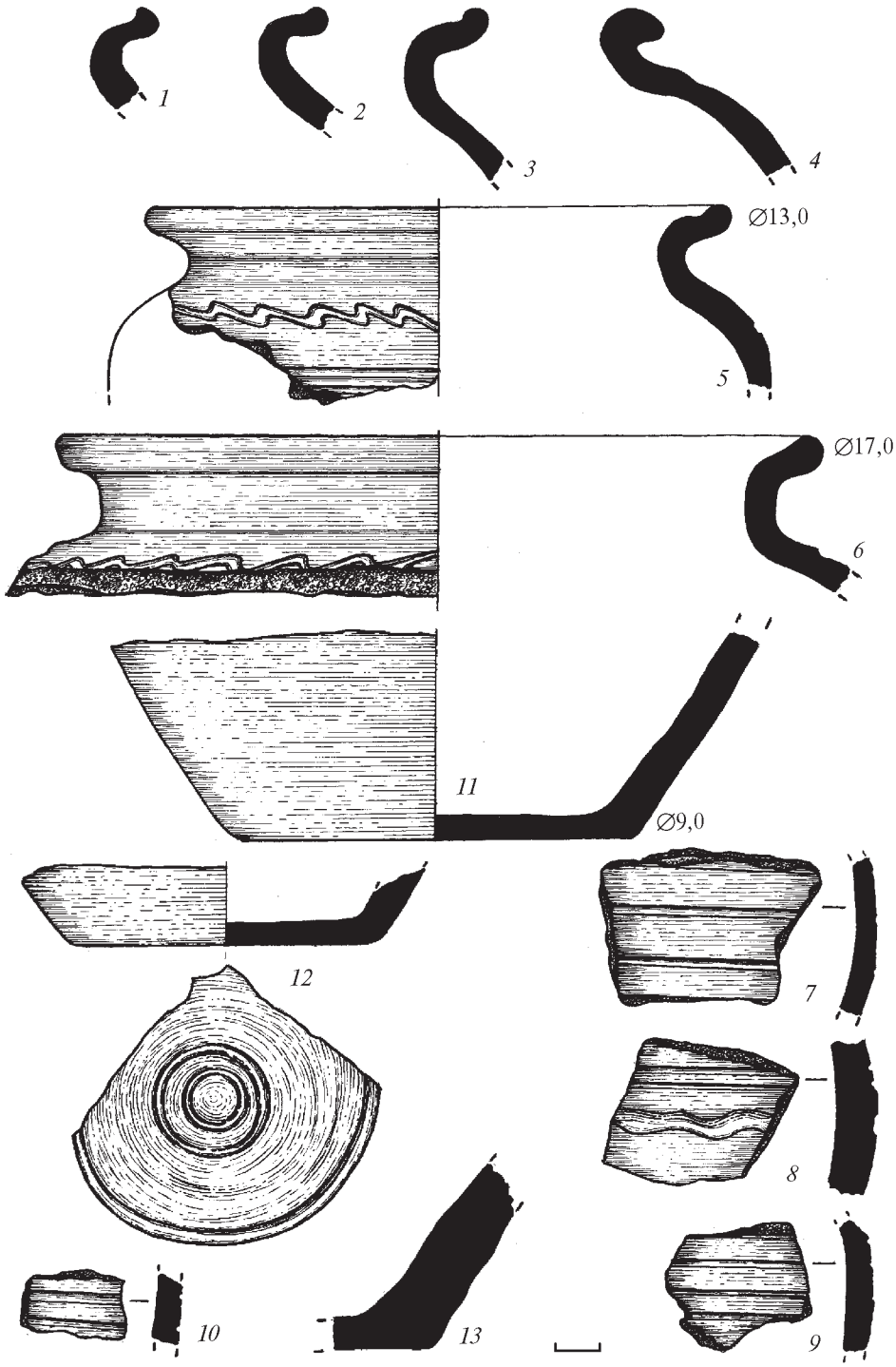

Рис. 96. **Траншея 6.** Об'єкт 2. Фрагменти давньоруського посуду.

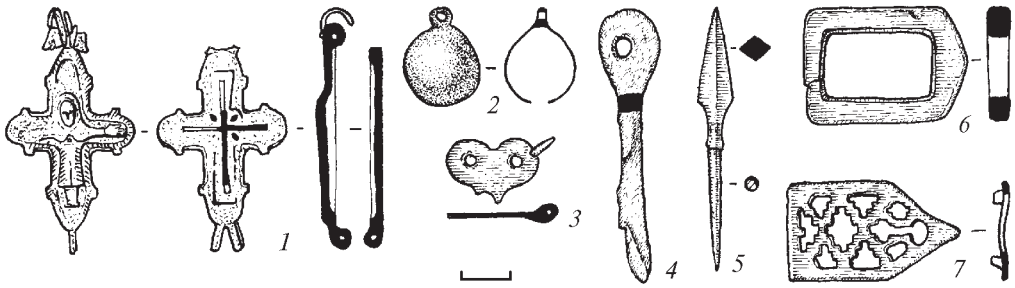

Рис. 97. **Траншея 6.** Культурні нашарування. Індивідуальні знахідки.
1–3, 6–7 – бронза; 4–5 – залізо.

мокутною рамкою поясної пряжки із загостреним виступом, виготовленою з мідного сплаву, один з кінців якої розімкнений (кол. вкл. X: *5*; рис. 97: *6*). Перетнутий у верхній частині заповнення підкліт *давньоруського* житла простежений за протяжністю на 4 м. За знахідками, він належав будівлі *другої половини XII – першої третини XIII ст.*

Об'єкт 3 (*пізнє українське середньовіччя*) частково простежувався за перетином між 43-м та 48-м метрами траншеї (рис. 84: *об. 3*). Перерізаний пізнішим перекопом – фундаментом будинку XIX – початку XX ст. Виявлений з глибини 0,50 м від «0». Верхня частина перекрита тонким прошарком суглинку (0,10 м). У чорноземному заповненні також виявлено кілька суглинистих прошарків з вуглинами й обпеченою глиною.

У котловані заглибини з вертикальними рівними стінками були наявні неорнаментовані фрагменти стінок гончарних горщиків XVIII ст., уламки покришки та лицевих пластин коробчастих кахлів.

Може належати підкліту житлової будівлі фіналу козацької епохи чи великій господарській ямі *XVIII ст.*, більша частина якої залишилися, фактично, поза межами прокладання траншеї.

Таким чином, траншея перетинала доволі щільно забудовану ділянку культурних нашарувань Полтавського поселення, де добре представлені житлові й господарські об'єкти роменської культури, давньоруського та післямонгольського часу, наявні рештки житлової забудови фіналу козацької епохи.

Розділ 9
ТРАНШЕЯ 7

Траншея 7 прокладалася, фактично, поруч із попередніми. Її траса пролягала майже в широтному напрямку, під кутом в 13° до північної – північно-західної стіни корпусу ресторану, за 4,5–16,7 м на північний захід (азимути 292°–344°) від відповідного кута його будівлі, з'єднуючи газорозподільчий пункт (початок) у сквері навпроти з відновленою будівлею мінікотельні (завершення) (кол. вкл. I: *1*; III: *тр. 7*). На останній третині довжини перетинала перекоп вже влаштованої траншеї 6. Призначалася для підведення газопроводу до пункту опалення і підігріву води. Її розміри наступні: ширина – 0,80 м, довжина – 26,0 м, глибина коливалася від 1,30 до 1,40 м. Влаштування цієї заглибини перетинало всі напластування надсхилля Іванової гори, які виявилися на цьому місці не надто потужними (рис. 98).

Стратиграфічна ситуація, отримана внаслідок зачисток стінок траншеї, була цілком схожою до попередніх за черговістю залягання культурних нашарувань Іванової гори. Особливістю була наявність значних перекопів XX ст., а також фундаменту будинку XIX ст. (рис. 98). Ями від різноманітних новітніх траншей (газо- і водопостачання, електричних і кабелів зв'язку) виявлені на 4, 9, 10, 13, 14, 18 і 21-му метрах (починаючи від ГРП). З 22-го м і до кінця траси траншеєю перетинався помітний перекоп – рештки фундаменту будинку XIX ст.

Черговість залягання нашарувань була наступною: 0 – 0,10–0,30 м — асфальт і щебінь; між 14-м та 22-м метрами — від 0–0,30 і до 0,60–0,70 м простежений прошарок навезеного піску, що перекривав культурні нашарування XVIII ст. Товщина останніх у різних місцях коливалася від 0,15 до 0,30 м. Культурний шар роменсько-давньоруського часу мав незначну потужність – від 0,20 до 0,40 м. Нижче під ним, з глибини 0,80–0,90 м, простежена стародавня денна поверхня, підстелена передматериковим прошарком суглинистого вмісту завтовшки до 0,20 м, під яким містився лесоподібний суглинок-материк (рис. 98).

З перетнутих траншеєю культурних нашарувань походили нечисленні зразки києво-руської та пізньосередньовічної кераміки. Посуд давньорусь-

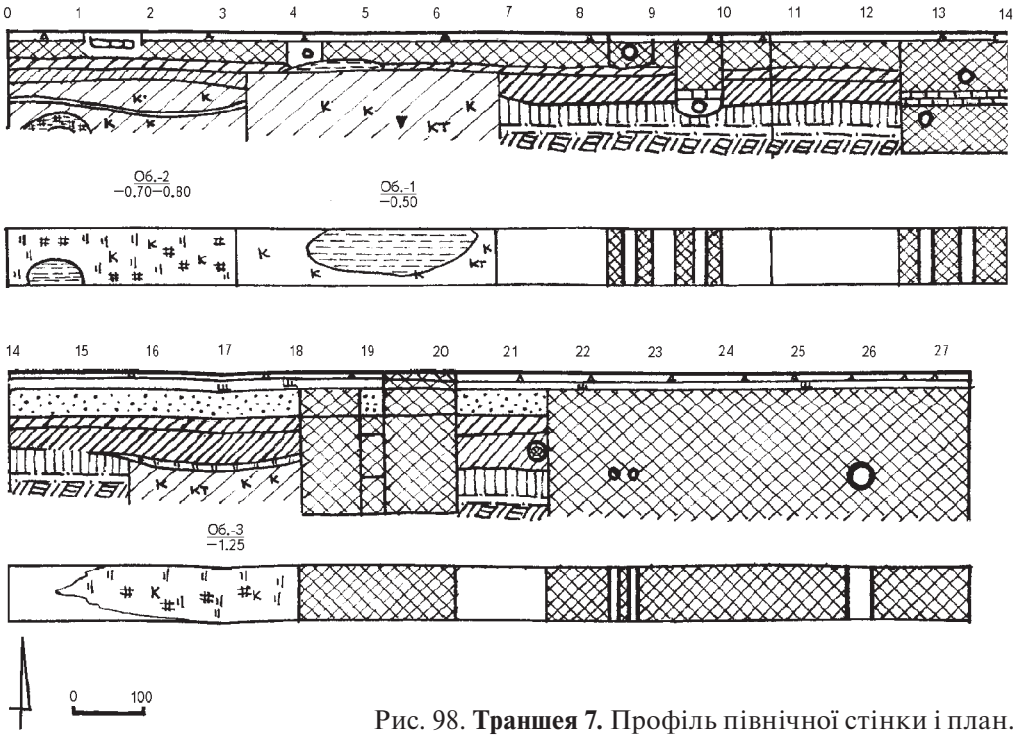

Рис. 98. **Траншея 7.** Профіль північної стінки і план.

кого часу представлений уламками: верхньої частини горщика з валикоподібним потовщенням по краю, конічною шийкою, що прикрашена лінійним орнаментом (перша половина XIII ст.) (рис. 100: *1*), а також стінками гончарних горщиків, частина з яких була вкрита хвилястою прокресленою орнаментацією (рис. 100: *2, 4–5*), та їх денцями (рис. 100: *6–7*).

До числа виробів з глини, що датуються часом пізнього українського середньовіччя, належали не надто виразні уламками горщиків і частини архітектурно-декоративної кераміки. З індивідуальних знахідок, що пов'язані з цією епохою, слід відзначити вироби, виготовлені з мідного сплаву, а саме – тильник ножа та прямокутну пластину із загнутими кутами, на поверхні якої є насічки та вибырки по краях, вірогідно, від колодки того ж таки ножа (кол. вкл. VIII: *12–13*; рис. 99).

Виявлені прокладанням траншеї і лише незначно досліджені у заповненні об'єкти належали до житлових.

Об'єкт 1 (житловий, *фіналу козацької доби*) знаходився між 3-м та 7-м метрами траншеї. Виявлений з рівня 0,45–0,50 м від сучасної денної поверхні. Його протяжність встановлена на 3,4–3,5 м, а південно-західна стінка частково перетинала сусідній об'єкт 2. Остаточні розміри не встановлені. У верхній частині заповнення простежувалося плямисте скупчення суглинку розмірами 0,6 × 2,2 м, видовжене у широтному напрямку, де виявлені

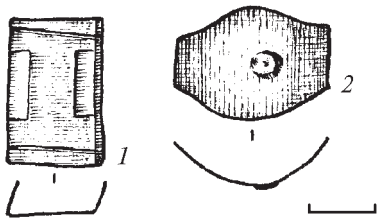

Рис. 99. **Траншея 7.** Культурні нашарування козацької доби. Металеві вироби. *Мідний сплав.*

уламки цегли і вапняку. Об'єкт є заглибленою частиною будівлі (підклітом), вірогідно, житлового призначення (рис. 98).

Знахідки, що походили із заповнення, представлені невиразними уламками виробів з глини — неорнаментованими стінками та нижніми частинами гончарних горщиків, а також румп кахлів.

Об'єкт 2 (житло-?, *роменська культура*) виявлене між 0 та 3 метрами траншеї. Розміри не встановлені. Вірогідно, це – також заглиблена частина житлової будівлі, верхня частина якої перекрита будівельним сміттям, в тому числі з матеріалами XVIII ст. Заповнення, виявлене з глибини 0,70 м, складалося з сіро-чорного ґрунту, перекритого попелястим прошарком. У вмісті були наявні уламки посуду, кістки тварин та вуглини. З глибини 0,90–0,95 м від «0» відзначався суглинистий прошарок, під яким на глибині 1,10 м були помічені рештки глинобитної опалювальної споруди (рис. 98). З їх частковим руйнуванням заглиблення траншеї припинене. Частина котловану житлової булівлі простежена впродовж 3,0 м. Вірогідно, котлован був зорієнтований кутами ближче до сторін світу.

Знахідки, що трапилися під час вивчення верхньої частини заповнення, невиразні. У невеликій кількості трапилися дрібні фрагменти роменської ліпної кераміки, а також кілька уламків гончарного давньоруського посуду, преважно стінки горщиків, прикрашені хвилею чи прокресленими лініями.

Об'єкт 3 (житло-?, *роменська культура*) частково відкритий у верхній частині заповнення, між 16-м та 18-м метрами траншеї. Його східна – південно-східна стінка була пошкоджена старою траншеєю водогону і водоканалізаційним колодязем (рис. 98). Об'єкт впущений з рівня стародавньої денної поверхні, з глибини 0,90 м. Верхня частина котловану перекрита суглинистим прошарком зі включеннями печини і вуглин. Розміри остаточно не встановлені, проте заглибина котловану простежена за протяжністю на 2,3 м, далі вона була знищена перекопом. У верхній частині заповнення виявлені невиразні уламки ліпного роменського та гончарного києворуського посуду. Крім цього, знайдений фрагмент стінки червоноглиняної візантійської амфори з подовженим борознистим корпусом і високо піднятими над горловиною ручками XII – XIII ст. (див. додаток 2), прикрашеної горизонтально розташованими смужками дрібного рифлення, частина з яких була загладжена (рис. 100: *8*).

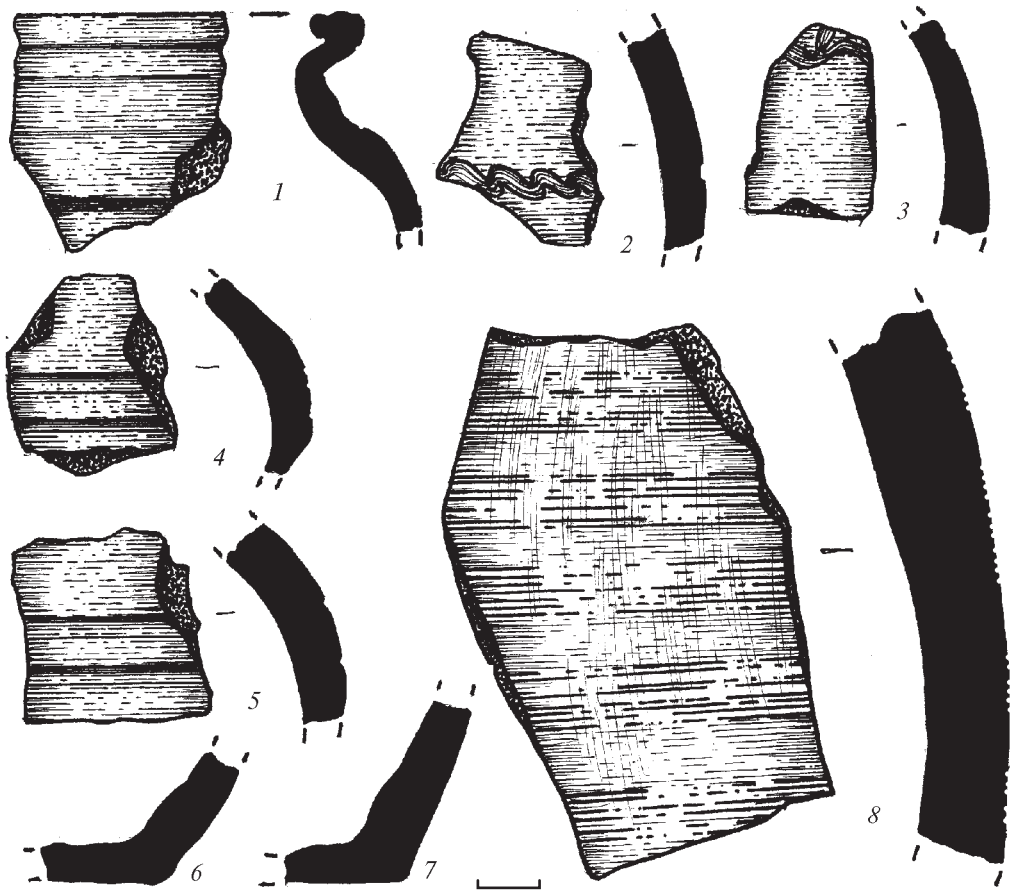

Рис. 100. **Траншея 7.** Культурні нашарування (*1–7*) та об'єкт 3 (*8*). Уламки гончарного посуду (*1–7*) й амфори (*8*).

Зачеплений траншеєю об'єкт є котлованом житлової чи житлово-господарської будівлі пізньороменського часу. Дослідження лише невеликої його частини у вузькій траншеї було недоцільним. Отже, заглиблення на місці розташування об'єкту було обмежене проектованою глибиною траншеї.

Найменш інформативна (за результатами) і порівняно неглибока траншея 7 у східній частині Іванової гори все ж надала уявлення щодо характеру забудови цієї ділянки поселення роменської культури, давньоруського часу і козацької епохи.

Розділ 10
ТРАНШЕЯ 8

Траншея 8 для поновлення водопровідної мережі прокладалася вздовж північно-східного краю автопід'їзду до ресторану, літературно-меморіального Музею-садиби І. П. Котляревського та Білої альтанки, розташованого за віссю північний захід – південний схід, за 16–50 м на північний захід від відповідного кута будівлі закладу харчування (азимути 328°–332°) (кол. вкл. І: *1: тр. 8*). Вона складалася з трьох відрізків, які під різними кутами перетинали асфальтований автопід'їзд вздовж будинків за адресою: Соборний майдан, 2-4 у напрямку до сучасного колодязя водогону, таким чином перерізаючи північно-східну частину поверхневих нашарувань мису Іванової гори (кол. вкл. ІІІ).

Загальна довжина траншеї складала майже 30 м (початкова пометрова нумерація – з південного сходу, від корпусу ресторану), ширина – 1,0 м, а глибина не перевищувала 2,0 м (рис. 101). Прокладання супроводжувалося наглядом за роботою екскаватора, перебиранням вийнятого ґрунту і культурних нашарувань, їх металодетекторним скануванням, зачистками стінок та вибиранням ділянок з виявленими археологічними об'єктами вручну.

Загальна стратиграфічна ситуація, зафіксована влаштуванням траншеї, позначалася наявністю потужного перекопу XX ст. під водопостачання і відведення каналізаційних стоків, що простягався майже на 5 м, та старого колодязя водопроводу, розташованих між 11-м та 13-м метрами у південно-східній частині вимушених будівельних втручань (рис. 101).

На всіх інших ділянках, під шаром сучасного задернування чи асфальтованого покриття поверхні (0 – 0,10 м), залягав не надто потужний масив культурних нашарувань майдану губернського міста XIX – XX ст., що містив уламки цегли, гончарного посуду і скла (0,10 – 0,30 м). Нижче знаходився чітко розрізнюваний шар більш потужних чорноземно-попелястих відкладень з матеріалами козацької епохи (0,30 – 0,70–0,80 м від сучасної денної поверхні) (рис. 101).

Культурні нашарування чорноземного вмісту з матеріалами Київської Русі і роменської культури залягали на глибині 0,70–0,80 — 1,15–1,25 м від «0». Під ними розміщувався більш щільний і доволі тонкий чорноземний шар, що лежав на масиві похованого ґрунту і в якому були наявні матеріали

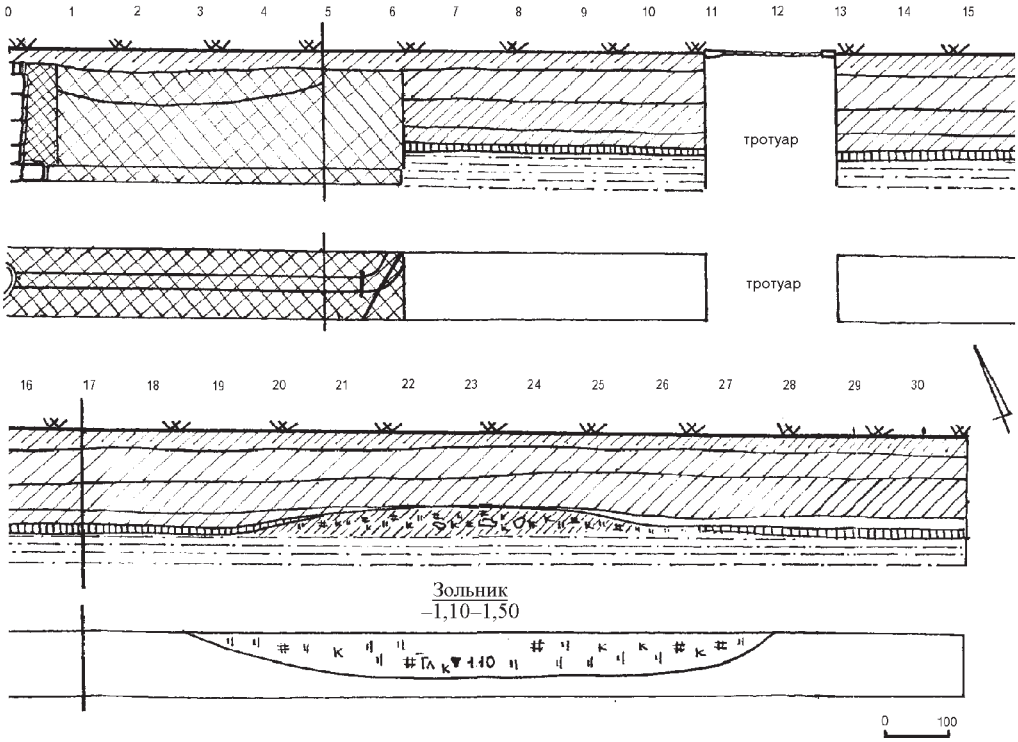

Рис. 101. **Траншея 8.** Профіль північно-східної стінки та план.

скіфського часу. Його товщина коливалася у межах 0,20–0,25 м (рис. 101). З останнім був пов'язаний єдиний з виявлених і перетнутих траншеєю археологічних об'єктів, а саме – масив зольника (кол. вкл. III: *зольн. 1*).

Зольник виявлений між 18-м та 28-м метрами по трасі траншеї з північно-західного боку (рис. 101). Верх його масиву зачищений на глибині 1,10 м від рівня сучасної денної поверхні. Основа знаходилася у тонкому похованому чорноземі на рівні 1,50 м від «0», окремі матеріали залягали навіть в основі шару ґрунту. Діаметр перетнутої частини господарсько-сміттєвої та до певної міри культової споруди (*Рудинський 1949, с. 79; Шрамко 1957, с. 185–187; Граков 1971; Андриенко 1975, с. 24–25; Дараган 1996, с. 359*) — близько 9,0 м. Вдалося зафіксувати один з країв попелища (південно-східний) на довжину 8,4 м, гіпотетично вважаючи його форму округлою, та орієнтовно втановити у плані місце знаходження на Соборному майдані (кол. вкл. III). Зольник влаштований на рівні залягання стародавнього горизонту (поверхні плато мису Іванової гори), у межах території поселення скіфського часу. Найбільша його висота становила 0,50 м, поли виявилися дуже розплилими над стародавнім похованим ґрунтом. Вміст зольника складався з прошарків попелу, численних вуглин, шматочків печини й обмазки. У ма-

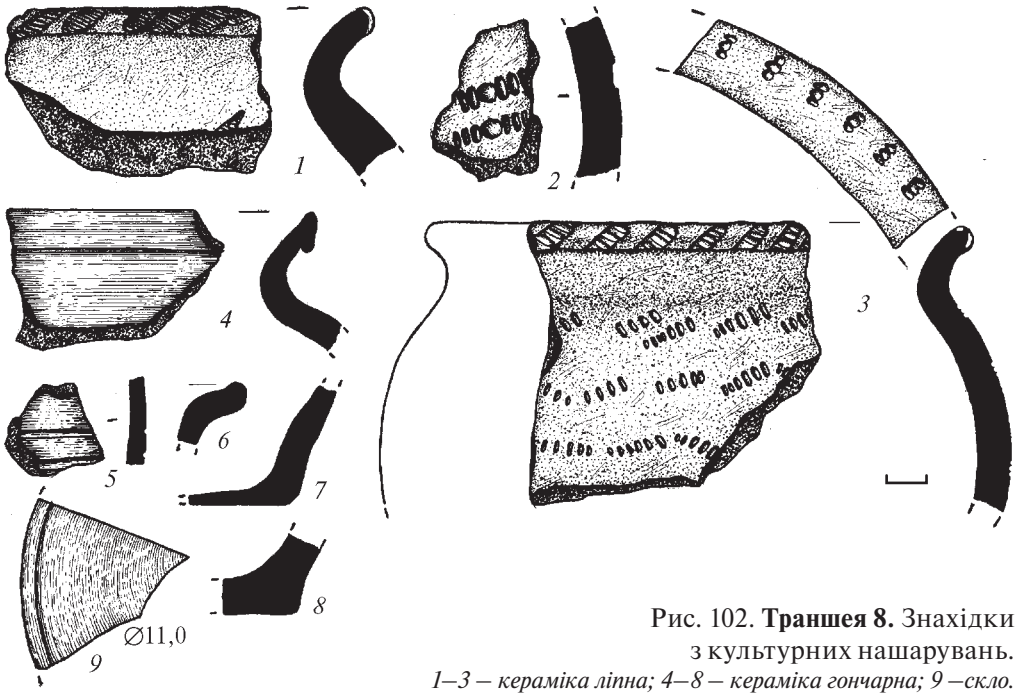

Рис. 102. **Траншея 8.** Знахідки з культурних нашарувань.
1–3 – кераміка ліпна; 4–8 – кераміка гончарна; 9 –скло.

сиві нашарувань виявлені поодинокі кістки тварин і фрагменти ліпної кераміки, а також окрема кістка дорослої людини (див. Додаток 1).

Визначені остеологічні матеріали, отримані під час опрацювання кісткових решток тварин-ссавців з масиву зольника, розподіляються наступним чином: бик свійський – 1 кістка від молодої особини, свиня свійська – 2 кістки від молодих особин, коза (вівця) свійська – 4 кістки від молодих особин; з диких видів відзначена 1 кістка, що належала дорослому бабаку – м'ясо-хутряній мисливській тварині, на той час поширеній в околицях Полтави (визначення *В. Л. Бондаренка*).

Усього у перетнутому траншеєю і зачищеному масиві попелища виявлено 40 фрагментів ліпного посуду, що належали до уламків різних ліпних посудин. Зокрема, найвиразнішими з-поміж них є: верхня частина горщика, прикрашеного по зовнішньому краю вінця (на кшталт пальцево-нігтьових відтисків) відбитками палички, під зрізом – наскрізними проколами та наліпним підтрикутного перетину валиком з такими ж відтисками (рис. 102: *1*). Виявлені кілька фрагментів верхніх частин корчаг і корчажок (рис. 103: *1–2*) та невелика кількість уламків стінок чорнолискованого посуду. Це дозволяє датувати час існування попелища ранньоскіфською добою – не пізніше початку VII ст. до н. е. (*Ковпаненко 1967, с. 112–113, 163*).

Знахідки, що походили з оголених прокладанням траншеї масивів культурних нашарувань, були представлені переважно виробами з глини. До

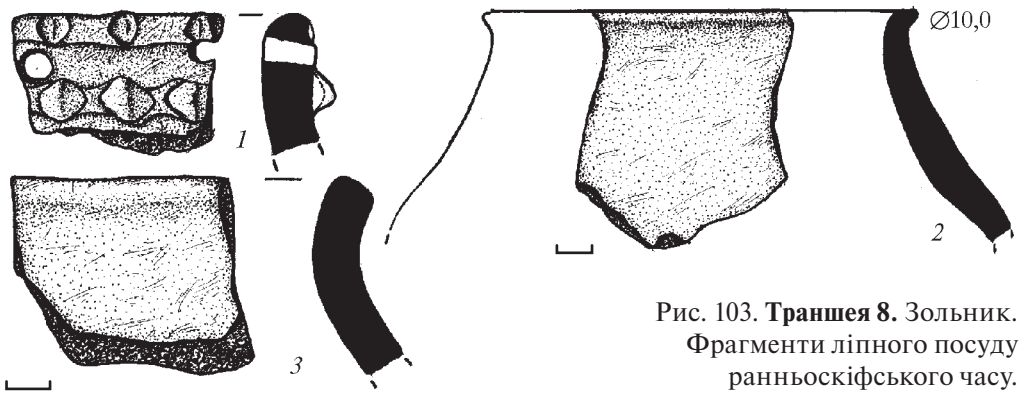

Рис. 103. **Траншея 8.** Зольник. Фрагменти ліпного посуду ранньоскіфського часу.

скіфської епохи належали лише кілька уламків неорнаментованих стінок ліпних горщиків з шерехатою поверхнею. Ліпна кераміка роменської культури репрезентована фрагментами горщиків, декорованими характерними для цієї культури засобами. Частина з уламків їх вінець була вкрита по зрізу відбитками гусенички (рис. 102: *2*). Привертає увагу єдиний багато орнаментований фрагмент верхньої частини невеликого горщика, що прикрашений на зрізі відбитками «гусенички», а з внутрішнього боку — рядом вертикальних відтисків короткого гусеничного штампу; на плічках він має широку смугу візерунку, що складається з горизонтального ряду скошених вправо відбитків гусенички та двох смуг зиґзаґу, нанесених у такий же спосіб (рис. 102: *3*).

Матеріали києво-руського часу представлені фрагментами верхніх частин горщиків з манжето- та валикоподібним потовщенням по краю вінця, уламками їх стінок і денець. Датуються вони кінцем X — початком XI ст. та XII ст., відповідно (рис. 102: *4–8*).

З культурних нашарувань роменсько-давньоруського часу походили також кілька кісток домашніх тварин-ссавців, зокрема, одна від молодої особини бичка та ще одна – від особини молочного віку свині свійської (визначення *В. Л. Бондаренка*).

Знахідки козацької доби і рубежу XVIII – XIX ст. репрезентовані фрагментами світлоглиняних горщиків, розписаних ангобами, а також розписних та мальованих (полив'яних) полумисків. У невеликій кількості наявні уламки кахлів. З індивідуальних знахідок вирізнимо невеликий фрагмент світло-зеленоскляної віконниці діаметром 11 см (рис. 102: *9*).

Таким чином, заходи з археологічного нагляду при прокладанні водопровідної траншеї дозволили встановити місце розташування одного із зольників найдавнішого поселення на Івановій горі. Що цікаво, він виявився першим подібним об'єктом у межах історичної частини Полтави, її головного історичного ареалу і Полтавського поселення скіфського часу зокрема.

Розділ 11
ШУРФ НА ВХОДІ ДО РЕСТОРАНУ «ІВАНОВА ГОРА»
(1999 р., Соборний майдан, 2)

Навесні 1999 р., у зв'язку з ремонтом і влаштуванням нового вхідного блоку ресторану «Іванова гора», напередодні відзначення 1100-річчя міста Полтави за результатами археологічних досліджень, перед фасадом будівлі розпочалися чергові роботи. Планувалося поновити стару і встановити нову опору для ґанку, таким чином, розширивши відкриту галерею навколо. Для цього необхідно було вибрати невеликий котлован під бетонування основи опори, спорудження якої вирішено було пов'язати з суто археологічним шурфуванням. За особистим розпорядженням Полтавського міського голови А. Т. Кукоби, який усе ж вважав припущення археологів про збереження під фундаментами будівлі культурних нашарувань бажанням виконати чергові дослідження за «спраглі» кошти міського бюджету, такі роботи були розпочаті у травні. Місце шурфу, згідно проектних рішень, знаходилося за 4,5 м на захід від головного входу до приміщення, в межах бетонованого майданчика навколо ресторану (кол. вкл. III: *шурф 1999 р.*). Як встановлено пізніше, ця ділянка знаходилася за 6,5 м на північ – північний захід від вивчених у траншеї 3/2013 р. решток сиродутного горну (див. розділ 5).

Після демонтажу поверхневих конструкцій, з глибини сучасної денної поверхні екскаватором було вибрано прошарок будівельного сміття XX ст. На глибині 0,75 м у південно-східному кутку котловану роботу техніки довелося зупинити, адже під міськими відкладеннями козацької доби (до 0,2–0,4 м) проступали об'єкти життєдіяльності Полтавського поселення післямонгольського часу. Отже, всі наступні роботи виконувалися вручну. Вони здійснювалися у затісному для будівництва котловані підпрямокутних у плані обрисів, розмірами 2,0 × 2,4 м, перетвореному на шурф, стінки якого були зорієнтовані за сторонами світу (рис. 104).

Стратиграфічна картина перетину шурфом надсхилових нашарувань вирізнялася певною відмінністю від описаних у попередніх розділах, проте, цілком уписувалася в навколишній стратиграфічний контекст. Показовою

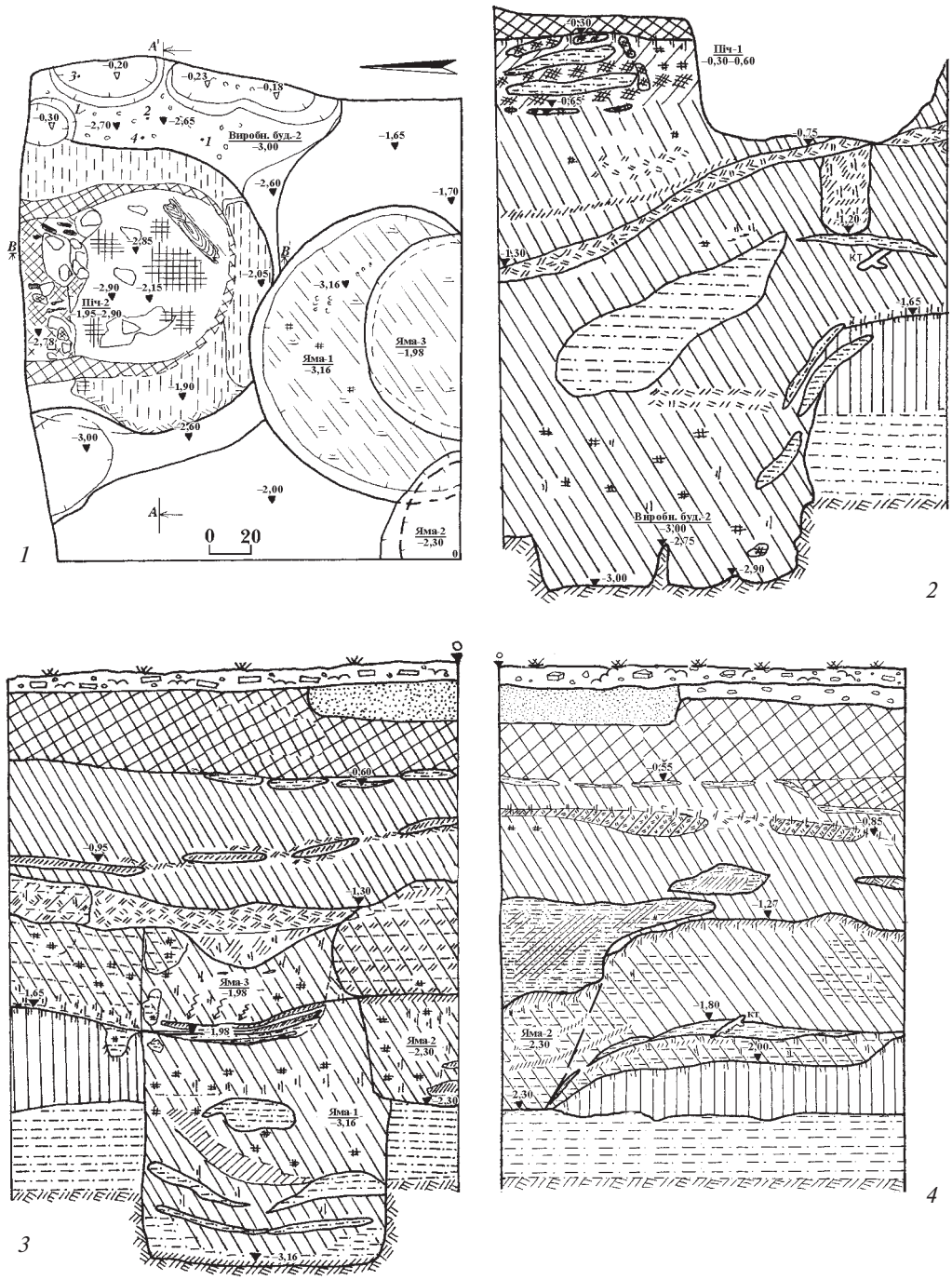

Рис. 104. **Шурф 1999 р.** План (*1*) та профілі східної (*2*), південної (*3*) і західної (*4*) стінок. *Цифрами позначені:* 1 – проколки, *кістка*; 2 – фрагмент пірофілітового сланцю (шиферу); 3 – уламок абразиву, *пісковик*; 4 – рибальський гачок, *залізо.*

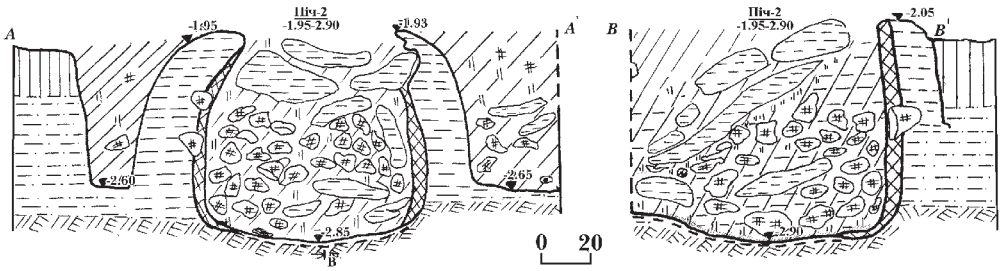

Рис. 105. **Шурф 1999 р.** Перетини печі 2 (*А–А′* та *В–В′*).

в цьому плані була південна стінка шурфу, що оголювала перетин нашарувань завтовшки 1,65 м на краю плато Іванової гори. Їх верхню частину до рівня 0,20 – 0,30 м від «0» складали будівельні рештки і сміття XIX–XX ст. З південного та західного боків такий прошарок (у вигляді суцільного перекопу 1970-х рр.) був ще товщим – близько 0,60 м (рис. 104); у північний – під будівлю ресторану – він виявився зовсім незначним і місцями залягав до глибини 0,30 м. Нижче вказаних рівнів збереглися непорушеними ділянки культурних нашарувань (у порядку виявлення) післямонгольського та потужний масив заповнення об'єктів давньоруського і роменського періодів історії поселення. Північна стінка шурфу зафіксувала наявність суцільного перекопу, пов'язаного зі влаштуванням стіни існуючого ресторану початку 1970-х рр.

Культурні нашарування післямонгольського часу збереглися на ділянці біля північно-східного кута шурфу, на площі близько 1 м^2 (рис. 104: *2*). Вони складали перекритий вуглинами масив половинного перетину *печі 1*, вірогідно, незначно заглибленої в ґрунт будівлі, дно якої з невеликим нахилом у бік схилу було помітне за суглинистими втоптаними прошарками з вуглинами на рівнях 0,55–0,65 м від «0» (рис. 104: *2*) у всіх трьох зафіксованих стінках шурфу. Піч була зведена саме з цього рівня. Перетин її решток встановив висоту масиву розвалу – близько 0,30 м, шарувату його структуру, де попарно залягали (один над одним) прошарки печини, перекриті тонкими лінзами світлого суглинку. Зверху над ними знаходилися крупніші фрагменти печини і скупчення вуглин та попелу. Весь цей масив окреслював місце пічної конструкції округлої в плані форми розмірами 0,55 × 0,65 м (рис. 104: *піч 1*).

Поряд із розвалом печі виявлена пара дрібних уламків вінець гончарних горщиків кінця XIII – XIV ст. та кількох їх стінок. Вирізняється фрагмент вінця з відсутньою шийкою (рис. 106: *1*). Заповнення ж заглибини самої будівлі складалося з чорнозему з поодинокими вуглинами. Можливо, до її комплексу входили й рештки стовпової ямки, чий перетин відзначений у східному профілі стінки шурфу з глибини 0,80 м. Ямка мала діаметр 0,22 м

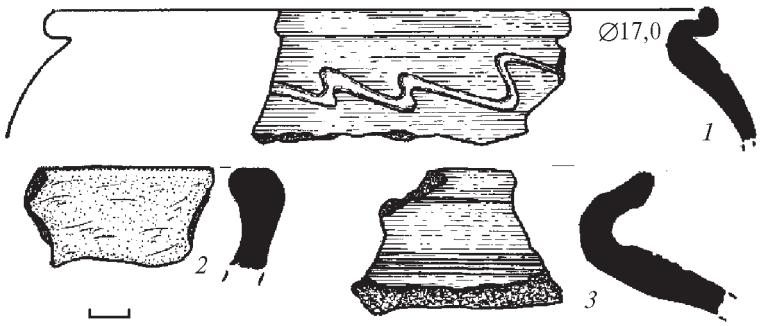

Рис. 106.
Шурф 1999 р.
Уламки ліпного (*2*) й гончарного посуду (*1, 3*).

та заглиблювалася до рівня 1,20 м від «0» (рис. 104: *2*), будучи заповненою попелястим ґрунтом з домішками крупних вуглин. З верхньої частини пошкоджених будівництвом нашарувань походило також кілька уламків візантійського тарного посуду (рис. 110: *1–2*).

Дно об'єкту післямонгольського часу розміщувалося у масиві заповнення, ймовірно, *господарської будівлі 1* давньоруської епохи. Принаймні, горизонтальний рівень основи такої заглибини був позначений вирівнюванням суглинково-попелястих викидів, відзначених з глибини 1,27–1,30 м та дещо нижче від «0» у південній і західній стінках шурфу (рис. 104). Одноманітний чорноземний вміст заповнення вірогідної будівлі перебивався на рівнях 0,85–0,95 м суглинково-попелястою лінзою з пластуватими включеннями суглинку, тонким прошарком вуглин. З цього масиву заповнення походили, хіба що, фрагменти стінок гончарного посуду давньоруського часу, поодинокі перепалені кістки тварин та перевідкладені уламки ліпної роменської кераміки. Зазначені вище викиди перекривали рівні впуску давньоруської та роменської ям 2 і 3 з матеріалами XII – початку XIII та кінця X – початку XI ст., які фіксувалися у плані і південній стінці шурфу. Обидві вони перетинали з південного краю значно більшу господарську яму 1 роменської культури, що займала південну половину площі шурфу. Якщо яма 3 виявилася впущеною з рівня дна давньоруського господарського об'єкту (1,30 м від «0»), то яма 2 була влаштована з площини стародавньої денної поверхні Іванової гори часу існування сіверянського поселення (1,65 м від «0»).

Той же південний і західний профілі зберегли перетини доволі потужного (0,40–0,55 м) суглинково-чорноземного викиду (зі вмістом шматочків печини, обмазки, попелястими лінзочками та прошарками) навколо спорудженої за пізньороменського часу *печі 2*, розташованої під навісом на стовпах у невеликій *виробничій споруді 2*. Частина цього об'єкту займала північно-східну половину шурфу і досліджувалася найбільш старанно під імовірну музеєфікацію (рис. 104: *1*).

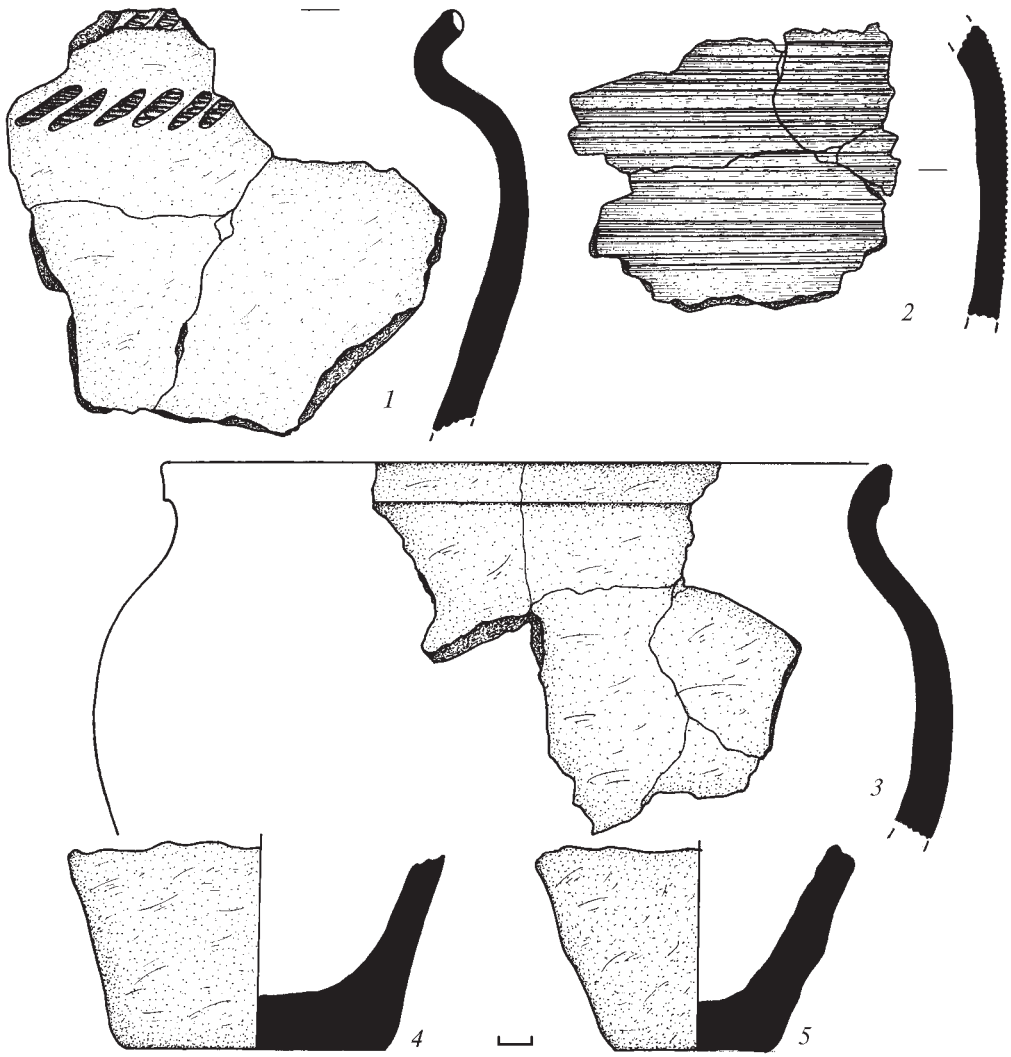

Рис. 107. **Шурф 1999 р.** Нашарування давньоруського і післямонгольського часу. Фрагменти ліпного (*1, 3–5*) та ранньогончарного (*2*) посуду роменської культури.

Виробничий комплекс з піччю 2 був споруджений над уступом південно-східного надсхилля Іванової гори з рівня похованого чорнозему, тобто, глибин 1,65–2,00 м від «0». Чорноземний, частково ерозований ґрунт над схилом мав незначну товщину – у межах 0,30–0,45 м, і підстелявся прошарком передматерика – світло-жовтуватим суглинком, який з глибини 2,6 м від «0» переходив у лесоподібні суглинкові материкові відкладення Іванової гори (рис. 104).

Виявлені у шурфі матеріали в цілому є характерними для культурних нашарувань історичного центру Полтави. Більшість знахідок з цих нашарувань складали уламки ліпного посуду. До раннього етапу існування поселення на Івановій горі належав фрагмент верхньої частини миски скіфського часу (рис. 106: *2*). В культурних нашаруваннях заповнення давньоруських та післямонгольських об'єктів виявлено значну кількість уламків горщиків роменської культури. Вони мають цілком традиційні для посуду сіверян форми вінець і орнаментацію (рис. 107). З їх числа привертають увагу фрагменти посудин, виготовлених у примітивно-гончарній техніці (рис. 107: *2*), зокрема, частина стінки горщика, прикрашена рядами прокреслених ліній. Варто зазначити, що подібний прийом не є характерним для роменського гончарства, а має більше поширення у східних сусідів сіверян (напр.: *Флеров 1984, рис. 25; Плетнева 1989, рис. 77–78*).

Таким чином, вимушене шурфування, спричинене будівельними роботами 1999 р., наочно впевнило у факті збереження культурних нашарувань Полтавського поселення різних епох під фундаментами будівлі ресторану. Воно дозволило з різним ступенем повноти дослідити рештки будівель післямонгольського часу, двох давньоруської та пізньороменської з піччю 2 виробничих споруд, а також трьох ям вказаного часу.

Досліджені і до певної міри збережені об'єкти. Нижче подаємо опис виявлених і вивчених, принаймні, на чверть чи більше, об'єктів, залишки яких знаходилися у нижній частині шурфу (рис. 104: *1*).

Яма 2 (*роменська*) досліджувалася на незначній частині у південно-західному куті шурфу (рис. 104: *я. 2*). Була впущена з рівня залягання стародавнього похованого ґрунту на 2,30 м від «0» або мала відносну глибину лише 0,75 м, звужено-конічну у перетині до вирівняного дна форму, округлі обриси. Діаметр не встановлений, реконструктивно вбачається не меншим за 1,2 м, відповідно, діаметр дна – близько 1,0 м. Вміст ями був чорноземним, з дрібними вуглинами, шматочками печини, слідами зотлілої органіки, в т. ч. висівок і полови, решток соломи, в основі – з невеликими материковими лінзами. Зверху у заповненні мала тонкий втоптаний прошарок попелу. Перекрита на рівні влаштування товстим (0,65–0,70 м) масивом суглинково-чорноземного мішаного викиду, що утворився під час відкопування котловану виробничої будівлі 2 з піччю за пізньороменського етапу існування поселення на Івановій горі. Незначно, з південного заходу, на третину глибини перетинала котлован роменської господарської ями 1 (рис. 104: *1*).

З-поміж матеріалів, виявлених у заповненні, можна відзначити лише дрібні уламків стінок ліпних горщиків роменської культури без слідів орнаментації. Вірогідно, яма була заглибиною під скидання кухонно-господарських відходів, влаштованою в кінці X – на початку XI ст.

Яма 3 (*давньоруська*) вивчалася наполовину під південною стінкою шурфу (рис. 104: *я. 3*). Була влаштована з рівня залягання масиву суглинково-

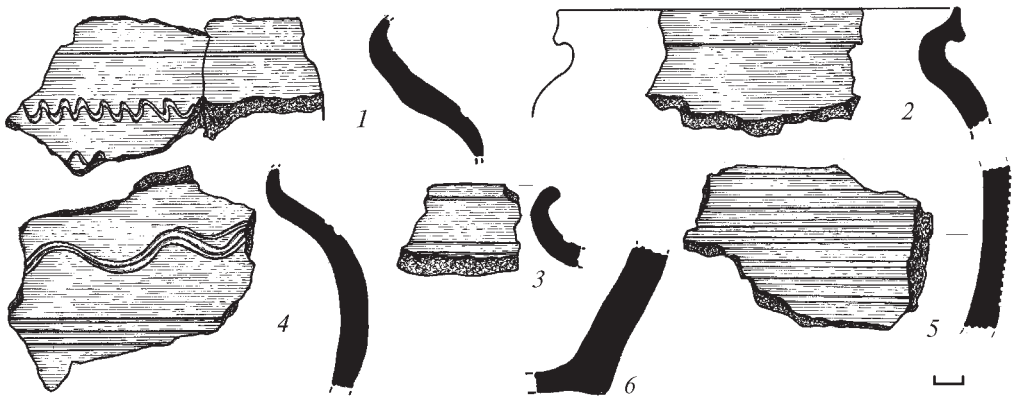

Рис. 108. **Шурф 1999 р.** Уламки давньоруських гончарних горщиків.

чорноземного мішаного викиду з котловану виробничої будівлі 2 з піччю пізньороменського часу, тобто глибини 1,35–1,40 м від «0», на місці просіву заповнення роменської господарської ями 1. Невелика яма мала циліндричну у перетині форму, з нерівномірно нахиленими до дна стінками, що зі сходу були прямовисними вертикальними, а із заходу – дещо похилими. Її дно в основі виявилося ледь округленим і вирівняним. Діаметр по верху – близько 1,00 м, по дну – 0,85 м, глибина від «0» – 1,98 м, відносна від рівня впуску – 0,60–0,65 м. У верхній частині містила просілі масиви мішаного суглинково-чорноземного та попелястого з вуглинами ґрунту, основний масив заповнення утворював чорнозем з вуглинами й уламками обмазки, в основі – зі слідами значного зволоження, наді дном — кілька тонких лінз щільного попелу і суглинкову кірку від затьоків (рис. 104: *1, 3*).

Перекрита над рівнем влаштування тонким (0,15–0,20 м) суглинково-попелястим прошарком заповнення невеликого котловану завширшки 1,3 м, що був засобом вирівнювання дна давньоруської господарської будівлі 1, частково зафіксованої у стінках шурфу. Незначно з північного сходу перетинала по верху роменську господарську яму 1, переважно знаходячись у її заповненні (рис. 104: *1*).

У вмісті виявлені уламки гончарної кераміки києворуського часу (рис. 108), що прикрашені лінійним прокресленим орнаментом, багаторядною хвилею, а також поєднанням ліній і хвиль (рис. 108: *1, 4–5*). До числа індивідуальних знахідок можна зарахувати кістяну проколку (рис. 110: *4*).

Яма на останньому етапі використання слугувала для скидання господарських і кухонних відходів та існувала у XII – на початку XIII ст.

Яма 1 (господарська, *роменська*) досліджувалася на дві третини під південною стінкою, майже посередині шурфу (рис. 104: *я. 1*). Була споруджена з рівня залягання масиву суглинково-чорноземного мішаного викиду з котловану виробничої будівлі 2 з піччю роменської культури, тобто, гли-

бини близько 1,40 м від «0». Мала циліндричну у перетині, з близькими до вертикальних прямовисних невипаленими стінками, округлу у плані форму. Дно – закруглене та дещо звужене в основі стінок, вирівняне до горизонтального посередині. Діаметр по верху – 1,46 м, по дну – 1,18 м, глибина від «0» – 3,16 м, відносна від рівня впуску – 1,75 м. Площа мала становити близько 1,1 м^2.

Верхня частина вмісту була заповнена чорноземом з тонкими прошарками вуглин й уламків обмазки, нижче яма містила суглинкові та попелясті включення у вигляді нерівномірних за товщиною лінз, в основі наді дном — щільні замиті суглинкові масиви обвалів (рис. 104: *1, 3*).

Господарська яма перетиналася зверху (з південного-західного боку) роменською яму 1, а безпосередньо над центром – невеликою давньоруською ямою 3, що є підставою для її датування пізньороменським етапом в історії поселення на Івановій горі (рис. 104: *1*).

Про це свідчили й не надто виразні, проте одночасові у комплексі знахідки з масиву заповнення – уламки стінок ліпних горщиків, зокрема, їх верхніх частин, стінок та денець (рис. 109: *5–8*). З індивідуально виявлених речей виділяється астрагал, що на одній з поверхонь має насічки, нанесені у вигляді сітки (рис. 109: *9*). У вмісті ями не виявлено жодної кістки тварин, уламків каменю чи конкрецій, за винятком тонких прошарків залишків зотлілих кісток риби, з-поміж якої вирізнялася характерними особливостями луска окуня.

Яма була споруджена як господарське сховище сільськогосподарського збіжжя чи інших продуктів на останньому етапі існування *пізньороменського* поселення та незначно перетинала з південно-західного боку масив останця печі 2 виробничої будівлі 2 роменської культури.

Виробнича будівля 2 (*роменська*) вивчалася на близько половину збереженої площі у північно-західній частині шурфу (рис. 104: *виробн. буд. 2*). Була споруджена над схилом з рівня залягання похованого ґрунту часу поширення старожитностей роменської культури, тобто, глибини 1,65–2,00 м, і мала глибину впуску в різних місцях 2,60–3,00 м від «0» або 0,75–1,00 м від залягання стародавнього похованого горизонту. Це був підпрямокутний, розширений з північного боку, материковий котлован із зафіксованими дослідженнями розмірами – 0,75 × 1,10 м (рис. 104), посеред якого знаходилася масивна піч 2.

Піч 2 збереглася виразним глинобитним останцем овальної в плані форми, видовженим у меридіональному напрямку (рис. 104: *піч 2*). Він був вирізаний у материковій основі котловану, а зверху доліплений з принесеної глини та акуратно затертий мокрою ганчіркою. Стінки печі здіймалися на 0,65–0,70 м наді дном котловану у вигляді скругленої зверху, конічної за перетином, видовжено-овальної в плані основи опалювальної споруди розміром 1,24 × 1,40 м. Товщина стінок була порівняно значною – від 16 до 28 см (рис. 105). Опалювальна камера мала округлі обриси і була видовжена

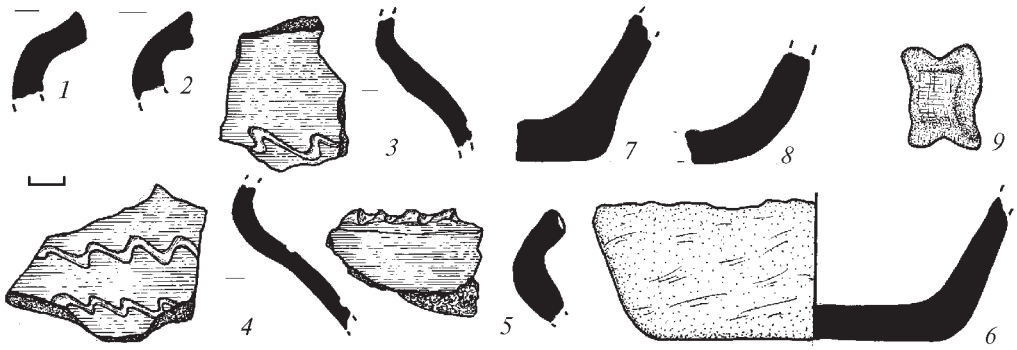

Рис. 109. **Шурф 1999 р.** Знахідки. Давньоруська кераміка із заповнення над піччю 2 (*1–4*) та матеріали з ями 1 (*5–9*). *1–8 – кераміка; 9 – кістка.*

у північно-західний бік, зберігаючи розміри – 0,83 × 1,00 м. З північного заходу, з боку схилу, вочевидь, знаходилося й досить широке устя (не менше 0,65 м), що не збереглося. Дно камери заглиблювалося на 0,1 м у південний бік, утворюючи з північного – північно-західного широке підвищення-поріжок. Внутрішня поверхня була добре випалена, місцями оплавлена до склоподібної маси, в її масиві вгадувалися кілька вмонтованих до стінок печі крупних конкрецій і шматків пісковику. Добре вимазана та вирівняна затиранням поверхня череня на викришених ділянках вказувала на відсутність інших рівнів первинного влаштування основи топкової камери. Єдиний черінь мав товщину 2–3 см і не містив візуально помітних каменів чи конкрецій у випаленому замісі (рис. 104: *піч 2*; 105).

Заповнення топкової камери у верхній частині складалося з уламків товстих прокалених стінок верху печі (додатково висота – не менше 0,3 м) вертикального спрямування, під якими відзначений прошарок попелу та вуглин. Тут же виявлені рештки неширокої дошки (ширина 6 см, довжина 34 см). Нижню частину камери наповнювали здебільшого невеликі уламки печини й лінзи суглинку з рештками перепалених кісток тварин, дубового гілля і вуглини.

Конструкція печі не досліджувалася. Весь моноліт планувалося зберегти. Спочатку його думали перенести до музею (на що не було технічних можливостей), потім – влаштувати музеєфіковану ділянку під підлогою входу до ресторану. Був навіть підготовлений ескізний проект та кошторис музеєфікації, проте «наріжним каменем» у його втіленні в життя залишилася відсутність на той час в Україні товстого скла для прозорої підлоги з надійною сертифікацією. Отже, проект був полишений, а останець печі законсервований прошарками ґрунту і піску. Поверх них була влаштована армована замонолічена основа колони, яка й маркірує у надсхиллі Іванової гори місцезнаходження цього об'єкту досьогодні.

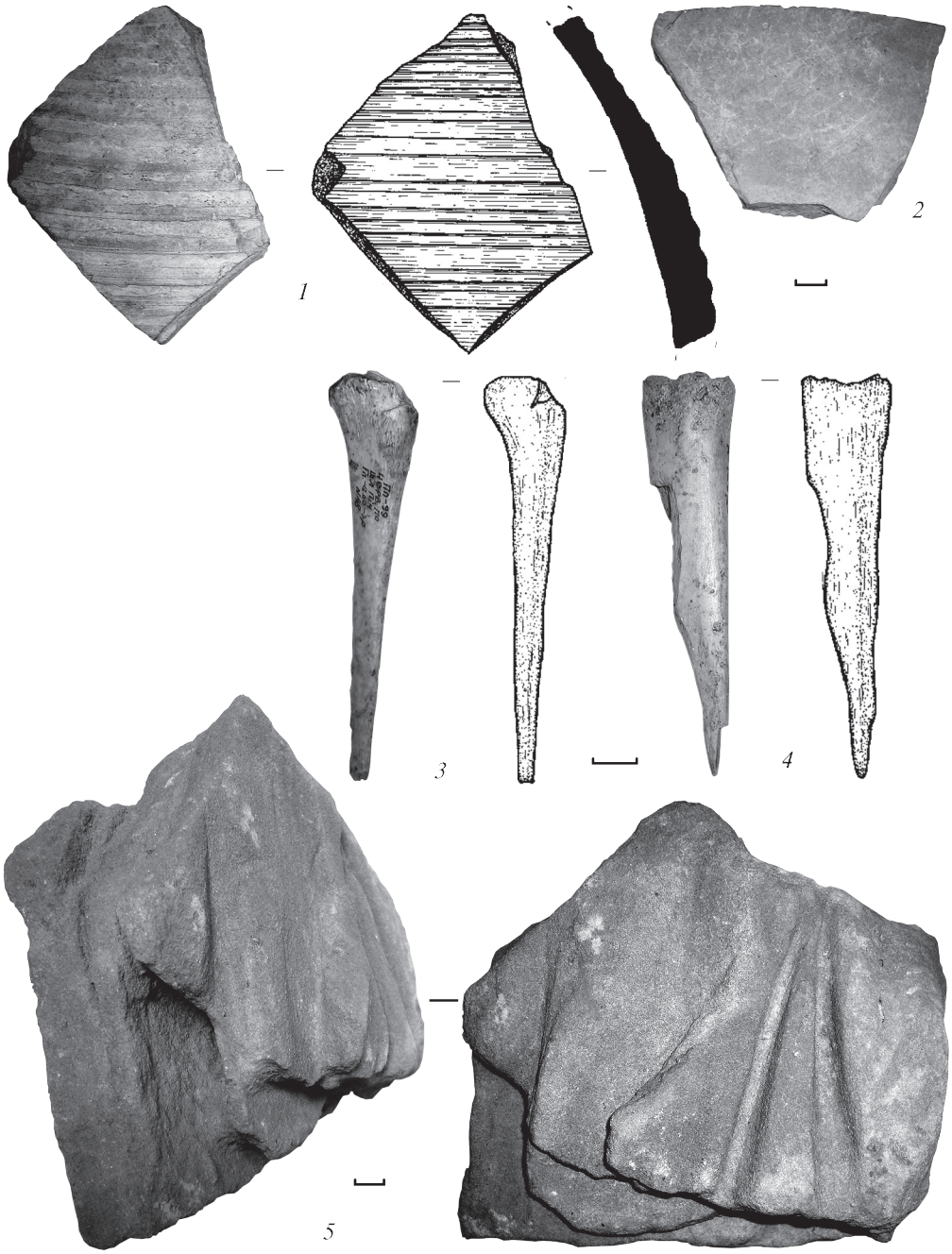

Рис. 110. **Шурф 1999 р.** Індивідуальні знахідки. Піч 1 та рештки котловану будівлі післямонгольського часу (*1, 2*); давньоруська яма 3 (*4*); господарська будівля 2 пізньороменського часу (*3, 5*).
1, 2 – кераміка гончарна; 3, 4 – кістка; 5 – пісковик.

Перед зазначеними заходами з консервації, вдалося дослідити навколо печі, з широтних боків, ділянки дна виробничої будівлі, що збереглися добре втоптаними на рівнях 2,6–2,7 м від «0» (рис. 104: *виробн. буд. 2*). Зі східного боку на них виявлений ряд стовпових ямок діаметром 20 см та розмірами 30-? × 45 та 30-? × 60 см і відносною глибиною від рівня дна 18–30 см, менша з яких безпосередньо примикала до масиву останця печі. З північно-західного боку частково досліджена ще одна значно більша овальної форми стовпова ямка розмірами 40 × 55-? см завглибшки 40 см. Заповнення всіх ямок відзначалося щільністю та наявністю попелястого вмісту з вуглинами.

На дні котловану виявлені скупчення зотлілої луски риби та кілька знахідок індивідуального характеру. Зокрема, в одній зі стовпових ямок містився уламок пісковику, на поверхні якого були добре помітні неглибокі борозни (рис. 104: *1: 3*). Вірогідно, що цей виріб використовувався як абразив для шліфування кістяних поверхонь, особливо під час виготовлення проколок (рис. 110: *5*). На «підлозі» саме і знаходилася кістяна проколка (рис. 104: *1: 1*; 110: *3*), неподалік — розвал ще однієї подібної, трохи коротшої (рис. 104: *1: 1*). Тут же знайдено шматочок рожевого овруцького пірофілітового сланцю (рис. 104: *1: 2*), а також зовсім розкришений залізний рибальський гачок завдовжки 3,2 см (у розвалі) (рис. 104: *1: 4*).

У заповненні над піччю (глибина 1,4–1,5 м) виявлені окремі уламки кераміки давньоруського часу. Верхні частин горщиків мали валикоподібні потовщення по краю вінець (рис. 109: *1–4*).

Отже, виробнича будівля з піччю під навісом-? була влаштована над схилом Іванової гори носіями *роменської культури*, здогадно, ще у X ст. Вона могла призначатися для різних виробничих потреб, хоча підстав вважати її об'єктом ковальського чи, тим більше, металургійного ремесла не було.

Завершуючи характеристику виявлених об'єктів доби безперервного існування поселення на Івановій горі рубежу I – II та початку другої чверті II тис. н. е., зазначимо, що саме шурф 1999 р. сприяв появі усталеної думки про збереження культурних нашарувань під будівлею ресторану «Іванова гора (Лілея)» та розміщення тут над схилом зони розташування промислових об'єктів роменської культури і давньоруського часу. Він, таким чином, виявився передтечею науково-рятівних досліджень 2012 – 2013 рр.

Розділ 12
ШУРФ БІЛЯ СВЯТО-УСПЕНСЬКОГО СОБОРУ

У 2013 р. співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської облдержадміністрації і Полтавської археологічної експедиції ДП НДЦ «ОАСУ» Інституту археології НАН України здійснені вимушені роботи на місці спорудження котловану під фундамент пам'ятника «Ангелові-охоронцеві християнської родини», який планувалося звести, відповідно до рішення Полтавської міської ради, за погодженням Міністерства культури України (№ 3298/10/61-13 від 21.10.2013 р.), на Івановій горі й території Полтавського городища за адресою: Соборний майдан, 1 (рис. 111), у межах території, закріпленої для обслуговування за Кафедральним Свято-Успенським собором УПЦ Київського патріархату (*Супруненко, Пуголовок 2013 зв.*).

З огляду на те, що ділянка під пам'ятник знаходиться посеред майданчика Полтавського городища, за умову його спорудження було поставлене проведення археологічних досліджень на місці майбутнього фундаменту (кол. вкл. III: *ш. 2013 р.*; XI: *1*).

Роботи проводилися як громадське доручення місьради, на прохання Полтавського єпархіального правління УПЦ Київського патріархату й Управління культури Полтавської облдержадміністрації, наприкінці жовтня 2013 р., за безпосередньої участі архієпископа Полтавського і Кременчуцького Федора (В. Бубнюка), священиків о. Юрія (Ю. Кулика) та о. Олександра (О. Кириченка) (кол. вкл. XI: *1*), членів громади Свято-Успенського храму (рис. 114). Археологічна група громадських «волонтерів» складалася з авторів та завідуючого відділом Центру В. В. Шерстюка, які здійснювали перебирання ґрунту, фіксацію, вибирання заповнення об'єктів (рис. 112–113).

Місце розташування об'єкту досліджень. До визначеної архітектурним проектом зони проведення робіт (рис. 111) — котловану фундаменту під пам'ятник (4,8 м^2) потрапила мінімальна ділянка центральної частини майданчика городища розміром 2,0 × 2,4 м прямокутної форми, що була зорієнтована кутами майже на сторонами світу. Вона розміщувалася поряд

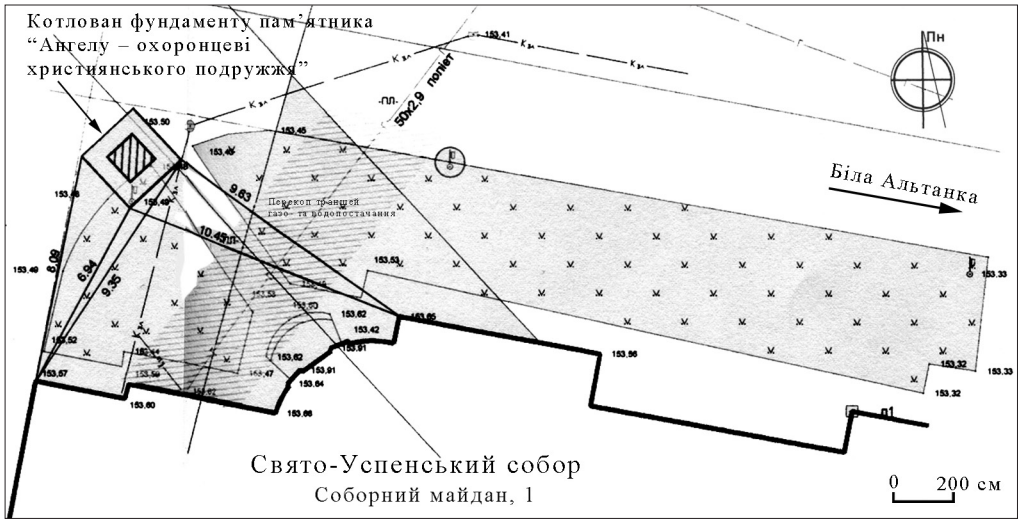

Рис. 111. **Соборний майдан, 1.** Картосхема місця розміщення шурфу 2013 р.

(за 6,95 м на схід і 9,6 м на північний захід) від основних кутоутворюючих виступів північно-східної частини відтвореної у 2001–2003 рр. споруди Свято-Успенського собору (рис. 111). Таке положення зумовлювалося не тільки отриманням кращих візуальних характеристик майбутнього пам'ятника на тлі стін храму, а й наявністю відповідних точок огляду і перспектив вздовж існуючих туристичних пішохідних доріжок у бік Садиби І. П. Котляревського та Білої альтанки (кол. вкл. XI: *1*). Винесення фундаменту на кут замощених доріжок було викликане також наявністю з південно-західного боку траси траншеї водопостачання собору і газових комунікацій (рис. 111), що були влаштовані у 2003–2004 рр.

Абсолютна висота обраної під пам'ятник ділянки становила 153,49 м у Балтійській системі вимірів. Саме ця точка й була обрана за «0» під час закладання і досліджень шурфу. Форма останнього була прямокутною (рис. 111; 115).

Отримана колекція знахідок надійшла на постійне збереження до фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Характер досліджень. Вибирання шурфу здійснювалося вручну (рис. 112–114), з металодетекторним скануванням ґрунту. Все це проводилося у присутності значної кількості відвідувачів, туристів, створюючи вигляд цілком планомірних розкопок.

Поверхневі нашарування. Закладений на місці майбутнього пам'ятника шурф (рис. 115) дозволив зафіксувати у трьох стінках (північно-східній, північно-західній та південно-західній) збережену стратиграфічну ситуа-

Рис. 112-114.
Шурф 2013 р.
Робочі моменти досліджень та профіль північно-східної стінки.
З півдня, південного сходу і заходу.

цію. З аналізу випала південно-східна стінка, вздовж якої пролягала межа перекопу котловану 2000 р. нової будівлі собору (рис. 114; 115: *2: справа*).

Поверхню на місці закладання шурфу вкривав шар бетонної тротуарної плитки (2005 р.) навколо собору і прошарок гранітного відсіву в її основі — 0 – 0,2 м (рис. 115: *гр*). Під ними до глибини 0,3–0,4 м від «0» розміщувалися будівельні рештки: бита цегла, вапняний розчин з глинистими включеннями, що залишилися від будівництва 1770-х рр., а в його верхній частині — від руйнування 1938 р. старої споруди храму. Цікавою особливістю цих будівельних решток і слідів вимосток було залягання у підстилаючому прошарку будівельного сміття понад півтора десятків погнутих і цілих залізних кованих цвяхів від зведення риштувань 1770-х рр. з круглими шляпками та кованими стрижнями квадратного перетину завдовшки 3–7 см. В основі шару цих залишків лежав тонкий замитий дощами прошарок материкового суглинку (2–4 см), що вкрив прилеглу до будівництва

поверхню плато Іванової гори і з'явився під час відкопування стрічкових фундаментів мурованого храму у 1770-х рр. (рис. 115: *2*).

До речі, під суглинком та у його вмісті виявлено кілька дрібних фрагментів гончарного світлоглиняного посуду XVIII ст., в т. ч. з розписом червоними ангобами, шматочок рельєфної лицевої кахлі, котрі засвідчували не надто інтенсивний перебіг життя у центральній частині плато мису Іванової гори поряд з першою дерев'яною Успенською церквою кінця XVII – початку XVIII ст. Саме на це вказували й кілька уламків стінок світлоглиняного, полив'яного і мореного гончарного посуду, шматки румп кахлів, можливо, дещо ранішого часу (першої половини XVIII ст.), виявлені у верхніх 3–10 см наступних нашарувань, описаних нижче. З-під суглинкового прошарку, з рівня 0,43 м від «0», у північно-східному кутку шурфу був впущений підпрямокутних обрисів перекоп другої половини XVIII ст., що лише невеликою частиною перетинався шурфом та містив кілька характерних зразків гончарного посуду часу будівництва мурованого храму, досягаючи глибини 1,56 м від «0» (рис. 115: *2: перекоп XVIII ст.*).

Стратиграфічні спостереження й опис досліджених об'єктів. Рівень залягання стародавньої денної поверхні другої половини XVIII ст., а, вірогідно, і кінця XVII ст. (0,45 м від «0»), фіксувала поверхня чорного кольору ґумусованого чорноземного заповнення заглибини котловану підкліту об'єкту пізньороменського часу (***житло 1***), перекритого суглинистим прошарком. Це заповнення залягало товстим однорідним масивом до глибини 1,30–1,40 м від «0» і читалося у профілях трьох зафіксованих графічно стінок шурфу (рис. 115). Верхня його частина (темнішого кольору) містила осунутий до котловану чорнозем, з невеликою кількістю знахідок, де на глибині 0,6–1,0 м залягали окремі уламки гончарного посуду давньоруської і післямонгольської епох (XII–XIV ст.), вуглини і шматочки печини, кілька фрагментів залізних виробів та кісток тварин.

На рівнях 1,35–1,43 м від «0» заповнення підстилалося прошарком у 4–7 см з горілих решток (перепалений ґрунт та вуглини) від знищеної пожежею верхньої частини дерев'яної будівлі, під яким відзначений тонкий шар у заповненні котловану в 0,2–0,3 м (рис. 115). Він також був чорноземним, сіро-чорного забарвлення, мав більш «попелястий» вміст і більшу кількість вуглин. У його основі лежав перегорілий прошарок (2–3 см) решток від руйнування перекриття котловану. Нижче — до глибини 1,52–1,60 м від «0» нижня частина заглибини була заповнена сірим попелястим ґумусованим ґрунтом з окремими вуглинами і конкреціями. В ній містилися як фрагменти гончарного давньоруського посуду, так і окремі уламки ліпної кераміки роменської культури. Ближче до західного кута шурфу, на глибині 1,40–1,65 м від «0», виявлений розвал ліпного пізньороменського горщика (рис. 115: *ж. 1: 7*).

За визначенням археозоолога Музею природи при Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна *В. Л. Бондаренка*, у заповненні

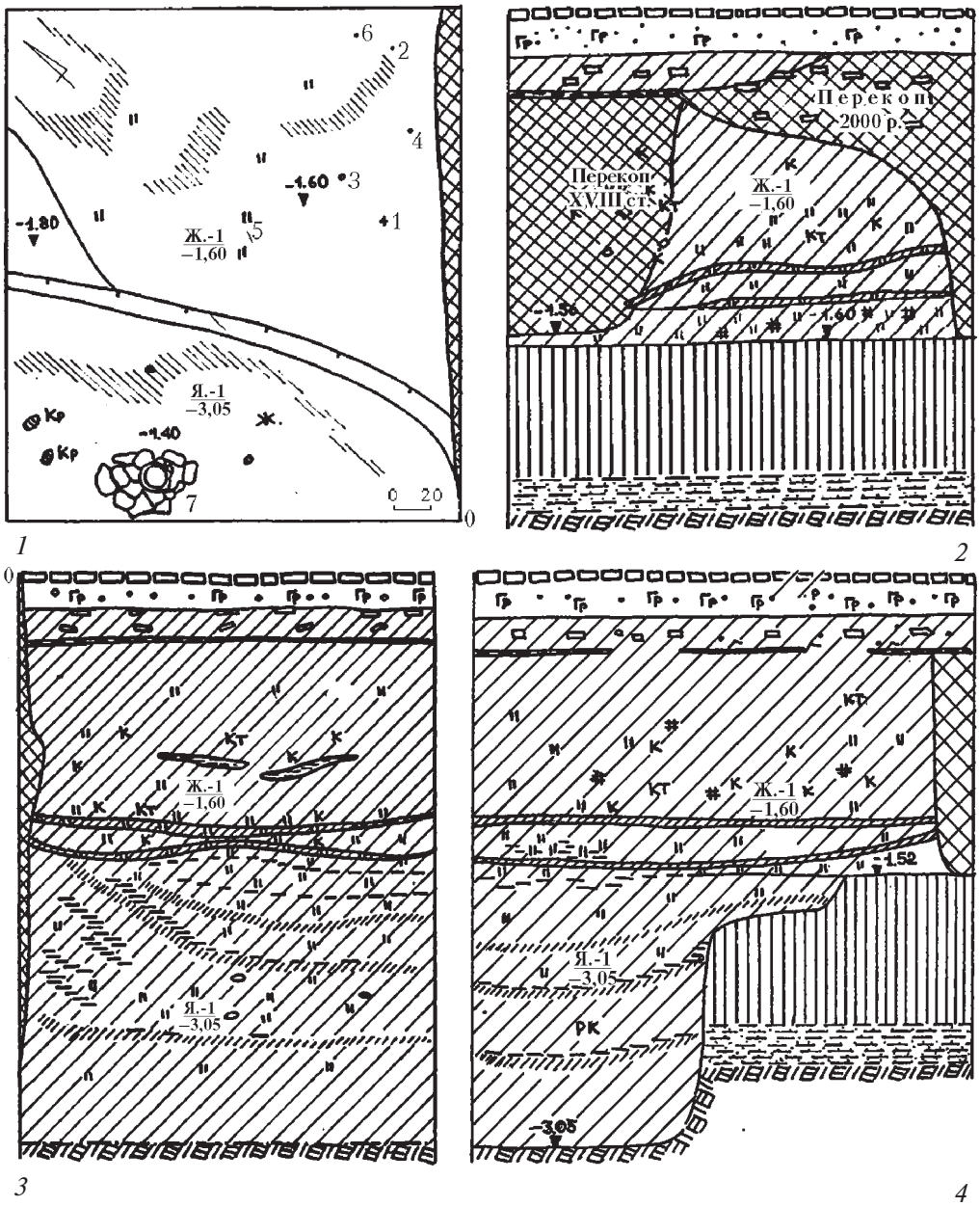

Рис. 115. **Шурф 2013 р.** План (*1*) і профілі північно-східної (*2*), південно-західної (*3*) та північно-західної (*4*) стінок.

Цифрами позначені: 1 – хрестоподібна підвіска, *бронза*; 2 – уламок виробу, *залізо*; 3 – частина корозованого виробу, *залізо*; 4-5 – фрагменти виробів, *залізо*; 6 – частина пряжки, *залізо*; 7 – розвал ліпного горщика; гр. – гравієва підсипка; кр. – шматки криці; ж – сліди виробів, *залізо.*

житла виявлено 24 кістки свійських тварин, зокрема, великої рогатої худоби (телят та бичків), з-поміж яких 6 належало особинам молочного, а 2 – юного віку; 4 — дорослим особинам коня, 4 — молодим особинам кози, 7 — молочним особинам свині, 3 — дорослим собакам.

Таким чином, доводиться констатувати факт перетинання шурфом решток пізньороменської, можливо, житлової будівлі, заглибина котловану якої поступово заповнювалася упродовж XI–XVII ст. ґрунтом і культурними рештками, або ж входила до більш пізніх заглиблених частин незафіксованих будівель, сліди яких, за вимушеного шурфування і недостатньої площі досліджень, виявити не вдалося. Дно цього котловану, позначене дрібними вуглинами і тонким шаром попелу в основі, влаштоване у похованому ґрунті (рис. 115). Шар останнього виявлений у двох стінках шурфу (рис. 115: *3–4*). Це був сіро-чорний щільний чорнозем без знахідок, що залягав з глибини 1,52–1,60 м від «0» до рівня близько 2,20 м, тобто мав товщину 0,6 м.

Він підстилався чорноземно-суглинистим передматериком близько 0,2 м завтовшки, під яким, з рівня 2,4 м від «0» містився палевий лесоподібний суглинок-материк (рис. 115).

У південній та південно-західній третині шурфу дно котловану так званого «житла» 1 дещо просідало – до глибини 1,65 м від «0» – і було вкрите тонкою кіркою суглинистих затьоків (рис. 7). Ця ділянка з простеженими по верху розмірами 1,1 × 2,3 м, зарієнтована у напрямку північний захід — південний схід, виявилася заглибиною ***ями 1*** – рештками дещо ранішого роменського господарського об'єкту видовжено-овальної в плані форми, поверх закиданого обсягу якого розміщувався котлован «житла» 1.

Незначно звужені донизу материкові стінки ями ближче до дна обмежували менші розміри об'єкта — 0,9 × 2,2 м. Його дно виявилося вирівняним і містилося на глибині 3,05 м від «0» (рис. 115: *ж. 1*). Чорноземне ґумусоване сіро-чорне попелясте заповнення з окремими крупними вуглинами не відрізнялося різноманітністю, хоча перебивалося трьома тонкими попелястими прошарками у 4-5 — 10-15 см. У вмісті ями відзначені окремі вапнякові конкреції, розтріскані шматки залізоплавильного шлаку й обрубки криці, кілька уламків кісток тварин (рис. 115: *ж, кт*).

За археозоологічними визначеннями, у заповненні ями виявлено 17 кісток свійських тварин, зокрема, великої рогатої худоби, з-поміж яких 5 належало особинам молочного, а 4 – юного віку; 2 — особинам коня юного віку, 1 — поросяти, 5 — козенятам.

З північно-східного боку до ями вів вхід. Це була заглибина невеликої сходинки напівовальних обрисів, влаштованої у щільному шарі похованого ґрунту. Простежені в шурфі розміри приступки становили 0,5 × 0,7 м. Заповнення останньої було менш щільним чорноземним, з певним попелястим «відливом» (рис. 115).

Знахідки, виявлені у процесі вибирання ґрунту, розподіляються відповідно до глибин стратифікованих прошарків.

Глибина – від 0,3 до 1,0 м. У нашаруванннях представлені керамічні матеріали практично всіх культурно-хронологічних періодів розвитку поселення на Івановій горі. До найранішого часу з-поміж них належав фрагмент ліпної тарної посудини *скіфського часу* — корчаги (рис. 116: *1*). Наступний етап існування поселення представлений матеріалами *роменської культури*, а саме уламками неонаментованих стінок ліпних горщиків. Керамічний комплекс давньоруського часу репрезентований фрагментами верхніх частин гончарних горщиків, характерних для *XII і першої третини XIII ст.* (рис. 116: *2–5, 8*), що мають валикоподібне потовщення по краю вінця і типову для часу циліндричну шийку (рис. 116: *5, 21*). Цікавою знахідкою є уламок верхньої частини горщика з валикоподібним потовщенням по краю і конічною шийкою (рис. 116: *6*), що має відповідники серед посуду *другої половини XIII – XIV ст.* Виявлено і чимало уламків стінок горщиків з орнаментацією з рядів вдавлень, хвилі, поєднання вдавлень, ліній та хвиль (рис. 116: *4, 5, 8*).

Гончарна кераміка *козацького часу* з верхньої частини вмісту нашарувань представлена уламками морених і світлоглиняних горщиків, а також вінцями полив'яних чи ангобованих мисок, фрагментом глека, вкритого лощенням. З архітектурно-декоративної кераміки відзначені уламки румп кахлів, що виявлені у перекопі. Вироби із заліза: цвях козацької епохи і шматок криці.

Глибина 1,0–1,2 м, тобто, вміст *заповнення над горілими рештками.* В цьому стратиграфічному контексті культурні рештки належали винятково часу існування літописної Лтави. Кераміка *роменської культури* (її пізньої фази) представлена уламками ліпних та примітивно гончарних посудин (рис. 117: *2–3*). Серед них виокремлюється фрагмент верхньої частини горщика зі слабко вираженою шийкою і ледь відігнутим назовні вінцем (рис. 116: *8*). До цього ж хронологічного етапу варто віднести і фрагменти верхніх частин гончарних горщиків, *кінця – початку XI ст.* з так званим «манжетом» (рис. 116: *9–11*). Кераміка *XII – початку XIII ст.* представлена уламками верхніх частин горщиків з валикоподібним потовщенням по краю (рис. 116: *12–13*). Цій же епосі, вірогідно, належить і більшість з виявлених фрагментів стінок гончарних горщиків. Орнамент на них складався з ліній та їх поєднання з хвилями (рис. 116: *15–17*). Виявлено також кілька фрагментів гончарного тарного посуду й обмазки.

Глибина 1,2–1,6 м або вміст нижньої частини *заповнення котловану житла 1.* З нього походять переважно уламки керамічних виробів. Посуд літописних сіверян представлений фрагментами ліпних горщиків *роменської культури*, серед яких привертає увагу уламок передвінцевої частини, прикрашений відбитком «рурочки» — пустотілої обточеної і дещо обламаної кістки (рис. 116: *14, 18, 20, 22*). До цього ж часу відноситься фрагмент верх-

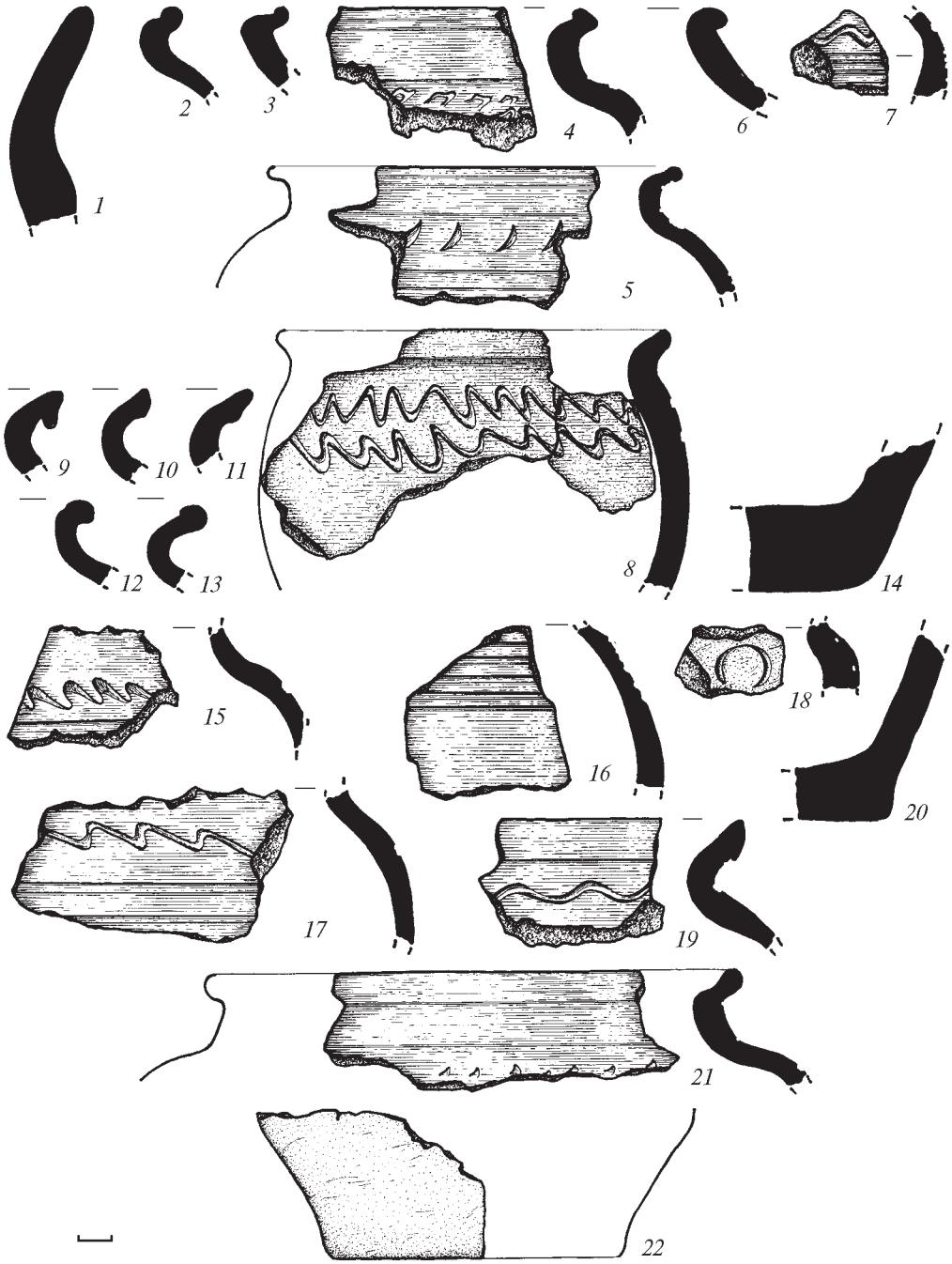

Рис. 116. **Шурф 2013 р.** Культурні нашарування над житлом 1 та верхня частина його заповнення. Уламки ліпного та гончарного посуду.
1 – скіфський час; *8, 14, 18, 20, 22* – роменська культура;
2–5, 7, 13, 15–17, 19, 21 – давньоруська доба; *6* – післямонгольський час.

Рис. 117. **Шурф 2013 р.** Житло 1. Верхня частина заповнення. Уламки ліпного посуду роменської культури.

ньої частини гончарного горщика з «манжетом», декорований хвилею, що датується *кінцем X – початком XI ст.* (рис. 116: *19*). Гончарна давньоруська кераміка представлена невеликою кількістю уламків стінок.

З індивідуальних знахідок наявні *астрагал* з невеликим отвором на одному боці та слідами вертикальних і горизонтальних рисок (кол. вкл. XI: *3*; рис. 120: *3*); неідентифіковані уламки виробів із заліза; фрагмент криці і залізної пряжки (кол. вкл. XI: *4*; рис. 120: *2*).

Найбільш атрактивною знахідкою є *хрестоподібна привіска* розмірами 2,1 × 2,7 см (кол. вкл. XI: *2*; рис. 120: *1*) зі збереженим вушком для привішування (вкорочений лапчатий хрест), на поверхні якої з обох боків міститься орнамент з краплеподібних виступів та бортик по периметру країв (*Супруненко, Пуголовок 2014а, с. 223, рис. 2: 8*). На думку Н. В. Хамайко, подібні вироби на території Південної Русі мають датуватися *X – початком XI ст.*, і пов'язані з поховальними комплексами «русько-скандинавського типу» (*Хамайко 2010, с. 427*).

Яма (об'єкт) 1, верхня частина заповнення, *глибина 1,6–1,8 м*. У цій частині її вмісту переважали матеріали пізнього етапу *роменської культури*. Верхні частини ліпних горщиків мали слабко відігнуте назовні вінце, зріз якого був вкритий відбитками гусенички (рис. 117: *1*). До цієї ж групи по-

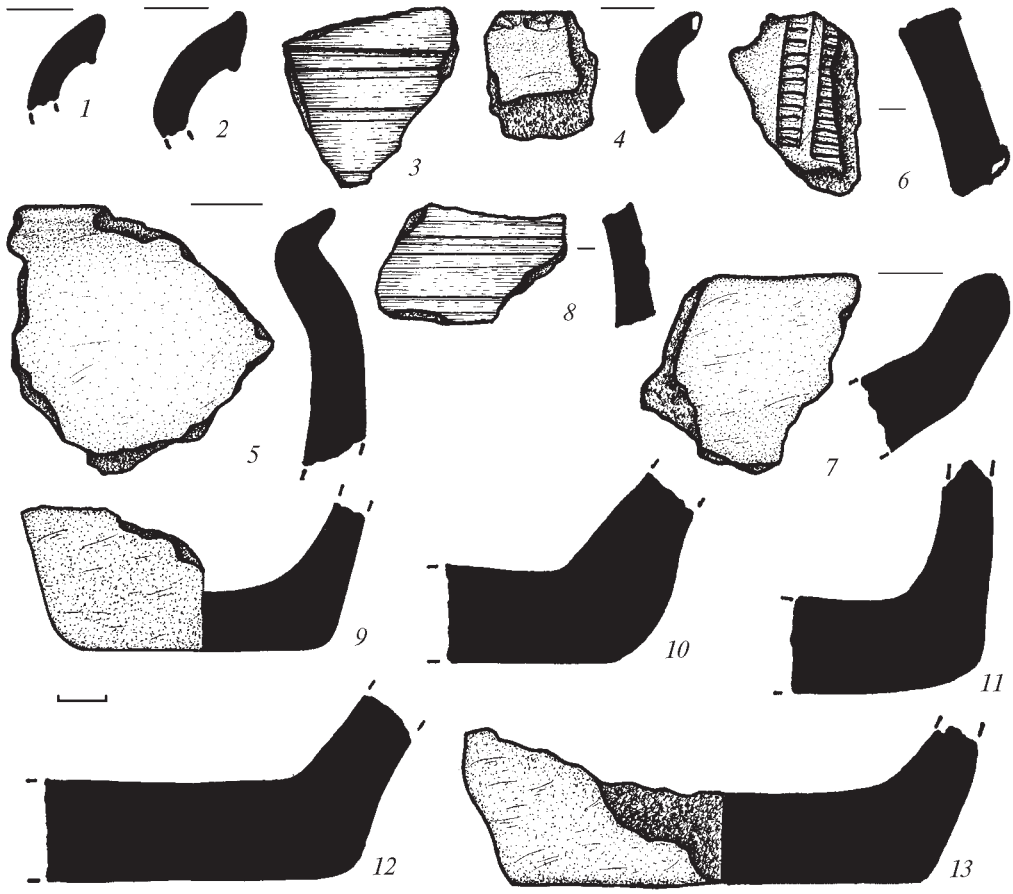

Рис. 118. **Шурф 2013 р.** Житло 1. Яма 1. Нижня частина заповнення. Фрагменти гончарного і ліпного посуду. *1–3, 8* – гончарна давньоруська кераміка; *4–7, 9–13* – роменська культура.

суду належить розвал товстостінного горщика, орнаментованого скошеними відбитками гусенички чи зиґзаґом (кол. вкл. XI: *5*; рис. 119). Фінальний етап роменської культури репрезентують і фрагменти горщиків з манжетоподібним потовщенням по краю *кінця X – початку XI ст.* (рис. 118: *1–2*). На одному з них наявний лінійний орнамент на стінці. У незначній кількості траплялися аморфні уламки обмазки й залізних виробів.

Яма (об'єкт) 1, нижня частина заповнення, *глибина 1,80–3,05 м*. Тут виявлені більшість уламків ліпної кераміки *роменської культури*. Це — фрагменти верхніх частин горщиків з округлим зрізом вінця (рис. 118: *1*). В одному випадку наявний орнамент, нанесений «гусеничкою» (рис. 118: *6*). Є уламок верхньої частини відкритої посудини на кшталт миски (рис. 118: *7*). До зразків *давньоруського* гончарного посуду належить фрагмент стінки горщи-

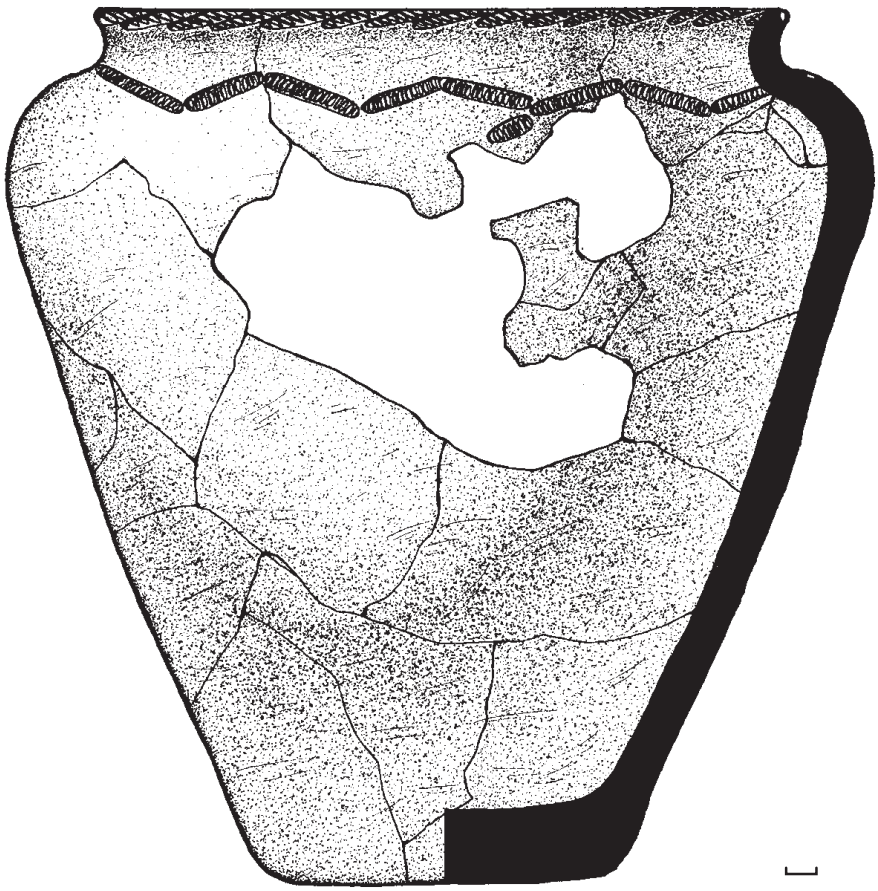

Рис. 119. **Шурф 2013 р.** Житло 1. Нижня частина заповнення.
Горщик роменської культури.
Графічна реконструкція Т. В. Менчинської.

ка, вкритий лінійним орнаментом (рис. 118: *8*). Були також знайдені уламки обмазки, за допомогою металодетекторного сканування – кілька невиразних фрагментів залізних виробів поганого стану збереження.

Таким чином, у ході вимушеного шурфування центральної частини майданчика Іванової гори біля відновленої споруди Свято–Успенського кафедрального собору виявлені рештки *трьох об'єктів*: будівельної-? ями–перекопу XVIII ст., частина котловану будівлі (підкліту), умовно названого житлом 1, та господарської споруди — ями 1 роменської культури (рис. 115: *1*). Отримані певні уявлення щодо заселення цієї території у скіфський, давньоруський і післямонгольський часи, використання ділянки за

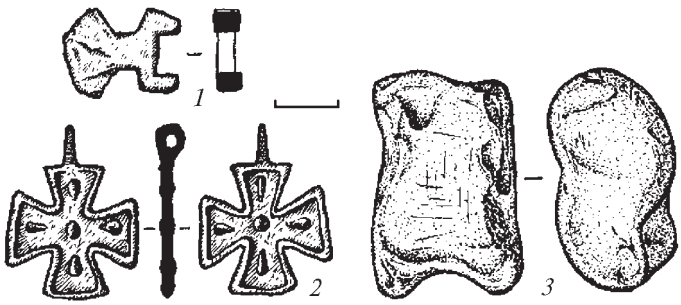

Рис. 120. **Шурф 2013 р.** Індивідуальні знахідки. *1* – уламок пряжки, *залізо*; *2* – хрестоподібна привіска, *мідний сплав*; *3* – астрагал, *кістка*.

козацької епохи, зафіксовані рештки будівництва мурованого Успенського собору 1770–х рр.

Наслідки шурфування визначили потужність культурних нашарувань у центрі майданчика — близько 1,6 м, наявність на ньому збережених об'єктів завглибшки більше 3 м, а також впевнили у недоцільності проведення на пам'ятці — Полтавському поселенні і городищі — невеликих за площею будівельних втручань, котрі не дають змоги повною мірою дослідити наявні археологічні об'єкти.

Насамкінець зазначимо, що вміст частини ями (об'єкту) 1 після завершення досліджень був заповнений вибраним чорноземом культурних нашарувань і перекритий на рівні 1,5 м бетонною основою фундаменту пам'ятника. Заглибина шурфу з глибини 1,5 м і вище — перетворена у бетонний фундамент майбутнього пам'ятника, що і досі ще не споруджений. Перебраний ґрунт з верхньої частини шурфу досипаний на клумби і газони навколо північного боку фасаду собору.

Розділ 13
ОСЕРЕДОК ПОЛТАВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ: РОБОТИ НА МІСЦІ ЧАТОВОГО БАСТІОНУ І ПОДІЛЬСЬКОЇ ВЕЖІ

Навесні 2008 і 2009 рр., на замовлення Управління капітального будівництва виконкому Полтавської міської ради, були здійснені невеликі розвідкові роботи на ділянці відтворення Подільської вежі і чатового бастіону Полтавської фортеці XVIII ст., що знаходилися на південно-східному краю та у південній частині Іванової гори. Вони включали заходи з шурфування і нагляд за підсипанням схилу напередодні спорудження реконструктивного відтворення споруди.

Зокрема, на ділянках, обраних для вежі і бастіону фортеці козацької доби, було закладено два шурфи (*Пуголовок 2009 зв., арк. 6–10*).

Шурф 1 влаштовано на місці, де планувалося спорудження елементів облаштування бастіону (що так і не було втілене у життя), дещо нижче від сучасної Білої альтанки (рис. 123). Розміри шурфу – 2 × 1 м, глибина закладання не перевищувала 0,5 м. Шурфування проводилося на подвір'ї колишньої садиби за № 45а по вул. Леніна, яка знаходилася практично під оглядовим майданчиком на краю Іванової гори.

Стратиграфія, виявлена у шурфі, була наступною: 0–0,15 м – дерен, під яким залягало будівельне та побутове сміття XX ст., одразу ж під ним – з глибини 0,15 до 0,43 м – містився шар передматерикового суглинку, а нижче – лесоподібний суглинок-материк. У північно-західному куті шурфу розміщувалася яма, заповнена будівельним сміттям XX ст. (рис. 123).

Близькість залягання материка була зумовлена підрізанням пагорбу, на якому наразі знаходиться Біла альтанка (свого часу Ротонда Дружби народів). Земляні роботи здійснювалося тут як в ході фортечного будівництва XVIII ст., так і під час спорудження альтанок у 1908–1909 та 1953 рр., а також – між останніми подіями за часів Другої Світової війни. Остаточне знищення культурних нашарувань було пов'язане з реконструкцією чи будівництвом садиб по вул. Леніна та пров. ХТЗ, що пролягає під уступом на схилі з південного боку.

Рис. 121. **Іванова Гора.** Південно-східний схил. Місце шурфування. *З південного заходу.*

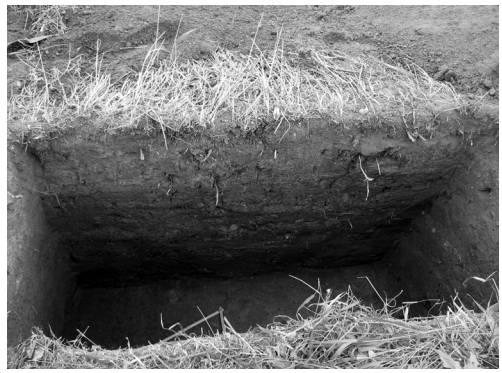

Рис. 122. Шурф 2. *Із заходу.*

Шурф 2 закладався біля місця відтвореної на сьогодні споруди Подільської вежі – реконструктивної згадки про Полтавську фортецю на східному схилі Іванової гори (рис. 121). Вона була зведена 2009 р. за ініціативи відомого полтавського архітектора В. О. Трегубова (1951–2012) (кол. вкл. I). Розміри шурфу становили 2 × 1 м, його глибина перевищувала 2,1 м. Отримана внаслідок шурфування і зафіксована профілями стінок стратиграфічна картина відзначалася наявністю зверху тонкого прошарку дерену завтовшки 0,08 м, під яким знаходилася суглинкова підсипка потужністю 0,3 м (від 0,76–0,88 до 0,84–1,10 м від рівня сучасної денної поверхні), насичена уламками кераміки раннього залізного віку, роменської культури, давньоруського часу і ранньомодерної доби. Вона перебивалася кількома прошарками піску, які, вірогідно, позначали певні етапи формування схилу (рис. 122; 124). Наступний шар в основі був збагачений вмістом чорнозему і відділявся від попереднього прошарком піску завтовшки 0,2 м. У чорноземних нашаруваннях зустрічалася кераміка переважно кінця XVIII ст., а також початку XIX ст. Останні підстилалися шаром ерозованого похованого чорнозему надсхилля товщиною 0,12–0,14 м. Під ним містився суглинистий передматерик (0,2 м), а нижче – материковий лесоподібний суглинок (рис. 124).

Аналіз цієї стратиграфічної ситуації впевнював у тому, що досліджені прошарки ґрунту лише опосередковано мали відношення до культурних нашарувань, і, вірогідно, відображали етапи перебудов, пов'язаних з існуванням фортеці та наступним розплануванням міста, в якому укріпленням місця вже не було. На таку думку наводить факт присутності у шарах зверху кераміки раннього залізного віку, роменської культури і давньоруського часу серед превалюючих матеріалів Новітньої доби, що зустрічалися у перевідкладеному стані. Показовим є й той факт, що на глибині 1,20–1,50 м на схилі залягали винятково уламки посуду XVIII і початку XIX ст.

Рис. 123. **Леніна вул., 45а.** Шурф 1. План і профілі стінок.

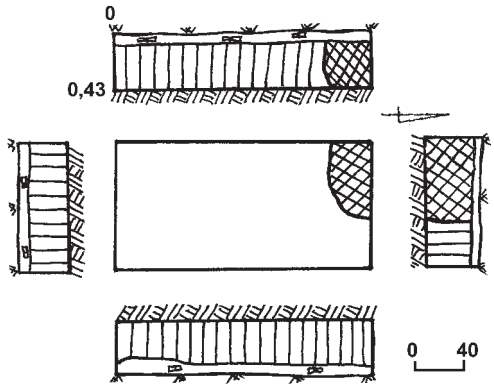

Рис. 124. **Іванова Гора.** Південно-східний схил. Шурф 2. План і профілі стінок.
Умовні позначення: к – уламки кераміки; кт – кістки тварин; з – вироби із заліза.

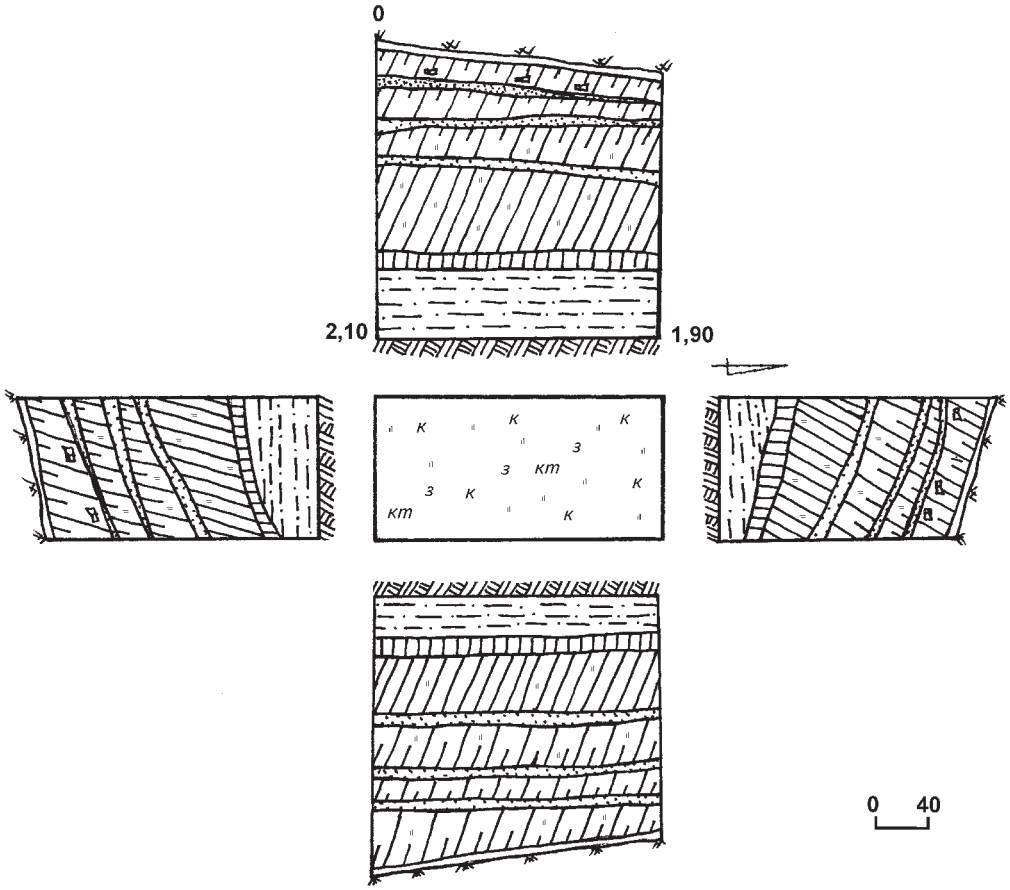

Кераміка більш давнього часу потрапила на схили Іванової гори у результаті підрізання майданчика фортеці і переміщення сюди культурних нашарувань скіфського часу, доби літописних сіверян та Давньої Русі. За такої ситуації, цілком вірогідним є й те, що руйнації зазнали як укріплення літописних сіверян, так і давньоруського населення, які були перепланованi відповідно до нових фортифікаційних вимог.

Знахідки, отримані у шурфі 2, розподіляються на кілька культурно-хронологічних груп.

Уламки ліпного посуду доби *раннього залізного віку* представлені у переважній більшості фрагментами стінок горщиків і мисок скіфського часу. Серед загалу виділяються уламки лискованої посудини й миски зі слідами загладжування та порівняно пористим тістом (рис. 125).

До числа матеріалів *роменської культури* входять більш виразні уламки ліпного посуду (рис. 126). Серед знахідок заслуговує на увагу фрагмент верхньої частини горщика, вінце якого відігнуте назовні та прикрашене косими відбитками гусеничного штампу, а плічка орнаментовані відтисками гусенички з нахилом вліво і вправо (рис. 131: *2*); уламок верхньої частини горщика з невисоким розлогим вінцем, вкритим косими гусеничними відбитками, на плічках орнаментований скошеною гусеничкою з правобічним нахилом (рис. 131: *3*). Цілком очікуваним була наявність і верхньої частини невисокого, ледь розлогого вінця горщика з незначно наміченим манжетом, який належав до групи ранньогончарної кераміки роменської культури (рис. 131: *4*). Більшою кількістю представлені неорнаментовані уламки стінок і денець ліпного посуду роменської культури (рис. 126).

Давньоруський час репрезентували фрагменти гончарного посуду, з-поміж яких переважали неорнаментовані стінки. З-поміж них є також частина вінця горщика з відхиленим назовні зрізом і ледь наміченою закраїною, що датується початком XIII ст., та передвінцевий уламок стінки подібної посудини, прикрашеної прорізними пасками й хвилею (рис. 127).

Найчисленнішими виявилися знахідки *ранньомодерної доби* — фрагменти гончарного посуду (горщиків, мисок і покришок).

Серед них — уламок верхньої частини горщика з невисоким, ледь розлогим вінцем та потовщенням на зрізі, орнаментований ззовні двома невеликими підтрикутними у перетині валиками, з плічками, прикрашеними прорізними пасками та відбитками геометричного штампу (рис. 128: *3*), частиною тулуба, вкритого лискуванням, що належить другій половині XVII — початку XVIII ст. (рис. 132: *1*); фрагмент стінки невеликої товстостінної посудинки, орнаментованої двома паралельними горизонтальними валикоподібними потовщеннями і наліпним виступом (рис. 132: *3*); уламок передвінцевої частини глека з ребристим вінцем та опуклими плічками, у місці стику яких, з обох боків виробу, є виразні напівкруглі у перетині валики (рис. 132: *4*). З-поміж уламків кераміки виокремлюється частина вузьких розлогих крис макітри, з потовщенням зрізу донизу, вкрита білим

Рис. 125. **Шурф 2.** Уламки ліпного посуду скіфського часу.

Рис. 126. **Шурф 2.** Фрагменти ліпних горщиків роменської культури.

Рис. 127. **Шурф 2.** Уламки давньоруського гончарного посуду.

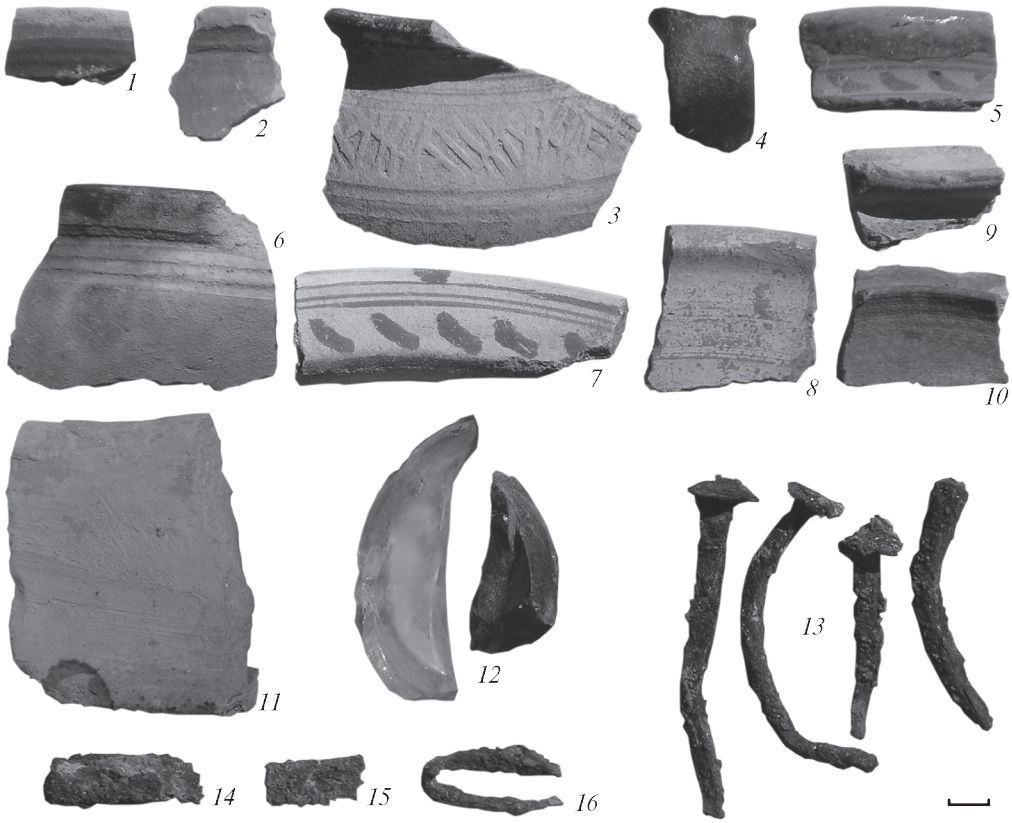

Рис. 128. **Шурф 2.** Знахідки козацького часу та кінця XVIII ст.
1–11 – кераміка; 12 – скло; 13–16 – залізо.

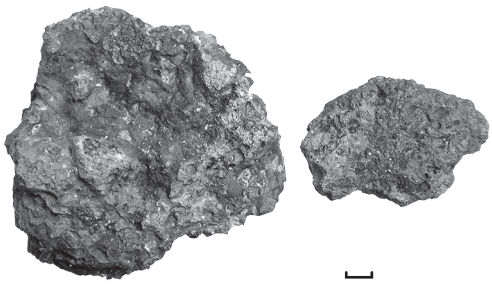

Рис. 129. **Шурф 2.** Уламки криці.

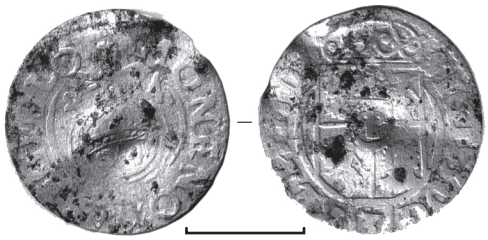

Рис. 130. **Шурф 2.** Півторагрошовик 1624 р. Річ Посполита. Сигізмунд III Ваза (1587–1632). *Білон.*

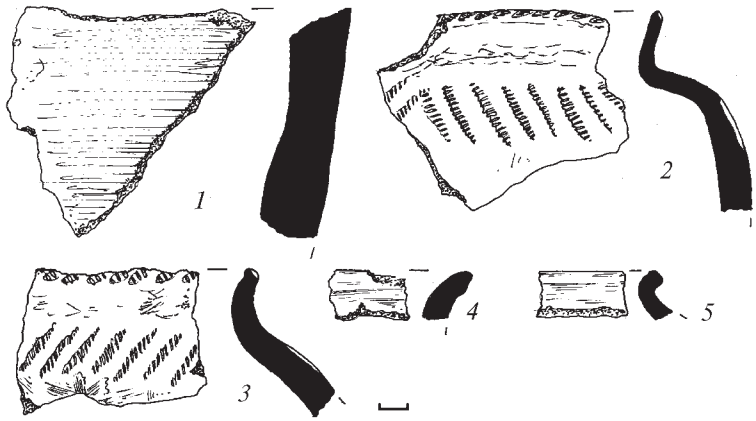

Рис. 131.
Шурф 2.
Уламки ліпного посуду роменської культури.

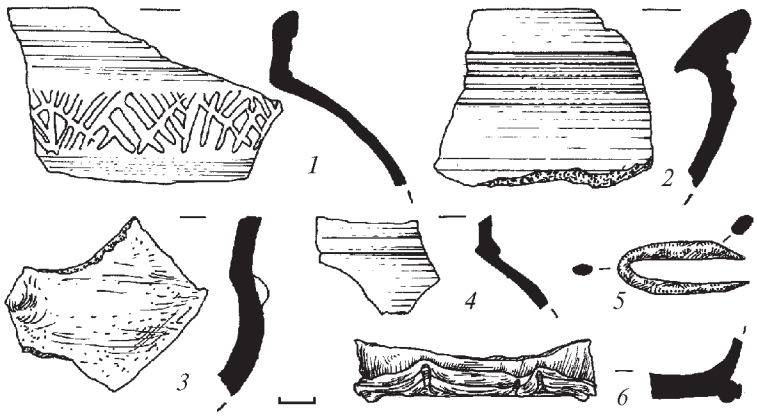

Рис. 132.
Шурф 2.
Знахідки XVII–XVIII ст.
1–4 – кераміка; 5 – залізо; 6 – скло.

ангобом і прикрашена з лицевого боку пасками та ляпками рудого ангобу, належна до керамічного комплексу XVIII ст. (рис. 128: *7*).

Миски представлені єдиним уламком верхньої частини з вузькими виступаючими до середини крисами, орнаментованими з лицевого боку прорізними концентричними і двома паралельними пасками зверху зовнішнього боку стінки. Ця миска була деформована при випалі (рис. 132: *2*). До інших категорій керамічних виробів належить фрагмент краю покришки з вираженим зарізом та уламок румпи коробчастої кахлі з частиною лицевої пластини, вкритої зеленою поливою XVIII ст. (рис. 128: *10–11*).

Індивідуальні знахідки репрезентують частина овального денця скляного кухля з наліпною фігурною пружкою (рис. 132: *6*); залізна скоба у вигляді зігнутого навпіл, чотирикутного у перетині стрижня (один кінець якого розклепаний, а інший звужується) (рис. 128: *16*; 132: *5*), та монета з білону — півторагрошовик Речі Посполитої часу правління Сигізмунда III Вази (1587–1632), карбований 1624 р. (рис. 130). Аверс монети: гербовий чотирипільний щит під королівською короною, під яким «3» (три напівгро-

ша), по колу – нерозбірливий затертий напис, що має містити титул короля; реверс: держава з цифрою 24 посередині (1/24 талера), по боках хреста дві останні цифри дати — «24», по колу напис «MONE NO REG POLO» (*Ковальова, Шалобудов, Векленко 2007, с. 5, № 6*).

Серед знахідок з шурфу 2 було чимало уламків гончарного посуду XIX ст., а також шматків криць (рис. 129) та виробів із заліза, як-то цвяхів, фрагментів ножів і т. ін., що не піддавалися більш чіткій хронологічній атрибуції (рис. 128).

Отже, наслідком аналізу стратиграфічної ситуації у шурфі 2 стало отримання уявлень щодо етапності формування східних схилів Іванової гори, пов'язаної з нівелюванням укріплень Полтавської фортеці. Про це свідчить чітка стратифікація шарів залягання ґрунту і підсипок, а також наявність в їх вмісті кераміки доби раннього заліза, роменської культури і давньоруського часу, що була перемішана з уламками новітнього посуду до глибини 0,40—1,20 м. Всі ці матеріали підстилалися шаром з фрагментами гончарної кераміки кінця XVIII – початку XIX ст. (*Пуголовок 2010, с. 350*).

На перший погляд, зовсім не «обтяжені» археологічними знахідками південний та південно-східний схили крайнього мису-виступу Іванової гори з Білою альтанкою, що шурфувалися, стали приводом до постановки чимало кола питань, які ще потребують додаткового вивчення. Спробу їх вирішення запропонував Ю. О. Пуголовок (*2015, с. 191–194*).

Так, одним з найбільш дискусійних в пізньосередньовічній історії Полтави поки що залишається питання про безперервність розвитку міста і тип поселення в часи перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Була це пустка, слобода, замок або ж місто? Безумовно, однозначних відповідей на ці питання і досі отримати неможливо. Втім, комплексний аналіз доступних джерел дозволяє прояснити деякі факти з історії Полтави першої половини XVII ст.

Яким же було поселення перед тим, як стати центром одного з найбільших полків на Дніпровському Лівобережжі та найбільш віддаленим на схід міським центром, що володів Магдебурзьким правом? Більшість дослідників відносять його заснування до перших десятиліть XVII ст., спираючись на те, що 1608 р. Великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський облаштував Полтаву як справжнє місто для свого зятя Станіслава Конецпольського (*Вечерський 1993, с. 29; Мокляк 2008, с. 37*). За іншою версією, фортеця засновується у тому ж році, але вихідцями з Миргородського полку (*Бучневич 2008, с. 279–280*). Наступні згадки про Полтаву пов'язані з видобутком селітри — масштабним виробничим процесом на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя XVII ст., який знаходився під контролем польської корони. У 1630 р. порожня слобода Полтава віддається Сигізмундом III Бартоломею Обалковському, керуючому селітряними варницями у Київському воєводстві (*Грушевський 1895, с. 10–11; Падалка 1914, с. 58–59*). А надалі вона згадується вже як місто у руках магнатів Калинов-

ських, Конецпольських та Вишневецьких (детальн. див.: *Пуголовок, Калашник 2009, с. 10–15*). Таким чином, ці уривчасті дані не дають конкретної відповіді як про характер поселення у Полтаві, так і про час його заснування.

Дещо відмінні та детальніші дані доступні з повідомлень, пов'язаних з подіями Смоленської війни 1632–1634 рр. (*Кулаковський 2006; Мицик 2010, с. 213–218; Папков 2005, с. 77–79*). Деякі з епізодів цієї військової кампанії безпосередньо пов'язані з Полтавою, особливо ті, що відбувалися на польсько-московському прикордонні. Вони висвітлені у матеріалах московського наказного діловодства та в польських документах (*Пуголовок 2015, с. 192*).

Особливий інтерес викликають повідомлення про облогу Полтави у листопаді 1633 р. оскольськими ратними людьми. Метою дій загону нападників було не тільки «повоювати Литовскую землю», а також з'ясувати обстановку в порубіжних фортецях, зокрема, в «Плотавском городе». Доповідаючи білгородському воєводі Волинському, вони рапортували про взяття Плотави (Полтави), захоплення двох литовських старшин (Івашки Ординця і Якушки Неуструя), а також про відсутність у місті військ, які пішли до Лубен (*Танков 1913, с. 194*). Також вони перерахували руйнування, нанесенні Полтаві й околицям. За їх словами, був узятий «Плотавский город», його великий острог, посади та слободи спалені. Цілим залишився лише малий острог, в якому сховалися захисники міста (*Там же, с. 194*).

Варто зазначити, що відомості про облогу Полтави наявні і в повідомленнях іншої сторони конфлікту. У листі королю Станіслав Конецпольський повідомляє про напад у середині грудня 1633 р. загону прирубіжних воєвод на Полтаву. Захисники міста зуміли вистояти, заховавшись у замочку і дочекавшись підкріплень, прогнали нападників. І при цьому вони захопили ворожі військові регалії (*Кулаковський 2006, с. 130*). Незважаючи на те, що інформація про результати бойових зіткнень дещо суперечлива, важливою залишається доповідь оскольських ратних людей, де містяться відомості про Полтаву початку другої чверті XVII ст. Так, термін «город», яким охарактеризовано Полтаву, в Московії XVI – XVII ст. мав кілька значень. Він уживався для позначення або особливого типу укріплень, на противагу острогу, або укріпленого поселення з адміністративними функціями чи ж бо території повіту, центром якого він був (*Загоровский 1969, с. 20*).

Виходячи з наявних відомостей, Полтава була досить великим поселенням. До його складу входили великий і малий остроги (замочок), а в околицях розміщувалися посади і слободи. На сьогодні територія міста практично не зберегла слідів укріплень того часу, у зв'язку з пізнішими перепланованнями. Однак, деякі відомості про них можна отримати, аналізуючи різночасові міські плани. Завдяки накладанню плану В. Кутузова на сучасний, фортеця 30-х років XVIII ст. співпала з головними архітектурними домінантами та з місцями можливого розташування міських стін і воріт. Місцезнаходження стін маркірують широкі вулиці, влаштовані на

розкатах валів на початку XIX ст., повторюючи конфігурацію фортечних укріплень (*Пуголовок 2015, с. 193*).

Подібна ситуація спостерігається і на Соборному майдані, місці ймовірного розміщення одного з городищ літописної Лтави. Широка вулиця, що відокремлює простір площі з собором, має схожу конфігурацію до лінії розташування стін фортеці XVIII ст. Це дає можливість стверджувати про існування тут укріплень, зведених на більш ранніх давньоруських фортифікаційних спорудах.

Привертає увагу південно-східний край мису. Його сучасні розміри коливаються у межах 60 × 120 м, площа становить 0,7 га. Ймовірно, що в давнину майданчик був дещо більшим і його площа досягала 1,0 га. У часи Полтавської битви на цьому місці розташовувався один зі сторожових бастіонів, за яким власне і починалася фортеця (*Там само, с. 194*).

Таким чином, місцезнаходження цього майданчика на місцевості дозволяє припускати, що тут було розташоване найперше укріплення сіверян, влаштоване у середині IX ст. (кол. вкл. XII: *1*). Звертає на себе увагу відокремленість краю мису, яка в минулому була більшою від сучасної і відділеною від основного масиву Іванової гори збереженим із західного боку вибалком, поряд із сучасною садибою-музеєм І. П. Котляревського. З півночі і північного сходу мис охоплюють рештки узвозів кількох доріг та утворених ними уступів уздовж крутих схилів. Одна з них, імовірно, влаштована на колишньому ескарпі, а нижня, більш давня, огинає мис біля підніжжя, різко піднімаючись у південному напрямку. Розташування цієї дороги позначає розміщення в'їзду на городище. Підтверджують припущення щодо існування тут укріплення сіверян й розміри майданчика, що є характерними для ареалу поширення роменських старожитностей. Аналогії з сіверянською фортифікаційною традицією простежуються також у влаштуванні ескарпів, розміщенні валу з боку поля й на в'їзному вузлі (*Пуголовок 2013*). Однак, для більш конкретних історичних висновків необхідні додаткові археологічні дослідження.

Виходячи зі зручності цієї території, а також наявності напівзруйнованих укріплень слов'яно-руського часу, мис із сучасною Білою альтанкою і був принагідно використаний у XVII ст. Повторна відбудова фортець більш ранніх епох є однією з характерних особливостей процесу урбанізації на східній околиці Великого князівства Литовського (*Осадчий 2011, с. 109*). Напевне, не стала винятком і Полтава, вали й ескарпи якої за часів Речі Посполитої необхідно було відновити.

Отже, структура Полтавського міського осередку на початку XVII ст. була наступною: малий острог займав місце завершення виступу мису на Івановій горі, відокремленого від нього невеликим перешийком і валом зі стіною (?), а також воротами, які з'єднували його з великим острогом і нижнім посадом (рештки цього узвозу збереглися й досьогодні). Великий

острог займав весь Соборний майдан, його укріплення простежуються і на сучасній дрібномасштабній карті міста (кол. вкл. XII: *3*).

На можливість існування на цій території укріплень вказують і дані археологічних розкопок. Зокрема, на Соборному майдані, з боку поля, виявлено рештки основи дерево-земляної стіни, шириною 5–6 м та залишки заплилого рову завширшки 7–8 м. Хронологія цих споруд не встановлена (*Супруненко, Пуголовок 2015, с. 21, рис. 8*), тому не можна відкидати припущення щодо їх належності залишкам укріплень великого острогу, влаштованого на місці фортифікаційних споруд доби Київської Русі.

Цілком імовірно, що тут також були влаштовані ворота, від яких відходила найдавніша вулиця Полтави — Київська (сучасна Жовтнева) та паралельна їй — сучасна вул. Паризької Комуни. Посади розміщувалися на захід від великого острогу, вглиб плато, а також край підніжжя мису, біля його північної і північно-східної частин. Певною мірою це підтверджується археологічними розкопками 2011 і 2014 рр., у результаті яких отримані відомості про наявність житлово-господарських комплексів початку XVII ст. зі слідами пожежі. Також унаслідок наглядових досліджень восени-взимку 2014 р. на території посаду (в об'єктах першої половини XVII ст. на котловані по вул. Жовтневій, 5а) були виявлені знахідки, пов'язані з військовою справою, деформовані свинцеві кулі, а також нумізматичні матеріали часу правління Сигізмунда III Вази, численні зразки характерного для цієї доби гончарного посуду (*Пуголовок 2015, с. 194*).

Отже, невеликі розвідкові роботи істотно сприяли розробці питань з початкового етапу історії Полтавської фортеці XVII ст.

Розділ 14
ВИВЧЕННЯ ПІДЗЕМЕЛЬ ІВАНОВОЇ ГОРИ

Обов'язковою складовою більшості пізньосередньовічних фортець, якою й була полкова Полтава у межах Старого міста на Старополтавській або Івановій горі, виступали допоміжні споруди військового призначення – порохові погреби, цейхгаузи, підземні ходи сполучення, вилазки, з'єднані між собою і погребами вузькими ходами сполучення, насамкінець, індивідуальні та колективні підземні схованки. Всі ці об'єкти оборонного характеру за козацької епохи завжди викликали більше ніж науковий інтерес, а, в кінці-кінців, ставали темою праць не фахівців, а краєзнавців. Єдиним з археологів, який свого часу обстежував підземелля Полтави в районі Спаської церкви, констатував їх наявність під Соборним майданом, став зачинатель археологічного вивчення приполтавських теренів І. А. Зарецький (1857–1936) (*Супруненко 1989, с. 61*). Наслідки його обстежень та наукові свідчення очевидця були записані іншою людиною – краєзнавцем й істориком Полтави В. Є. Бучневичем (1860–1928). Роботам останнього завдячуємо збереженню цих відомостей для нащадків (*Бучневич 1891; 1902; 1998;1999*). Проте, для території Іванової гори, а саме її південно-східної ділянки, що є предметом цього дослідження, подібних повідомлень чи науково задокументованих фактів про вивчення тут підземель, знаходимо не так вже й багато.

Крім опублікованих В. Є. Бучневичем, варто згадати повідомлення про наявність численних ходів на Соборному майдані, залишені Л. В. Падалкою (1859–1927) (*Падалка 1905*), інформацію про існування навпроти сучасного будинку за № 4 на Соборному майдані підземелля порохового полкового льоху і кількох відгалужень ходів відомого полтавського архітектора Л. С. Вайнгорта (1912–1994) (*повідомлення Л. С. Вайнгорта, 1997 р.*). У 1939 р. Л. С. Вайнгорт запросив для обстежень території міста викладача Харківського університету Ю. М. Захарченка, який через певний час за місцями провалів склав відому у роботах полтавських архітекторів орієнтовну карту розташування підземних ходів Старої Полтави. Ходами, в тому числі Іванової гори, цікавився й історик архітектури міста К. В. Гладиш (1918–1995), присвятивши останнім окрему статтю (*Гладиш 1990, с. 178, 179*). Кілька пуб-

лікацій у газетах умістив з приводу провалів підземель біля ресторану «Лілея» знаний полтавський журналіст і краєзнавець В. І. Посухов.

Активно збирала відомості про ходи і провали підземель різного походження полтавський історик та краєзнавець В. Н. Жук (1928–2008). Нею підготовлена окрема брошура з цього приводу (*Жук 1991*), текст якої неодноразово публікувався у пресі та інших виданнях. Проте, саме в цій невеликій роботі містяться кілька цікавих повідомлень очевидців і певна інформація про конкретні споруди та їх оглянуті ділянки.

Зокрема, краєзнавець наводить свідчення полтавки Н. А. Андрєєвої, яка в 1920-і рр. спускалася у підземний хід, що вів від Успенського собору на Соборному майдані до Спаської церкви й у інші боки в трьох напрямках (*Жук 1991, с. 7*) – вздовж вулиць Паризької комуни, Жовтневої та схилу Мазурівського яру до фортечних брам. Залучене також повідомлення про великий провал ще одного ходу на місці будівництва магазину фірми «Меблі» на розі Соборного майдану і вул. Паризької комуни (*Там само, с. 15*). Досить детальна інформація записана В. Н. Жук, за розповіддю полтавця В. П. Безкровного, який 1931 р. спускався до порохового льоху полкового цейтгаузу, що знаходився на глибині 7,5 м у лесовій товщі масиву мису за 15–20 м на північний захід від будівлі сучасного ресторану (*Там само, с. 18–19*). До речі, план і перетин цієї споруди, виконаний за завданням Л. С. Вайнгорта техніком К. Ф. Цепенком, разом з її описом, нещодавно опублікувала О. В. Коваленко (*Коваленко 2015, с. 52–53, 174*). За свідченнями старожилів-очевидців, саме від цієї підземної споруди у всі боки Іванової гори відходили краще збережені, ширші і вищі ходи.

Завершуючи короткий принагідний історіографічний огляд, варто нагадати про факти обстежень одним з авторів провалів підземних ходів і приурочених до них глибоких підземель-льохів на подвір'ї будинку № 10 на Соборному майдані у 1990-х рр. Один з них і знахідки з просілих нашарувань знайшли відображення у публікації архітектора – наукового співробітника ЦОДПА Т. М. Золотницької (*Золотницька 1997, с. 95–97*). Інший провал обстежувався навесні 2005 р. О. Б. Супруненком і завідуючим відділом ЦОДПА К. М. Мироненком край північно-східного кута дзвіниці Успенського собору, містячи у стінці утвореного провалля глибиною близько 6 м розвал печі житла роменської культури, зафіксований за рівнем основи на глибині 0,9 м (*Супруненко 2013, с. 17*).

Не претендуючи на висвітлення у розділі розмаїття проблем з вивчення полтавських підземель, наведемо кілька доволі цікавих фактів щодо зазначеного типу старожитностей. Справа в тому, що їх публікацію спонукали саме науково-рятівні роботи поряд із рестораном «Іванова гора (Лілея)» за його реконструкції у 2013 р.

Під час досліджень 2012–2013 рр. на місці будівництва (Соборний майдан, 2) й буріння свердловин під сваї підсилення фундаменту на ділянці надсхилля мису виявлені рештки кількох підземних ходів, що здебільшого

вели від центральної частини Соборного майдану (колишньої «Красної» площі). Перший з них прямував від перехрестя асфальтованих доріжок з боку Білої альтанки, на південно-західний кут корпусу ресторану (азимут 24°), другий – пролягав під сучасним головним входом до закладу громадського харчування (азимут 92°), ще один – під північною частиною будівлі за азимутом 76°. Всі – виявилися спрямованими до схилів Іванової гори і слугували потаємними вилазками або засобами термінового виходу з будівель під час нападу імовірних ворогів для населення Полтавської фортеці XVII – початку XVIII ст.

Перший зі згаданих провалів простеждений на глибині близько 6 м – практично на рівні склепіння ходу, влаштованого у материковому суглинку. Навколо нього відзначені сліди засипання кількох відомих за публікаціями преси провалів 1979–1991 рр. Напрямок другого ходу позначив просів материка на місці зачищеного дна розкопу 1/2012 р., що виник вже на наступний рік, а також результати буріння надсхилля поряд зі входом ресторану.

Відгалуження ще одного підземного ходу відкрите на подвір'ї ресторану під час буріння свердловин для бетононаповнюваних свай підсилення фундаменту. Виявити його вдалося за 2,8 м на північний захід від відповідного кута будівлі ресторану у серпні 2012 р. (рис. 133; кол. вкл. III). На наявність ходу вказувало те, що бурильна насадка вільно почала спадати вниз на відмітці 8,0 м. Внаслідок проникнення одного з робітників із навичками спелеолога до вузької свердловини діаметром 0,8 м (рис. 133), була визначена висота ходу — 1,6 м та його ширина — близько 1,5–1,6 м. Заповнення виявилося рихлим — з чорнозему культурних нашарувань і суглинку, переважно осунутого з провалів та внаслідок обвалів материкових стінок (рис. 134). Ділянка ходу простежена на 2–3 м у східний – північно-східний бік (азимут 76°). Далі шлях з обох сторін перетинали потужні завали з переважанням материкового ґрунту.

Встановлено, що перетин ходу був в основі підпрямокутним, склепіння вирізане у вигляді арки. Хід споруджений з використанням землерийних знарядь з нешироким лезом – 6–12 см. Стінки добре виструганi, затерті, вірогідно, мокрою ганчіркою. Напрямок спрямування ходу – під гострим кутом до північної стінки ресторану, тобто — південний захід — північний схід (*Супруненко, Пуголовок 2012 зв., арк. 60–61, рис. 261–263*). Хід, імовірніше за все, слугував місцевим відгалуженням від більш широкого та високого «коридору» основних фортечних підземних комунікацій, виявлених 1979 р. (*Супруненко 1979, с. 4; 1984, с. 41*). Ця споруда з'єднувала останні зі східним схилом Іванової гори, слугуючи своєрідною вилазкою (*Пляшко 1980, с. 35*).

Досить цікавим об'єктом виявилася ділянка підземного ходу, обстежена на Соборному майдані, за 50–80 м на захід від корпусу ресторану «Лілея», групою полтавських музейників-археологів. Провал стався вологої весни 1979 р. за 58 м на захід від сучасного в'їзду на територію північної

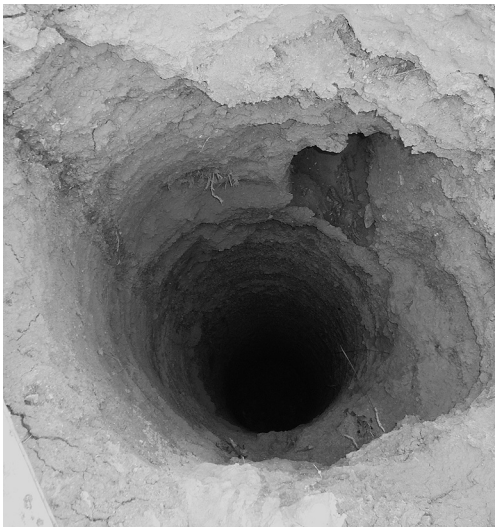

Рис. 133. **Соборний майдан, 2.** Свердловина біля північно-західного кута будівлі ресторану, що натрапила на підземний хід.

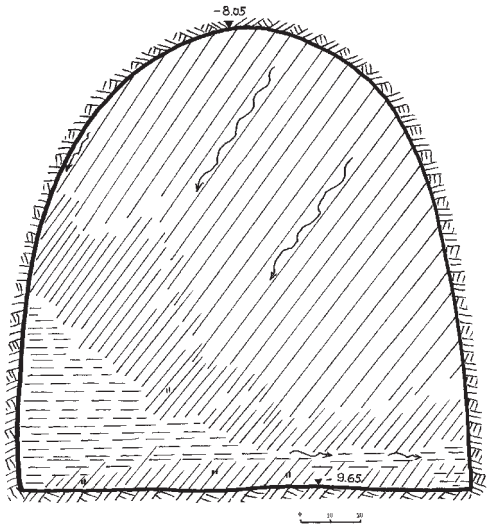

Рис. 134. **Соборний майдан, 2.** Перетин оглянутої ділянки підземного ходу.

частини двору ресторану або навпроти північно-західного кута будівлі, у межах скверу (кол. вкл. III). Йому присвячені кілька невеликих публікацій у періодиці та фотоінформація у збірнику наукових праць (*Підземний хід 1993, с. 25*).

Вузький лаз провалу вів у підземний хід, перерізаючи 2,1 м культурних нашарувань роменського і давньоруського посаду. У західній його стінці простежувалася яма поховання XVII–XVIII ст. зі складу цвинтаря навколо старого дерев'яного Успенського собору, завглибшки 1,8 м, з рештками дерев'яної труни. На глибині 4,2 м провал сполучався зі склепіням ходу, спорудженого у поверхневій товщі материкових суглинкових відкладень. Обстежений відрізок завдовжки близько 12,5 м. Далі хід закривав свіжий обвал. Висота ходу становила 1,8 м, ширина – 2,3 м, дно його залягало на рівні близько 6,0 м від сучасної денної поверхні. Він мав округлу форму склепінь (рис. 135–136), на яких, як і на стінах та дні, збереглися сліди прокладання або ремонту – відбитки лопати. Через кожні 2–3 м в його «стелі» знаходилися у минулому закріплені дошками отвори розміром 20 × 25 см, що слугували вентиляційними шахтами (рис. 138). На час обстеження вони вже були забиті зверху більш пізніми нашаруваннями Новітньої епохи.

Практично на захід відходило порівняно пряме відгалуження – нижчий хід, дно якого поступово заглиблювалося ще на 1,0 м (рис. 137). Його простежено на 14 м. Далі шлях перетнув ще один обвал. Висота цього ходу

1,5 м, ширина – близько 1,8 м. Стіни й округле склепіння споруди були добре загладжені, лише де-не-де траплялися сліди неширокої лопати (*Супруненко 1984, с. 41*).

На стелі і подекуди на стінах цього ходу були помічені своєрідні малюнки-графітті, виконані на поверхні затертого ганчіркою суглинку кіптявою полум'я смолоскипу чи свічки (рис. 139). Ці малюнки можна поділити на дві групи. До першої, що знаходилася при виході з відгалуження до «основного» ходу, відносився ряд окремих позначок, перехрещених ліній. Далі, через 3–4 м, містилася друга група, до якої входило стилізоване зображення ока, птаха і складна графічна композиція (рис. 140: *1*).

Перша група зображень мала вказівний, друга – суто символічний зміст. Для приклалу, останню репрезентувала композиція, що містила в центрі стилізовану квітку, котру зображено у вигляді восьмикінцевого барокального хреста. Над центральним рисунком посередині вміщене «всевидяче око». І що цікаво, сама форма ока та зіниця були намальовані у напрямку, зверненому на схід (рис. 141: *1*). У нижньому лівому кутку композиції знаходився чіткий хрест з двома розведеними лініями. У правому нижньому кутку – хрест, що нагадував птаха з розкинутими крилами. Трохи нижче і правіше «птаха» містилися два стилізовані хрести у напрямку на схід. Дослідниками висловлене припущення, що таким чином могли позначатися споруда старого дерев'яного собору та його дзвіниця, розміщені неподалік на поверхні, а полтавці, що користувалися ходами, мали ці знаки за своєрідні вказівники чи орієнтири під час пересування (*Суховская 1990, с. 182*).

Один великий малюнок, що складався з кількох композицій, загальною протяжністю 70–75 см, можна віднести до першої групи рисунків. Друга їх група, що знаходилася у відгалуженні ходу при «впадінні» його до «основного», складалася з окремих позначок, перехрещених ліній, зображень хрестів чи подібних до них знаків (рис. 139; 140: *2–4*). Ця група знаходилася за 3–4 м від першої (*Там же, рис. 23*).

Залишки кіптяви були подекуди перекриті затьоками, природнім навапнуванням, пошкоджені зотлілим корінням дерев (рис. 139). Малюнки можна датувати періодом використання підземель – від початку будівництва до початку XIX ст., коли більшість входів до ходів почала завалюватися.

Час спорудження цього об'єкту віднесений до початку XVIII ст. Вірогідно, хід був найбільш пізньою фортифікаційно-комунікаційною спорудою, пов'язаною зі спробами реконструкції фортеці. Він вів з боку Подільської брами у товщі суглинкових нашарувань Старополтавської гори до фортечного порохового льоху.

Південно-західне відгалуження ходу (рис. 137), вірогідно, мало ще одне розгалуження, спрямоване в бік сучасної дзвіниці Успенського собору. Саме по його «трасі» навесні – влітку 2013 рр. сталася серія провалів, які спробували закидати комунальники.

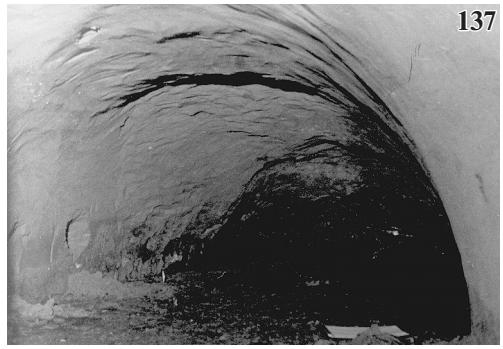

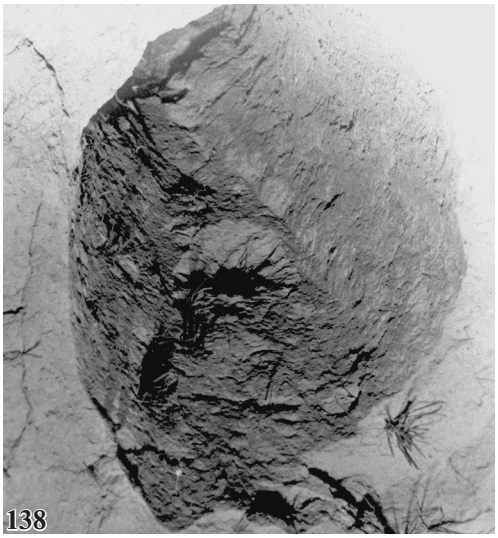

Соборний майдан, сквер навпроти ресторану «Лілея». 1979 р.
Рис. 135. «Основний» хід. *З північного сходу.*
Рис. 136. Стінки та склепіння ходу з відбитками лопати. *З південного заходу.*
Рис. 137. Відгалуження ходу в бік дзвіниці собору. *З південного сходу.*
Рис. 138. Вентиляційні отвори у склепінні «основного» ходу.
Рис. 139. Рисунки на склепінні і стінах ходу.

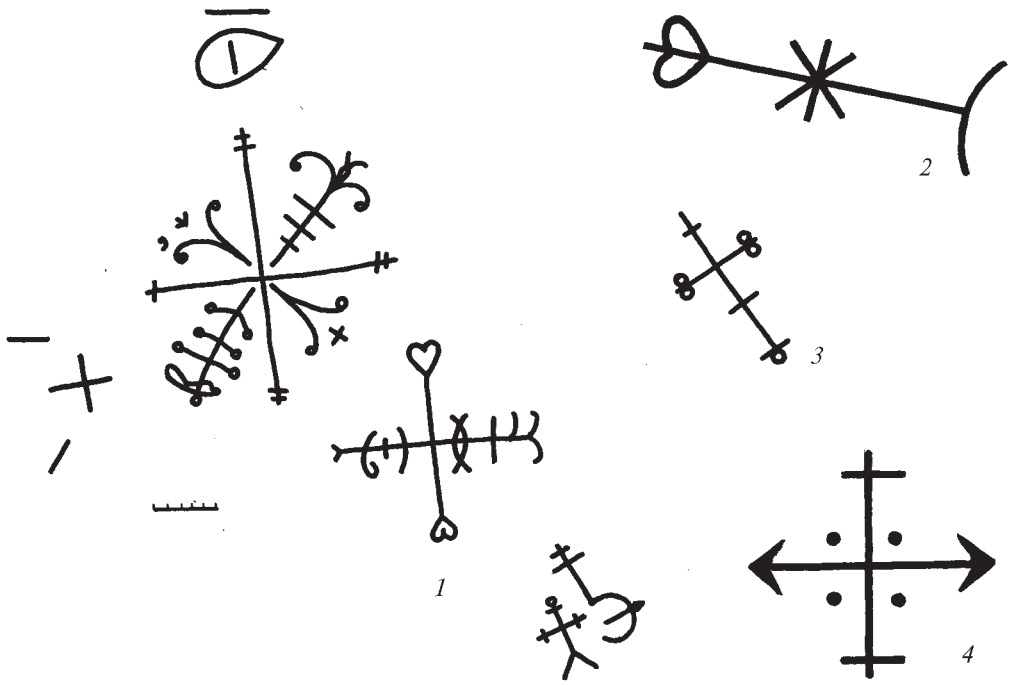

Рис. 140. **Соборний майдан, 2.** Сквер навпроти ресторану. 1979 р. Рисунки кіптявою смолоскипа та свічки на склепінні й верхній частині стін підземних ходів.

Отже, «відлуння» фортифікаційної та підземної комунікаційної діяльності населення й гарнізону Полтавської фортеці XVII – початку XVIII ст. регулярно нагадують про себе провалами давніх споруд, пустоти яких збереглися на глибині 6,0–7,5 м, а зрідка 8–9 і 12 м. І 2013 р. такі об'єкти були виявлені під час будівельних робіт на Соборному майдані.

Варто також наголосити, що в ході археологічних досліджень й огляду випадкових провалів, підземель, решток об'єктів, споруджених раніше козацької доби, в Полтаві досі не виявлено. Тому бажання деяких авторів відносити ці об'єкти до давньоруської епохи чи інших дополтавських часів не мають під собою ніяких підстав.

ВИСНОВКИ
ДЕЯКІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ІВАНОВІЙ ГОРІ

Наглядові науково-рятівні роботи на Івановій горі дали досить важливі археологічні свідчення та підтвердили повідомлення джерел про заселення й забудову південно-східної частини історичного ядра Полтави від IX до початку XIX ст., а також час появи першопоселення другої чверті I тис. до н. е. за ранньоскіфської епохи. Це стало можливим тому, що внаслідок шурфування 1999 р. був установлений факт збереження решток археологічних об'єктів і нашарувань під будівлею третьої чверті XX ст. – корпусом ресторану «Іванова гора (Лілея)». Тривалий час вважалося, що будівництво останнього знищило велику ділянку поселення в історичному центрі міста, де залягали шари скіфського часу, роменської культури, давньоруської і післямонгольської епох, а також знаходилися залишки чималої кількості житлових і громадських об'єктів полкової фортеці фіналу пізнього українського середньовіччя.

Під час розкопок, здебільшого у перевідкладеному стані, неодноразово виявлялися знахідки скіфської доби, які, разом з іншими відомими на сьогодні, засвідчували існування на цій території, задовго до появи літописних слов'ян-сіверян, великого поселення раннього залізного віку. Нагадаємо ще раз про здогадку визначного дослідника скіфських старожитностей Лівобережжя Дніпра, професора Б. А. Шрамка, що на одному з виступів-мисів Іванової гори – від Соборного майдану до Панянки, – могло знаходитися найбільш південне у Поворсклі укріплення-убіжище доби раннього заліза, що досі ще не виявлене археологами (*Шрамко 1987, с. 21, рис. 1*). Наразі відкидати це припущення поки що немає сенсу, адже маємо констатувати, що саме Полтавське поселення в історичному центрі сучасного міста займало домінуюче положення у структурі заселення скіфського часу мікрорегіону (*Супруненко 1988, с. 5–8; 2006, с. 9; Супруненко, Пуголовок 2015, с. 132*).

Матеріали скіфської епохи періодично виявляли не тільки на Івановій, а й на плато сусідніх — Інститутської гори та Миколаївської гірки (*Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008, с. 101, рис. 108: 1; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009, с. 13, рис. 4; Супруненко, Пуголовок, Ми-*

роненко та ін. 2009, с. 109), на мисоподібних виступах ворсклинського плато – у Патлаївці, Червоному Шляху, надсхиллі Інститутської гори над Інститутським прорізом, біля с. Гора (*Супруненко, Пуголовок 2005, с. 135–138*), у верхів'ях розгалужених ярів з невеликими правобічними притоками річки – межиріччі рр. Полузір'я і Говтвянчика (Половки, ур. Гришкин ліс; Яр; Супрунівка; Мильці; Розсошенці; Шмиглі) тощо (*Ляпушкин 1951, с. 17–18; 1961, с. 92; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 84; Ломакін, Ломакіна 1993, с. 43, 45, 50-51; Кішик 1999, с. 121; Супруненко 2006, с. 11; Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк 2012, с. 378–379*). Чимало таких надзаплавних селищ і на протилежному березі Ворскли, – починаючи від колишнього хут. Марки, колишніх сіл Вакулинці, Крутий Берег, Затурине, Дублянщина, до дюнних пагорбів на Білій горі, в Копилах та околицях сс. Терешки і Зінці (*Ляпушкин 1947; Ковпаненко 1967, с. 14, 57, рис. 1; Сидоренко, Махно, Телегін 1982, с. 82; Супруненко 1998, с. 54; Супруненко, Пуголовок 2005, с. 133, 138, 140–143*). На підвищеній вісі плато Інститутської гори виявлені залишки підкурганних поховань ранньоскіфського часу (*Кулатова 2005, с. 39–40; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009, с. 16–17, рис. 6*), а в межах історичного центру – по вул. Комсомольській, 22 – ґрунтового некрополю VII ст. до н. е. Полтавського поселення ранньоскіфської епохи (*науково-наглядові роботи восени 2015 р.*). Курганні могильники еліти суспільства скіфського часу знаходяться вздовж краю високого корінного берега Ворскли — між Патлаївкою і Дальніми Яківцями, по вул. Нагірній, Скіфській та Академіка Квасницького (*Супруненко 1998, с. 55–56*), Південній, на північ – північний захід від с. Гора (*Федоровський 1925 зв.; Кулатова, Супруненко 1993; Супруненко, Пуголовок 2005, с. 136–137; Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк 2012, с. 378*).

Тому цілком очікуваним стало відкриття за досліджень на Івановій горі не тільки поодиноких речових матеріалів, а й залишків археологічних об'єктів скіфської епохи. Так, під час розкопок у траншеї 5 (розкоп 1/2013 р.) виявлений рідкісний, вірогідно, чи не найраніший на території Поворскля і перший для Полтавського поселення культовий комплекс — жертовник 1. Рештки цієї споруди містилися у неглибокій округлій ямці в похованому шарі стерильного чорнозему надсхилля над сучасним Подолом. Вона мала вкрите шматочками білої крейди дно, поверх якого залягав шар фрагментів розбитого ліпного посуду, кальциновані кістки тварин, вуглини і попіл (кол. вкл. VI: *3*). Кераміка, представлена у жертовнику, належить до групи архаїчних для басейну Ворскли зразків посуду ранньоскіфського часу зі скошеними нігтьовими відтисками по краю зрізу вінця, масивними трикутними пальцево-розчленованими валиками по шийці чи над плічками, а також на тулубі посудин. До складу комплексу входили також уламки ліпної чорнолискованої миски з вертикальним краєм, закругленим зрізом і рядом наколів, нанесених зсередини, що утворювали із зовні позитивні перлини. Такий посуд датується від середини VIII – до початку VII ст. до

н. е. (кол. вкл. IX), знаходячи паралелі в керамічному комплексі найбільш давніх досліджених ділянок західної частини поселення Пожарна Балка II на Нижній Ворсклі (*Андриенко 1989, с. 142*) та Жаботинського поселення у Дніпровському Правобережжі, а саме — від фіналу його хронологічного горизонту II й упродовж часу існування горизонту III (*Daragan 2004, S. 53, 98, Abb. 38: 2; Дараган 2011, с. 358, 369, 532, табл. 205, 216; 478, рис. IV. 1*).

Об'єкт землеробських культів на Івановій горі свідчить про наявність на цій пам'ятці певних культових місць та початок життя на селищі ще за ранньоскіфського часу – не пізніше третьої чверті VIII ст. до н. е., тобто, на належність останнього до числа найдавніших з відомих у Нижньому Поворсклі поселень скіфської епохи.

Наглядовими роботами під час прокладання траншеї 8 також отриманий перетин південно-східного краю зольника ранньоскіфського часу. Масив попелища зберігся у північно-східному кутку Соборного майдану (вкл. III: *тр. 8: зольник*). Він влаштований на рівні залягання стародавньої похованої поверхні плато мису Іванової гори, у межах території поселення. Його висота становила 0,50 м, діаметр може досягати 22–28 м. Вміст зольника складався з прошарків попелу, численних вуглин, шматочків печини й обмазки. У масиві нашарувань виявлені кістки людини, а також тварин – бичка, кози або вівці свійських та бабака, фрагменти ліпного посуду – горщиків, корчаг, корчажок, невеликої кількості стінок чорнолискованого посуду, найвірогідніше, рубежу VIII–VII чи початку VII ст. до н. е. Рештки цього культового й господарського об'єкту виявилися першими з відкритих у межах історичної частини Полтави, її головного історичного ареалу та Полтавського поселення скіфського часу зокрема.

Зауважимо ще раз, що фрагменти ліпного посуду скіфської доби були виявлені практично в усіх траншеях і шурфах на південно-східній частині Іванової гори. Це засвідчує обжитість цієї ділянки Полтавського першопоселення вже за ранньоскіфського часу і входження її до зони початкового розселення племен скіфського часу на території історичного центру міста.

Наступний етап історії Полтави представлений превалюючими за кількістю серед досліджених об'єктами матеріальної культури літописних сіверян. Стратиграфічні і планіграфічні спостереження у розкопах 1 і 2/2012 р., наведені у першій частині роботи, засвідчили місцезнаходження вздовж східного та південно-східного країв майданчика Іванової гори смуги надсхилової ділянки житлово-господарської забудови найранішого осередку поселення роменської культури з середини IX ст., відкрили рештки кількох підклітів господарських і житлових будівель, а також давньоруських ям наступного етапу життєдіяльності літописної Лтави. Був отриманий стратиграфічний перетин надсхилля південно-східного краю майданчика мису, що досить наочно репрезентував почергове залягання культурних нашарувань цієї ділянки головного історичного ареалу Полтави (част. перша: кол. вкл. XII).

Роботи 2013 р. у меншій мірі доповнювали картину залягання нашарувань роменської культури. Хоча перетини їх масивів у стінках восьми траншей (спрямованих як у меридіональному, так і в широтному напрямках чи близьких до них), надавали уявлення про характер розташування й густоту розміщення таких об'єктів. За отриманими стратиграфічними перетинами Іванової гори вже можна чітко визначитися і розподілити культурні нашарування різних епох, насамперед виділити роменські та давньоруські.

Особливістю планування цієї ділянки Полтавського сіверянського поселення є наявність великої кількості об'єктів, пов'язаних з ремеслами і виробництвом. У першу чергу, це стосується поки що унікального для пам'ятки ковальського горна (траншея 3; кол. вкл. V), чи не вперше виявленого з-поміж старожитностей літописних сіверян. До речі, знахідки численних уламків криць, залізоробних шлаків у нашаруваннях роменської культури на Івановій горі впевнюють, що такі об'єкти тут є не поодинокими. Крім того, привертає увагу житлово-господарський комплекс житла 2, виявлений у траншеї 5 (кол. вкл. VII). Відкриття в ньому решток трьох теплотехнічних пристроїв дає вагомі підстави для зарахування цього об'єкту до числа жител-майстерень. Аналіз відомостей про подібні споруди з городищ літописних сіверян дозволяє стверджувати, що основною рисою житла-майстерні є заглиблений у материк котлован прямокутних обрисів, цілком аналогічний до житлових підклітів. З житлами їх поєднує і наявність побутових опалювальних споруд. Особливістю жител-майстерень є наявність певних ознак: додаткова піч не виробничого призначення, елементи інтер'єру, пов'язані зі спеціалізацію ремісника та знахідки, що характеризують цю діяльність (інструменти, вироби, відходи тощо). Виділені ознаки не є остаточними, а лише відображають загальні тенденції і можуть бути доповненні внаслідок розширення джерельної бази (*Пуголовок 2014, с. 55–56*). Наявність таких поліфункціональних будівель є типовим явищем для середніх віків, що, на думку В. О. Петрашенко, вказує на відособлення ремісників від основної частини поселенців, задіяних у землеробстві і тваринництві (*Петрашенко 2005*). На ремісничу направленість зони заселення над схилом Іванової гори вказують і знахідки знарядь слюсарного та ювелірного виробництв (уламок ковадла), зливки металу і виплески мідеплавильного виробництва, численні предмети й заготовки виробів з кістки та рогу (в т. ч. обпиляні роги оленів і козуль).

Матеріальна культура мешканців роменської Лтави IX – початку XI ст. представлена типовими для сіверянських поселень знахідками, де переважну більшість складають вироби з глини, каменю і кістки. Втім з числа виявлених артефактів є кілька, що розширюють наші уявлення про гончарну справу та торгово-економічні контакти. Зупинимось на них детальніше. Відомо, що одним з найбільш дискусійних питань, пов'язаних з гончарством сіверян, є час появи в їх середовищі гончарного круга. Зазвичай слідами його застосування більшістю фахівців вважається лінійний чи

хвилястий орнамент на стінках посуду, з ознаками кругового обертання на невеликій підставці, в меншій мірі — відбитки її частин на денцях посуду. Крім численних уламків ранньогончарного (примітивно гончарного) посуду, зафіксований випадок знахідки у заповненні житла 2 (траншея 5) такого горщика з відповідними ознаками, де на зовнішньому боці денця наявна глибока заглибина-відбиток колоди-підставки округлих обрисів, що може бути співставлена з примітивними пристроями типу ручного круга (кол. вкл. VIII: *3*). Про появу гончарів, принаймні, за пізньороменського часу, свідчать не тільки знахідки уламків денець ліпних горщиків з таврами (*Супруненко, Пуголовок 2015, с. 112- 113, рис. 140: 1; кол. вкл. VIII: 1*), а й акуратно виліплених від руки покришок.

З числа неординарних предметів привертає увагу хрестоподібна привіска, що належить до кола так званих «русько-скандинавських», за походженням, вотивів. Знахідка такого виробу у заповненні житла на Полтавському поселенні ставить питання про характер відносин між південно-східними сіверянами та русами на початкових етапах становлення Київської держави (кол. вкл. XI: *2*).

На тлі знахідок, пов'язаних з матеріальною культурою, виокремлено випадок, коли до рук дослідників потрапило яскраве свідчення щодо духовного світу мешканців поселення. Так, у житлі 1 (траншея 2) виявлено унікальний факт використання зернівок жита при спорудженні конструкції печі, що пов'язується з обрядовими діями сіверян, спрямованими на забезпечення свого добробуту. В цьому контексті варто нагадати й за прояви подібних культових дій (принесення пожертв) під час будівництва печей, відзначені за рятівних розкопок 2007 р. у роменських житлах одного з посадів Полтавського поселення на Інститутській горі (*Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009, с. 95–96, 100, рис. 73: 9; Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009, с. 55–63*). Разом із тим, чи не вперше для пізньороменських старожитностей Полтави у вище згаданому житлі простежені дерев'яні елементи облаштування котловану, зокрема, дощатої підлоги, одвірку, кріплення основи стін тощо.

У цілому ж отримані матеріали, а особливо досліджені об'єкти роменської культури, дають можливість також дещо розширити уявлення щодо історичної топографії сіверянського поселення. Навіть без детального уточнення хронології розвитку забудови (для чого вже є певні підстави), вважаємо, що територія Соборного майдану не була городищем. Вона слугувала укріпленим посадом, який прилягав до городища, розміщеного дещо на південний схід — на незначно пониженому стрільчатому відгалуженні Іванової гори з Білою альтанкою. На користь цього припущення вказує відкриття виробничих об'єктів, розміщення яких поза територією городища є відомим явищем для поселень зі складною структурою. Разом із тим, не відкидаємо думки про можливість існування й певних укріплень, що захищали посад (майбутній острог) вже на роменському етапі розвитку

поселення (кол. вкл. XII: *1*). Втім для більш обґрунтованих висновків необхідні подальші дослідження.

Києворуський етап в історії літописної Лтави представлений також житловими та господарськими комплексами, виявленими і частково дослідженими в ході наглядових робіт. Характерні знахідки давньоруського часу другої половини XI, здебільшого XII – початку XIII ст. представлені побутовими виробами, в тому числі ключами від замків, ножами, уламками кераміки, імпортної тари – візантійських амфор. У невеликій кількості виявлені предмети, пов'язані з військовою справою, представлені переважно вістрями стріл. Крім цього, у культурних нашаруваннях та заповненні об'єктів трапилася певна кількість жіночих прикрас-привісок, виготовлених з мідних сплавів, а також уламків скляних браслетів.

Найбільш атрактивною знахідкою залишається невеликий чернений хрест-складень роботи київських майстрів кінця XII – початку XIII ст. (траншея 6). Він є одним з перших артефактів, не рахуючи деталей подібних виробів (*Мироненко, Супруненко 2003, с. 152, рис. 6: 25*) та хрестика-тільника з посаду над Мазурівським яром, пов'язаних з поширенням християнства у цьому віддаленому до меж зі Степом населеному пункті Київської держави (кол. вкл. X: *4*). Зауважимо, щоправда, що за свідченням патріарха Мстислава (полтавця С. І. Скрипника), ще одна знахідка більшого бронзового хреста-енколпіону XII ст. була виявлена на Соборному майдані 1939 р. під час висаджування дерев. Її придбав у 1941 р. К. В. Мощенко і пізніше подарував владиці вже у США – в Саут-Бавнд-Бруці, де вона повинна зберігатися і дотепер (*особисте повідомлення Його Святості патріарха Мстислава О. Б. Супруненку, 1992 р.*).

Варто нагадати, що неподалік місця закладання траншеї 7 (за 2–3 м на південний схід) від сучасного газорозподільчого пункту у сквері на Івановій горі, що навпроти ресторану «Лілея (Іванова гора)», 1992 р. була виявлена свинцева булла Ярополка Володимировича 1110-х рр. (*Янин, Гайдуков 1998, с. 25, 117, № 39а; Супруненко, Пуголовок 2015, с. 23, рис. 11*). Ця знахідка тяжіє до місця скупчення більшості найвиразніших давньоруських прикрас і речей у траншеї 6 (див. розділ 8). Можливо, останні маркірують своїм місцезнаходженням розташування багатої садиби місцевого феодала (сотника), який здійснював владні повноваження на межі окраїнних давньоруських й адміністративно підпорядкованих Переяславу земель у Нижньому Поворсклі. До речі, саме навпроти цього місця, на схилах Іванової гори знайдена й інша далеко не ординарна знахідка – деталь бронзової лампади чи лампи візантійського виробництва (*Супруненко, Пуголовок 2015, с. 130, рис. 162*).

Післямонгольський час існування поселення у Полтаві представлений поодинокими знахідками уламків гончарного посуду із заповнення решток об'єктів, що переважно не збереглися під час земляних робіт та будівництва козацької, а здебільшого так званої епохи губернського міста. Проте, в шурфі 1999 р. виявлені рештки будівлі з розвалом печі цього часу, маркіровані

знахідками уламків візантійських амфор. У траншеї 6 виявилися зачепленими залишки ще однієї незначно заглибленої в ґрунт, вірогідно, ремісничої будівлі – кузні, датованої знахідками численних уламків гончарного посуду XIV ст. З викидів траншеї 4, безпосередньо біля корпусу ресторану, походила й перша на Полтавському поселенні мідна золотоординська монета – потертий пул міста Солхат у Криму.

У дослідженні приділена увага південному відгалуженню мису із сучасною Білою альтанкою, що був черговий раз принагідно використаний у XVII ст. Вірогідно, спочатку на ньому існувало найдавніше укріплення роменської культури, яке певним чином могло використовуватися і за давньоруського часу. За відновлення Полтави на початку XVII ст. на краю лівобережних володінь Речі Посполитої, фортифікація тут була поновлена і, напевне, підсилена. На початку XVIII ст. (напередодні Полтавської битви, в ході реконструкції фортеці другої чверті століття) корінним чином перебудована, згідно з тогочасними вимогами фортифікаційної справи для використання артилерії. Певні зміни у вигляді цієї частини Іванової гори відбулися й за будівництва першої з альтанок, напередодні відзначення 200-річчя Полтавської битви, далі – за Другої світової війни (влаштування зенітних позицій) і в 1954 р., у час підготовки до зведення на місці зруйнованої альтанки нової ротонди.

Зважаючи на це, структура Полтавського міського осередку початку XVII ст., як на наш погляд, отримала наступний вигляд (кол. вкл. XII: *3*): малий острог займав місце завершення виступу мису на Івановій горі, відокремленого від нього невеликим перешийком з валом і дерево-земляною стіною (?), а також воротами, що з'єднували його з великим острогом і нижнім посадом (рештки цього узвозу збереглися й до сьогодні). Великий острог займав всю площину Соборного майдану, його укріплення простежуються і на сучасній дрібномасштабній карті міста та зафіксовані окомірним планом В. Г. Ляскоронського (*Ляскоронский 1907, с. 187, рис. 40*).

На можливість збереження на цій території решток пізньосередньовічних укріплень вказують і дані археологічних розкопок. Зокрема, на Соборному майдані, з боку поля, виявлено рештки основи дерево-земляної стіни, шириною 5–6 м та залишки заплилого рову завширшки 7–8 м. Хронологія цих споруд поки що не встановлена (*Супруненко, Пуголовок 2015, с. 21, рис. 8*), тому не можна відкидати припущення щодо їх належності залишкам укріплень великого острогу, влаштованого на місці фортифікаційних споруд доби Київської Русі.

Імовірно, що в конструкції валу острогу були влаштовані ворота, від яких відходила найдавніша вулиця Полтави — Київська (потім Прорізна, Олександрівська, сучасна Жовтнева) та паралельна їй — у XIX ст. Дворянська, сучасна вул. Паризької Комуни. Посади розміщувалися на захід від великого острогу, вглиб плато, а також край підніжжя мису, біля його північно-східної і південно-східної частин. Певною мірою це підтверджують

археологічні розкопки 2011 і 2014 рр., у результаті яких отримані відомості про наявність житлово-господарських комплексів початку XVII ст. зі слідами пожежі, та результати наглядових досліджень восени-взимку 2014 р. на території роменського і давньоруського посаду по вул. Жовтневій, 5а, де в об'єктах першої половини XVII ст. виявлені знахідки, пов'язані з військовою справою, деформовані свинцеві кулі, а також монети часу правління Сигізмунда III Вази, численні зразки характерного для цієї доби сироглиняного та «теракотового» гончарного посуду з внутрішньою поливою густого зеленого кольору (*Супруненко, Пуголовок 2015а; Пуголовок 2015, с. 194*).

У контексті вивчення ядра міського осередку і полкової фортеці зібрані відомості про підземелля у цій частині Іванової гори. Опубліковані задокументовані свідчення про огляди й обстеження підземних ходів, частин відгалужених вилазок, провалів підземель, в тому числі фотознімки загального вигляду ходів та їх деталей, рисунків на стінах і склепінні таких споруд кінця XVII – початку XVIII ст. (рис. 135–140).

Досить виразні знахідки отримані у процесі досліджень об'єктів Нової доби. Їх детальна фіксація розширює і збагачує джерельну базу щодо відтворення історичної забудови Полтави. Так, у розкопах 1 і 2/2012 р. виявлені яма, льох початку XIX ст., а також зафіксовані перетини чотирьох ям і погребу XVIII–XIX ст. У траншеях 2, 6 і 7 були наявні частини підклітів житлових споруд, погребів, господарських ям; у траншеї 1 – залишки підземних і заглиблених споруд, що цілком могли бути рештками міської тюрми кінця XVIII – початку XIX ст. Отримані обмірні характеристики кількох льохів у надсхиллі, уявлення щодо особливостей спорудження там сміттєвих і санітарних ям початку існування губернського центру.

Знахідки з об'єктів Нового і Новітнього часів — археологічно цілі форми гончарного, скляного і фаянсового посуду, деталі чубука з бурштину, зразки технічної кераміки, вироби з металу, прикраси поповнили колекцію Полтавського краєзнавчого музею, а посуд початку XIX ст. надійшов до збірки Полтавського літературно-меморіального музею І. П. Котляревського.

Завершуючи огляд результатів проведених досліджень, варто ще раз наголосити, що здійснені на протязі останнього півтора десятка років наглядові роботи за будівництвом у черговий раз підтвердили закономірність збереження культурних нашарувань Полтави ряду попередніх епох під ділянками старої забудови XIX – XX ст., та, навіть, під капітальними будівлями третьої чверті XX ст., зведеними без дотримання пам'яткоохоронних вимог.

Додаток 1

А. В. Артем'єв

АНТРОПОЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ КІСТКОВИХ РЕШТОК ІЗ ТРАНШЕЇ 8 НА ІВАНОВІЙ ГОРІ

Для анализу наданий дрібний фрагмент кістки людини, за яким було можливим тільки визначення її віку. Очевидний і факт певної умовності таких висновків за надзвичайно малою кількістю матеріалів.

Уламок кістки походив з траншеї 8 на Івановій горі у Полтаві, що перетинала масив зольника ранньоскіфського часу. Знахідка виявлена у масиві попелища, на глибині близько 1,2 м.

Аналізувався фрагмент хребця дорослої людини.

Вік. За внутрішньою будовою кісток (губчатої та компактної складових) вік людини, на момент смерті, становив 40–45 років.

Будь-яких особливостей чи аномалій розвитку не відзначено.

Таким чином, хребець належав дорослому індивіду у віці 40–45 років.

Додаток 2

В. І. Баранов

УЛАМКИ АМФОРНОЇ ТАРИ З РОЗКОПОК НА ІВАНОВІЙ ГОРІ

У результаті науково-рятівних розкопок 2013 р. на Івановій горі, поряд з будівлею ресторану «Лілея» (Іванова гора), отримана невелика добірка уламків амфорної тари. Результатам вивчення й аналізу кількох з них саме і присвячений цей додаток до публікації матеріалів досліджень.

Амфори з подовженим борознистим корпусом і високо піднятими над горловиною ручками (№№ 473, 962 за польовим описом; траншея 6, яма 2; траншея 7, об'єкт 3). Виготовлялися з темно-червоної, майже бузкової за кольором грудкуватої пористої глини, з домішками органічних речовин (гною) (клас 48, за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип III, за класифікацією Н. Гюнсенин). Цей тип амфор дуже добре відомий на києво-руських пам'ятках. Місце виробництва подібних амфор практично всіма науковцями відноситься до узбережжя Мармурового моря – його південної (Трилія, район Нікеї) (*Волков 2001, с. 203–205; Коваль 2003, с. 349*) або північної (район Ганоса, передмістя Константинополя) частин (*Günsenin 1993, p. 193–201*). В. В. Булгаков вважає, що виробництво подібних амфор здійснювалося у Трапезунді на південному узбережжі Чорного моря (*Булгаков 2001, с. 164*). Враховуючи, що керамічні печі, в яких виготовлялися такі амфори, досі не виявлені, місце їх виробництва залишається дискусійним. Подібні амфори добре відомі з розкопок середньовічних міст Криму (*Романчук и др. 1995, с. 79; Занкин 2001, с. 47*), Давньої Русі, в т. ч. і Києва (*Коваль 2003, с. 347–349, рис. 4*), Італії, Греції та Болгарії, території Малої Азії і Кіпру (*Günsenin 1990, fig. 16*). Автори херсонеської класифікації виділяють два типи таких амфор – з потовщеним або округлим відігнутим він-

цем (тип 1) та з валикоподібним вінцем (тип 2), датуючи перший тип XII – кінцем XIII ст., другий — кінцем XIII – XIV ст. (*Романчук и др. 1995, с. 79*). Існує точка зору І. В. Волкова, що амфори цього типу взагалі не вироблялися після 1204 р. – дати взяття Константинополя військами хрестоносців, та, відповідно, занедбання виробництва у Трилії, де, на його думку, вони виготовлялися раніше (*Волков 2005, с. 148*). Ця теза потребує більш вагомої доказової бази і не може ґрунтуватися на гіпотетичному розташуванні виробництва у Трилії, але безперечним є факт різкого скорочення доступу таких амфор на ринки Русі, починаючи з XIII ст., і збільшення надходжень числа амфор з грушоподібним тулубом.

Амфори з грушоподібним тулубом та дугоподібними ручками (№№ 474-477, 853 за польовим описом; траншея 6, яма 2; об'єкт 2) виготовлялися зі світло-червоної і рожевої глини, з домішками природної слюди. Верхня частина вкривалася неглибоким хвилеподібним рифленням. Такі амфори (клас 45, за Херсонеською класифікацією 1995 р., тип IV, за Н. Гюнсенін, тип 62, за Дж. Хейсом) також добре відомі на пізньосередньовічних пам'ятках Східної Європи і є найбільш розповсюдженим типом амфор. На думку Н. Гюнсенін, підтриманої окремими вітчизняними та російськими дослідниками, подібні амфори виготовлялися на західному узбережжі Мармурового моря в Ганосі (*Günsenin 1993, p. 193–197*). І. В. Волков запропонував уважати місцем виробництва таких амфор Трапезунд, що також було підтримано окремими, насамперед, російськими дослідниками (*Волков 1989, с. 91; 1996, с. 91–93; 2001, с. 202–214; 2005, с. 152; Коваль 2003, с. 347, рис. 2: 1–2; 2010, с. 152–155*). Зазначимо, що печі, де виготовлялися подібні зразки тари, й досі невідомі, тому дискусія про місце їх виробництва носить, швидше, гіпотетичний характер. Знахідки таких амфор зафіксовані на поселеннях та в містах Візантії, Криму, Північного Причорномор'я, Кіпру, Далмації, Сербії, Болгарії і на території Давньої Русі (*Megaw 1972, p. 334, fig. 23; Bakirtzis 1989, p. 74, fig. 6; Günsenin 1989, p. 268; Bjalajac 1989, fig. 3; Hayes 1992, p. 76, fig. 24: 12–13; Якобсон 1950, с. 102–103, рис. 53–54; 1979, с. 111–113, рис. 69: 1–5; Антонова и др. 1971, с. 94, рис. 25; Таллис 1971, с. 256, рис. 1: 4; Рудаков 1975, с. 26–27, рис. 4: 1; Романчук и др. 1995, с. 73–77, №№ 151–162; Мыц 1987, с. 239, рис. 6: 2–3; 1991, с. 97, рис. 32: 7–9; Паршина 1991, с. 88–89; Баранов, Майко 2001, с. 199; Герцен и др. 2006, с. 381; Зоценко 2001, с. 179–181; Коваль 2003, с. 347, рис. 2: 1–2; 2010, с. 152–155; Волков 1996, с. 91–93, рис. 1; Кравченко 1986, с. 56–57, рис. 22: 1–2; Волков 1989, с. 87–94, рис. 13: 1–3; Перевозчиков 1998, рис. 3: 12–13*). Традиційно цей тип амфор датується XII – XIV ст., але, враховуючи матеріали Мангупа та деяких ін. міст Кримського півострова, вірогідно, верхню дату можна розширити аж до першої половини XV ст. І. В. Волков запропонував більш дрібну хронологічну шкалу у їх розвитку (*Волков 2005, с. 152–157*), проте вона потребує подальшої верифікації на добре датованих пам'ятках. Одночасно ввіз амфор на територію Русі, на думку В. Ю. Коваля, повністю припинився наприкінці XIII ст. (*Коваль 2003, с. 347*), що дозволяє обмежити дату виявлених фрагментів цього типу до XII – XIII ст.

Додаток 3

В. Л. Бондаренко

ПАЛЕОЗООЛОГІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ КІСТКОВИХ РЕШТОК ТВАРИН З ТРАНШЕЙ ТА ШУРФІВ НА ІВАНОВІЙ ГОРІ

Фрагментовані кісткові залишки тварин, що надійшли до остеологічної лабораторії Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, нараховували за кількістю 51 од. Вони були досліджені з метою визначення видової приналежності. Остеологічні матеріали належали до типових кухонних відходів, після використання м'яса в їжу.

Для визначення приблизного віку були використані усереднені вікові інтервали за кожним із видів. Зокрема, корови і коні молочного віку – 0–6 міс., молоді – 0,5–4 роки, дорослі – 4–15 років, старі – 15–20 років. Свині молочного віку – 0–6 міс., молоді – 0,5–2 років, дорослі – 2–6 років, старі – 6–10 років. Вівці і кози молочного віку – 0–6 міс., молоді – 0,5–2 роки, дорослі – 2–8 років, старі – 8–12 років.

Визначення кісткових решток надало наступний видо-віковий склад свійських та диких тварин:

Опис остеологічних знахідок на об'єктах

Траншея 8
корова – 1 кістка від 1 молодої особини
свиня – 1 кістка від 1 особини молочного віку

Траншея 8, зольник
корова – 1 кістка від молодої особини
свиня – 2 кістки від молодих особин
коза – 4 кістки від молодих особин
бабак – 1 кістка від дорослої особини

Об'єкт	Вид	кісток (од.)	Juv. (од.)	молод. (од.)	доросл. (од.)	старих (од.)
Тр. 8	корова	1	—	1	—	—
	свиня	1	1	—	—	—
Тр. 8, зольник	корова	1	—	1	—	—
	свиня	2	—	2	—	—
	коза	4	—	4	—	—
	бабак	1	—	—	1	—
Всього:		10	1	8	1	0

Опис остеологічних знахідок з шурфів

Біля Успенського собору, культурні нашарування
корова – 5 кісток від особин молочного віку та 4 кістки від молодих особин
кінь – 2 кістки від молодих особин
свиня – 1 кістки від молодої особини
коза – 5 кісток від молодих особин

Заповнення об'єктів

корова – 4 кістки від особин молочного віку і 2 кістки від молодих особин
кінь – 4 кістки від дорослих особин
коза – 4 кістки від молодих особин
свиня – 7 кісток від особин молочного віку
собака – 3 кістки від дорослих особин

глиб. (см)	об'єкт	вид	кісток (од.)	Juv. (од.)	молод. (од.)	доросл. (од.)	старих (од.)
60-90	Шурф	корова	9	5	4	—	—
		кінь	2	—	2	—	—
		свиня	1	1	—	—	—
		коза	5	—	5	—	—
100-140	Шурф (заповнення об'єктів)	корова	6	4	2	—	—
		кінь	4	—	—	4	—
		коза	4	—	4	—	—
		свиня	7	7	—	—	—
		собака	3	—	—	3	—
	Всього:		41	17	17	7	0

Польові визначення кісток свійських та диких тварин

Після завершення підготовки книги до друку надійшли деякі визначення кісткових решток тварин, що включені до додатку.

Іванова гора. Траншея 5, житло 2. Кількісно-віковий склад тварин із заповнення та ям 3–5.

Глиб.	Об'єкт	Вид	Од. кісток	Juv.	Мол.	Доросл.	Старих
3,60-4,50	Яма 4	Корова	22		22		
		Кінь	13		13		
		Свиня	14	8	6		
		Коза	19		19		
		Риба (хижак)	1			1	
		Екскременти собаки	2				
	Житло 2 (верхня частина заповнення)	Корова	16		8	8	
		Кінь	6			6	
		Свиня	43	14	20	9	
		Коза	7		7		
		Риба (хижак)	10		2	8	
	Житло 2 (нижня частина заповнення)	Корова	8		8		
		Кінь	2		1	1	
		Свиня	8		7		121 (повний скелет)
		Олень	7		7		
		Козуля	2				2 (оброблений ріг)

3,60-4,25	Житло 2 (надденні відкладення)	Корова	2		2		
		Свиня	5		5		
		Коза	1		1		
		Вівця	1		1		
4,35-4,95	Яма 3	Корова	1		1*		
		Коза	2	2			
4,35-4,70	Яма 5	Корова	2		2		
Всього:			194				

Іванова гора. Траншея 5. Кількісно-віковий склад тварин із заповнення ям 2, 4, 6 і 7–5 та частини заповнення житла 2.

Глиб.	Об'єкт	Вид	Од. кісток	Juv.	Мол.	Доросл.	Старих
3,50-4,10	Яма 2	Свиня	1		1		
3,40-4,20	Яма 7	Корова	2		2		
		Свиня	1		1		
2,75-2,85	Жертовник	Свиня	2		2		
	Житло 2, заповнення	Свиня	5	5			
		Курка	2		2		
	Житло 2, заповнення над піччю 1	Корова	10		10		
		Кінь	3			3	
		Свиня	8		8		
		Коза	5		5		
		Курка	1		1		
	Ямка 6	Корова	5		5		
		Свиня	1	1			
	Яма 4	Корова	4		4		
		Свиня	10		10		
		Козуля	3			3	
	Культурні нашарування давньоруського часу	Корова	1		1		
		Свиня	2		2		
		Олень	2			2	
		Кінь	1			1	
Всього:			69				

Іванова гора. Траншеї 3, 4 та 6. Кількісно-віковий склад тварин із заповнення об'єктів і культурних нашарувань.

Глиб.	Об'єкт	Вид	Од. кісток	Juv.	Мол.	Доросл.	Старих
До 3,10	Тр. 3, піч 1 (сх. частина)	Корова	2		2		
		Коза	1		1		
До 1,70	Тр. 4, прошарок XII-XIII ст.	Корова	1		1		
		Коза	1		1		
	Тр. 6, об'єкт 1	Корова	5		5		
		Свиня	4		4		

		Коза	2			2	
		Олень	1			1	
	Тр. 6, нашарування X-XIII ст. (зі стінок)	Корова	10		10		
		Свиня	7		7		
		Курка	4			4	
	Тр. 6, яма 1	Корова	19		19		
		Кінь	7		7		
		Свиня	21	12	9		
		Коза	14		14		
		Собака	4			4	
		Козуля	2			2	
		Бобер	1			1	
Всього:			107				

Додаток 4

С. А. Горбаненко

ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНІ ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛІВ ЗА ВІДБИТКАМИ НА УЛАМКАХ КЕРАМІКИ З ІВАНОВОЇ ГОРИ

Переглянуті керамічні матеріали роменської культури та давньоруського часу, здобуті під час науково-наглядових робіт у ході прокладання траншей на Івановій горі влітку – восени 2013 р., надали певну інформацію щодо палеоетноботанічного складу культурних рослин, які вирощувалися та використовувалися для харчування населенням Полтавського поселення і городища.

Роменські матеріали:

просо — 10; ячмінь плівчастий — 3; пшениця плівчаста — 1; пшениці голозерні — 1; жито — 3; стоколос — 1.

Разом — 19 (18 відбитків зернівок культурних рослин, 1 відбиток зернівки бур'яну).

Давньоруські матеріали:

просо — 7; пшениці голозерні — 1; жито — 1; стоколос — 1.

Разом — 10 (9 відбитків зернівок культурних рослин, 1 відбиток зернівки бур'яну).

Крім того, виявлено відбитки зернівок проса (кількість не підраховувалася) на двох денцях гончарних посудин.

Також, всередині незначного фрагмента глинобитної печі з пізньороменського житла 1 у траншеї 2 виявлено значну кількість винятково обгорілих зернівок жита, про що йдеться в окремій публікації (*Горбаненко, Пуголовок 2014*) та розділі 4 цієї роботи.

Додаток 5

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

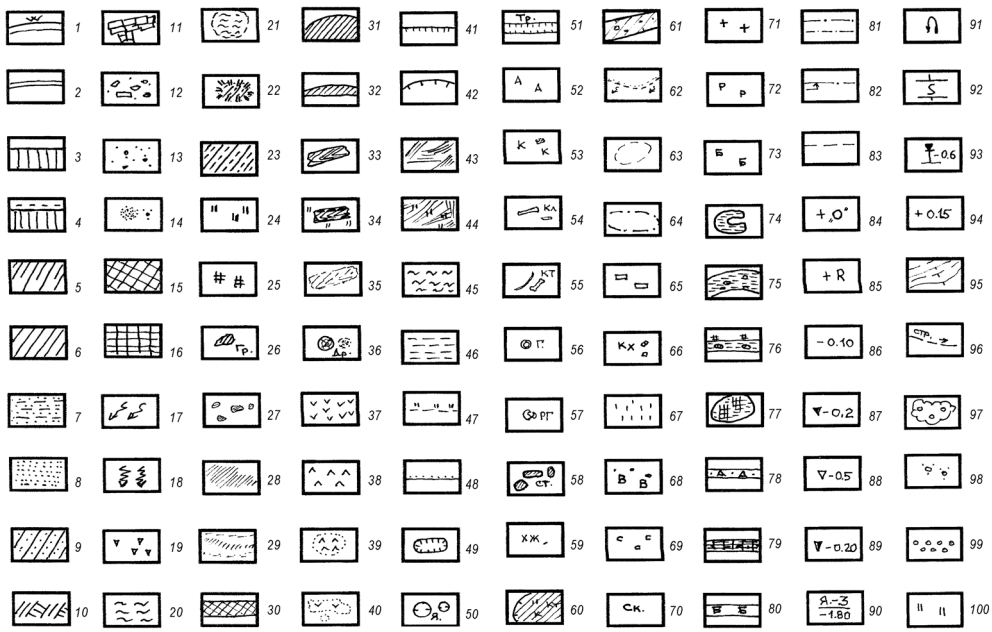

1 – дерен; 2 – орний шар; 3 – похований ґрунт; 4 – похований ґрунт із натоптами чи запливами; 5 – чорноземне заповнення; 6 – чорноземні культурні нашарування; 7 – суглинок; 8 – пісок; 9 – супісок; 10 – материк; 11 – рештки цегляних кладок; 12 – цегла в уламках і цегляні вимостки; 13 – крейда; 14 – вохра; 15 – мішаний ґрунт перекопів; 16 – новітні перекопи; 17 – затьоки, осування; 18 – обвали; 19 – кальциновані кістки; 20 – кора, береста; 21 – рештки виробів з кори; 22 – вогнища; 23 – випалені ділянки; 24 – вуглини; 25 – уламки печини, обгоріла обмазка; 26 – камені, граніт; 27 – дрібне каміння; 28 – попіл; 29 – попелясті прошарки і лінзи; 30 – баласт, навізний мішаний ґрунт; 31 – викиди в плані; 32 – викиди в перетині; 33 – дерево; 34 – обгоріле дерево; 35 – сліди дерева; 36 – дерев'яні стовпи та їх залишки; 37 – рослинний і деревний тлін; 38 – шкіряний і текстильний тлін; 39 – рештки шкіряних чи текстильних виробів; 40 – контури органічних залишків; 41 – рештки рослинності, соломи, очерету; 42 – обгорілі або згорілі залишки рослинності, соломи, очерету; 43 – гній; 44 – глина; 45 – шари натоптів, розтягнутих викидів з вуглинами на поверхні; 46 – піщаний прошарок на поверхні; 47 – провали; 48 – ями та ямки; 49 – оголені схили; 50 – обриви; 51 – траншеї; 52 – уламки амфор і гончарного античного посуду; 53 – фрагменти кераміки; 54 – кістки людини; 55 – кістки тварин; 56 – горщик (посудина); 57 – розвал горщика (посудини); 58 – великі брили каменю; 59 – уламки заліза погано збережених і невизначених виробів; 60 – просіви, неглибокі котловани з чорноземно-попелястим заповненням; 61 – підсипки, заповнення канав; 62 – просіви у перетині; 63 – невидимі чи погано розпізнавані контури; 64 – реконструйовані контури; 65 – цегла, блоки каменю прямокутної форми; 66 – уламки кахлів; 67 – білі кальциновані включення у ґрунті; 68 – вапно; 69 – луска риби; 70 – скло; 71 – кремені; 72 – мушлі молюсків та їх уламки; 73 – бетон; 74 – глинобитні основи печей; 75 – глинобитні основи печей з камінням і конкреціями у масиві; 76 – рештки черенів печей у перетині; 77 – випалені глинобитні ділянки та черені; 78 – асфальт; 79 – будівельні рештки; 80 – бетоновані ділянки; 81 – зафіксовані профілі і профілі з елементами реконструювання втрачених ділянок; 82 – напрямок фіксації; 83 – незафіксовані профілі, межі траншей, розкопів; 84 – репери, «нулі»; 85 – репер; 86 – покажчик глибини; 87 – глибина від рівня «0»; 88 – глибина від рівня виявлення (залягання); 89 – глибина від дна; 90 – позначення та глибини об'єктів; 91 – дзеркальні зображення, профілі тощо; 92 – вилучення; 93 – рівні заглибин від «0»; 94 – значення рівнів перевищення «0»; 95 – схили, горизонталі; 96 – струмки, річки; 97 – масиви дерев; 98 – кущі; 99 – лісосмуги; 100 – луки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архівні матеріали

Історико-архітектурний ... план 2013

Історико-архітектурний опорний план, спеціальна науково-проектна документація для визначення історичних ареалів та меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування м. Полтава / Вадімов В. М., Халепа С. Я., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. та ін.; Укр. НДПІ «УкрНДІпроектреставрація». – К., 2013. – Т. 1 – 2. – 128, 36, 78, 16, 4 арк.

Пашкевич, Горбаненко 2009

Пашкевич Г. А. Результат палеоетноботанічних досліджень відбитків на виробах з глини з Більського городища (скіфського часу): Рукопис / Пашкевич Г. А., Горбаненко С. А. — К., 2009 // Архів С. А. Горбаненка.

Показания 1765–1769

Показания жительствующих в городе Полтаве разного звания людей ревизорам поданые на их владения. 1 ноября 1765 – 2 февраля 1766 г. // ЦДІАУ. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 1. – 390 арк.

Пуголовок 2009 зв.

Пуголовок Ю. О. Звіт про археологічні обстеження території на місці відтворення Подільської вежі та чатового бастіону Полтавської фортеці XVIII ст. на Івановій горі у м. Полтава в 2008 – 2009 рр. / Пуголовок Ю. О.; ЦОДПА // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2009; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 587. – 35 арк.

Супруненко, Пуголовок 2012 зв.

Звіт про науково-рятівні наглядові дослідження ділянки городища літописної Лтави на Івановій горі у м. Полтаві 2012 р. (Соборний майдан, 2) / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. // НА ІА НАНУ. — Надх. 2013 р. — 283 арк.

Супруненко, Пуголовок 2013 зв.

Супруненко О. Б. Звіт за проведення розвідок, археологічних експертиз і нагляду за будівництвом на Полтавщині 2013 р. / Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 2013. – Частина ІІІ. – Арк. 161 – 228; розділ з окремою назвою: Супруненко О.Б., Пуголовок Ю.О. Звіт за науково-рятівні дослідження на Івановій горі в м. Полтава у 2003 р. (місце спорудження пам'ятника «Ангелові-охоронцеві християнського подружжя», Соборний майдан, 1) // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 725. – 39 арк.

Федоровський 1925 зв.

Федоровський О. С. Щоденник розкопу могили біля м. Полтави в 1925 р. / Федоровський О. С. // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 49/13. – Арк. 1–5 зв.

Література

Андриенко 1975

Андриенко В. П. Земледельческие культы племен Лесостепной Скифии (VII – V вв. до н. э.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. П. Андриенко; ХГУ. – Харьков, 1975. – 32 с.

Андриенко 1989

Андриенко В. П. О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Научно-практический семинар (19–21 апреля 1989 года): тез. докл. / Дон. обл. отд. УФК; Дон. обл. орг. УООПИК; Дон. ОКМ и др.; [ред. кол: А. В. Колесник, С. М. Дегерменджи, О. Р. Дубовская и др.]. – Донецк, 1989. – С. 139–141.

Антонова и др. 1971

Антонова И. А. Средневековые амфоры Херсонеса / И. А. Антонова, В. Н. Даниленко, Л. П. Ивашута, В. И. Кадеев, А. И. Романчук // Античная древность и средние века: сб. науч. тр. – Свердловск, 1971. – Вып. 7. – С. 81–101.

Артем'єв 1999

Артем'єв А. В. Морфометричні аспекти зубо-щелепної системи давніх мешканців літописної Лтави (за матеріалами поховання XI ст.) / Артем'єв А. В. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 69–72.

Баранов, Майко 2001

Баранов И. А. Комплекс амфор XIII–XIV вв. из Сугдеи / И. А. Баранов, В. В. Майко // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї: зб. наук. пр. – К., 2001. – С. 198–201.

Булгаков 2001

Булгаков В. Сероглиняные амфоры XI–XII вв. // ВЕАЖ. – К., 2001. – № 2 (9) // http://archaeology.kiev.ua/journal/020301/bulgakov.htm

Бучневич 1891

Бучневич В. Полтавские подземелья (мины) / В. Бучневич // Полтав. губ. ведомости. — г. Полтава. — 1891. — № 55. — С. 2.

Бучневич 1902

Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках / В. Е. Бучневич. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Полтава : Типо-литогр. Губерн. правл., 1902. — 450 с.

Бучневич 1998

Бучневич В. О. Полтавские подземелья / В. О. Бучневич; [підг. до друку та ком. Супруненка О. Б., Коваленко О. В.] // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1998. — С. 151–154.

Бучневич 1999

Бучневич В. Є. Полтавські підземелля / В. Є. Бучневич; ЦОДПА; [підг. до друку та ком. Супруненка О. Б., Коваленко О. В.]. — Полтава : Археологія, 1999. — 16 с.: іл. — (Сер. «Джерела з історії Полтавщини», вип. 1).

Бучневич 2008

Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. — Репр. изд. [со 2-го изд.] / В. Е. Бучневич. — Харьков : Сага, 2008. – 3, 449, 24 с.

Вечерський 1993

Вечерський В. В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / Вечерський В. В. // КСП: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [редкол.: Бондаревський П. К.,

Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. — Полтава : Криниця, 1993. — Вип. 1. — С. 26–44.

Вознесенская, Недопако, Паньков 1996

Вознесенска Г. О. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г. О. Вознесенська, Д. П. Недопако, С. В. Паньков / НАНУ, Ін-т археол.; [редкол.: Д. П. Недопако (відп. ред.), С. Я. Ольговський, Н. Ф. Козловська]. – К. : РВВ ІА НАНУ, 1996. – 192 с.

Волков 1989

Волков И. В. Импортная амфорная тара золотоордынского города Азака / И. В. Волков // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада: сб. науч. ст. — Ростов-на-Дону, 1989. – С. 85–100.

Волков 1996

Волков И. В. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином / И. В. Волков // Новгород и Новгородская земля. История и археология: мат-лы научной конференции (Новгород, 23–25 января 1996 г.). — Новгород, 1996. — Вып. 10. — С. 95–97.

Волков 2001

Волков И. В. Трапезундские керамические клейма из Азова / И. В. Волков // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї: зб. наук. пр. – К., 2001. – С. 202–215.

Волков 2005

Волков И. В. Амфоры Новгорода: хронология и распределение в слое / И. В. Волков // Новгород и Новгородская земля. История и археология: мат-лы научной конференции (Великий Новгород, 18–20 января 2005 г.). – Великий Новгород, 2005. – Вып. 19. – С. 145–163.

Гейко 1999

Гейко А. В. Підвіски з черепашок морських молюсків із Нижнього Поворскля / Гейко А. В. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 85.

Гейко, Литвиненко 2001

Гейко А. В. До питання про визначення температури випалювання посуду роменської культури / Гейко А. В., Литвиненко Т. М. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 2001. — № 1 (9). — С. 47–48.

Геродот 1972

Геродот. История в девяти книгах / Геродот; АН СССР, [пер. и прим. Г. А. Стратановского]. — Л. : Наука, Лен. отделение, 1972. — 600 с.

Герцен и др. 2006

Герцен А. Г. Стратиграфические исследования на юго-восточном склоне мыса Тешкли-Бурун (Мангуп) / А. Г. Герцен, А. Ю. Землякова, В. Е. Науменко, А. В. Смокотина // МАИЭТ. – Симферополь, 2006. – Вып. XII. – С. 371–494.

Гладыш 1982

Гладыш К. В. Архитектура и памятники Полтавщины: Путеводитель / К. В. Гладыш. — Харьков : Прапор, 1982. — 104 с.

Гладиш 1990

Гладыш К. В. Памятники градостроительства и археологии / К. В. Гладыш // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; УТОПІК, ПОО; Лубен. КМ; [ред. кол.:

Кулатова І. М., Лугова Л. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1990. – С. 178–180.

Гольденберг 1959

Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII в. о военных действиях 1708–1709 гг. / Л. А. Гольденберг // Полтава: К 250-летию Полтавского сражения: сб. науч. ст. — М. : Изд-во АН СССР, 1959. — С. 363–388.

Гольденберг 1966

Гольденберг Л. А. План города Полтавы 1722 г. Ивана Бишева / Л. А. Гольденберг // Города феодальной России: сб. науч. тр. — М. : Наука, 1966. — С. 425–427, карта.

Горбаненко., Пуголовок 2014

Горбаненко С. А. Піч пізньороменського часу з Полтави / С. А. Горбаненко, Ю. О. Пуголовок // Від венедів до Русі: зб. наук. пр. на пошану докт. іст. наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття / НАНУ, Ін-т археол.; [відп. ред. Г. Ю. Івакін]. — К.; Харків : Майдан, 2014. — С. 339–344.

Готье 1930

Готье Ю. В. Железный век в Восточной Европе / Ю. В. Готье. — М.; Л. : Техн. издание, 1930. — 280 с.

Граков 1971

Граков Б. Н. Скифы: научно-популярный очерк. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – 170 с.

Грушевський 1895

Грушевський М. С. Слобода Полтава в 1630 р. / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. VI. – Кн. 2. – С. 10–11.

Дараган 1996

Дараган М. Н. К вопросу о функционально-семиотической интерпретации раннескифских зольников Днепровской Лесостепи / М. Н. Дараган // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / Мін-во культ. і мистец. України; НАНУ, Ін-т археол.; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 359–362.

Дараган 2011

Дараган М. Н. Начало раннего железного века в Днепровской Правобережной Лесостепи / М. Н. Дараган; НАНУ, Ин-т археол.; [отв. ред. Г. Парцингер]. – К. : КНТ, 2011. – 848 с.

Жайворонок 2006

Жайворонок В. В. Знаки української етнокультурної символіки / В. В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 704 с.

Жук 1991

Жук В. Н. Наш рідний край: (Сторінки про підземелля Полтави та інших міст-фортець Полтавщини) / В. Н. Жук; Полтав. обл. ін-т удоск. вчителів. – Полтава : Вид-во «Полтава», 1991. – Вип. 11. – 36 с.

Загоровский 1969

Загоровский В. П. Белгородская черта / В.П. Загоровский; ВГУ. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1969. – 304 с.

Занкин 2001

Занкин А. Б. Коллекция графити на амфорной таре из раскопок в г. Керчи / А. Б. Занкин // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї: зб. наук. пр. – К., 2001. – С. 46–51.

Золотницька 1997

Золотницька Т. М. Знахідки XVII–XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві / Золотницька Т. М. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 1997. – № 1–2. – С. 95–97.

Зоценко 2001

Зоценко В. М. Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (за прикладом одного розкопу) / В. М. Зоценко // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї: зб. наук. пр. — К., 2001. – С. 165–197.

Ігнаткін, Вайнгорт 1966

Ігнаткін І. О. Полтава: Історико-архітектурний нарис / І. О. Ігнаткін, Л. С. Вайнгорт. – К. : Будівельник, 1966. – 104 с.

Кирпичников, Медведев 1985

Кирпичников А. Н. Вооружение / А. Н. Кирпичников, А. Ф. Медведев // Древняя Русь. Город, замок, село / АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. тома Б. А. Колчин]. — М. : Наука, 1985. — С. 298–363. — (Сер. «Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах»).

Кішик 1999

Кішик В. В. Залишки поселення скіфського часу біля мікрорайону Половки [у Полтаві] / Кішик В. В. // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 121–122.

Коваль 2003

Коваль В. Ю. Амфоры византийского круга в Средневековой Руси / В. Ю. Коваль // Русь в XIII в. Древности темного времени: сб. науч. ст. – М., 2003. – С. 165–197.

Коваль 2010

Коваль В. Ю. Керамика Востока на Руси IX–XVII века / В. Ю. Коваль. – М. : Наука, 2010. – 269 с.

Ковальова, Шалабудов, Векленко 2007

Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О.; Дн. НУ. — Дніпропетровськ : Вид-во Дн. НУ, 2007. — 108 с.

Коваленко 2015

Коваленко О. Полтава XVII – XVIII ст. / Оксана Коваленко. – К. : вид. Олег Філюк, 232 с.

Ковпаненко 1967

Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. — К. : Наукова думка, 1967. — 188 с.

Колчин 1953

Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси / Б. А. Колчин // МИА. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1953. – № 32. – 260 с.

Корзухина, Пескова 2003

Корзухина Г. Ф. Древнерусские энколпионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина, А. А. Пескова. — СПб. : Петербургское Востоковедение, 2003. — 432 с. — (Сер. «Archaeologica Petropolitana», вып. XIV).

Кравченко 1986

Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре / А. А. Кравченко; АН УССР, ОАМ. – К. : Наукова думка, 1986. – 125 с.

Кулаковський 2006

Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / Петро Кулаковський. – К. : Темпора, 2006. – 496 с.

Кулатова 2005

Кулатова І. М. Кубок жаботинського часу на Інститутській горі у Полтаві / Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2005. – №№ 1–2 (17–18). – С. 39–41.

Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко 1999

Кулатова І. М. Житлово-господарські комплекси X – XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. / Кулатова І. М., Мироненко К. М., Приймак В. В., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. — Полтава : Археологія, 1999. — № 1 (5). — С. 47–68.

Кулатова, Супруненко 1993

Кулатова И. Н. Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О. С. Федоровського) / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1993. – С. 20–24.

Левашова 1956

Левашова В. П. Сельское хозяйство. Очерки по истории русской деревни / В. П. Левашова // Тр. ГИМ. — М., 1956. — № 32. — С. 19–103.

Ломакін, Ломакіна 1993

Ломакін О. О. Нові пам'ятки археології в околицях Полтави / Ломакін О. О., Ломакіна С. М. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – С. 43–53.

Ляпушкин 1947

Ляпушкин И. И. Поселения єпохи железа в бассейне р. Ворсклы / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М.; Л., 1947. – Вып. 21. – С. 97.

Ляпушкин 1951

Ляпушкин И. И. Итоги полевых изысканий 1945 г. в бассейне р. Ворсклы и некоторые выводы из них / И. И. Ляпушкин // СА. — М., 1951. — Т. XV. — С. 17–43.

Ляпушкин 1958

Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства / И. И. Ляпушкин // МИА. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1958. — № 74. — 328 с.

Ляпушкин 1961

Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археол. // МИА. — М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.

Ляскоронский 1907

Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII АС / МАО. — М., 1907. — Т. I. — С. 158–192.

Мавродин 1946

Мавродин В. В. Древняя Русь (происхождение русского народа и образование Киевского государства) / В. В. Мавродин. — Л. : Огиз – Госполитиздат, 1946. — 310 с.

Максимов 1873

Максимов С. В. Куль хлеба / С. В. Максимов. — СПб., 1873. — Переизд.: М. : Мол. гвардия, 1985. — 240 с.

Мальм, Фехнер 1967

Мальм В. А. Привески-бубенчики / В. А. Мальм, М. В. Фехнер // Очерки по истории русской деревни X – XIII вв. / ГИМ; [под ред. акад. Б. А. Рыбакова]. — М. : Сов. Россия, 1967. — С. 133–148. — (Сер. «Труды Государственного исторического музея», вып. 43).

Мироненко, Супруненко 2003

Мироненко К. М. Давньоруський комплекс з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997 р.) / Мироненко К. М., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2003. — №№ 2/2002 – 1/2003 (12–13). – С. 143–156.

Мицик 2010

Мицик Ю. А. Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні (1632–1634 рр.) / Ю. А. Мицик, Н. Я. Пухальська // УІЖ. — К., 2010. — № 3. — С. 213–218.

Мыц 1987

Мыц В. Л. Средневековое укрепление Исар-Кая / В. Л. Мыц // СА. – М., 1987. – № 2. — С. 228–245.

Мыц 1991

Мыц В. Л . Укрепления Таврики X – XV вв. / В. Л. Мыц. – К., 1991. – 164 с.

Мокляк 2008

Мокляк В. О. Полтавщина козацька: (Від Люблінської унії до Коломацької ради) / В. О. Мокляк. – Полтава : АСМІ, 2008. – 264 с.

Музиченко 1994

Музиченко Я. Жито / Я. Музиченко // Українські символи. — К., 1994. — С. 125–129.

Нидерле 1924

Нидерле Л. Быт и культура древних славян / Л. Нидерле. — Прага : Пламя, 1924. — 285 с.

Осадчий 2011

Осадчий Є. М. Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. / Є. М. Осадчий / ЦП НАНУ і УТОПІК; [відп. ред О. М. Титова]. – Суми : Джерело, 2011. – 346 с.

Падалка 1905

Падалка Л. В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии / Л. В. Падалка // Тр. ПУАК; / [под ред. Василенка В. И., Падалки Л. В., Павловского И. Ф.]. — Полтава : Тип. Дохмана И. А., 1905. — Вып. 1. — С. 155–214, карта.

Падалка 1914

Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение : исследование и материалы / Л. В. Падалка; ПУАК. – Полтава, 1914. – 239 с.

Памятники 1987

Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник / Ин-т истор. АН УССР; МК УССР; Госстрой УССР; УООПИК; [ред. кол.: П. Т. Тронько (гл. ред.), Г. К. Злобин, Ю. А. Олененко и др.]. — К. : Наукова думка, 1987. — 736 с.

Паньков 2003

Паньков С. В. Залізорудне виробництво / С. В. Паньков // Село Києвської Русі (за матеріалами південноруських земель) / НАНУ, Ін-т археол.; [редкол.: О. П. Моця (відп. ред.), А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]. – К. : Шлях, 2003. – С. 95–101.

Папков 2005

Папков А. И. Поход российских войск на Миргород осенью 1633 г. / А. И. Папков // Древняя Русь. Вопросы медиевистики: тез. докл. участ. III междунар. конф. «Комплексный подход в изучении Древней Руси». — М., 2005. — Вып. 3 (21). — С. 77–79.

Паршина 1991

Паршина Е. А. Торжище в Партенитах / Е. А. Паршина // Византийская Таврика: сб. науч. ст. – К. : Наукова думка, 1991. – С. 64–100.

Пашкевич 1991

Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. – II тыс. н. э.: Каталог II / Г. А. Пашкевич; НАНУ, Ин-т археол. — Препринт. — К., 1991. — 47 с.

Пашкевич 2000

Пашкевич Г. А. Палеоэтноботанические исследования скифских памятников степной зоны Северного Причерноморья / Г. А. Пашкевич // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э.: Палеоэкология, антропология и археология: сб. науч. ст. / НАНУ, Ин-т археол.; НИКЗ «Хортица»; [отв. ред. Н. А. Гаврилюк]. — Запорожье : Дикое поле, 2000. — С. 101–109.

Перевозчиков 1998

Перевозчиков В. И. Спасательные археологические работы на территории Азовского музея в 1995–1996 гг. / В. И. Перевозчиков // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1995–1997 гг.: сб. науч. тр. – Азов, 1998. – Вып. 15. – С. 142–151.

Петрашенко 2005

Петрашенко В. О. Архітектура поселень у слов'янський та давньоруський час. VIII – XIII ст. / В. О. Петрашенко // Давні поселення України. — К., 2005. — С. 115-160.

Підземний хід 1993

Підземний хід XVII – XVIII ст. / [Фото О. Б. Супруненка] // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1993. – Частина I. – С. 25.

Плетнева 1989

Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. А. Плетнева; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1989. – 288 с., 2 цв. вкл.

Пляшко 1980

Пляшко Л. А. Подорож до міста XVIII сттоліття / Л. А. Пляшко; [відп. ред. Ф. П. Шевченко]. – К. : Наукова думка, 1980. – 152 с.

Полтавщина 1992

Полтавщина: Енциклопедичний довідник / [ред. кол.: А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – К. : Українська Енциклопедія, 1992. – 1024 с.

Постанова 2009

Постанова Кабінету Міністрів України «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» від 3 вересня 2009 № 928 // Офіційний вісник України. — К., 2009. — № 68. — С. 2343 – 2344 / С. 39–40.

Приймак 2014

Приймак В. В. Хронология вещевого комплекса X – XI вв. из Заречного на Ворскле / В. В. Приймак // СЛП-2014: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. — С. 61–72.

Провінційний Архітектор 2012

Провінційний Архітектор: збірка мат-лів і фотодокументів, присвячена 100-річчю від дня народження Л. С. Вайнгорта / Укл. Б. Тристанов. — Полтава : Дивосвіт, 2012. — 336 с.

Пуголовок 2009

Пуголовок Ю. О. Про один із фактів поклоніння домашнім духам у середовищі літописних сіверян (за матеріалами розкопок у Полтаві в 2007 рр.) / Ю. О. Пуголовок // Маґістеріум: Археологічні студії. — К., 2009. — Вип. 36. — С. 56–58.

Пуголовок 2010

Пуголовок Ю. О. Обстеження на місці відтворення Подільської вежі та Чатового бастіону Полтавської фортеці XVIII ст. / Ю. О. Пуголовок // АДУ—2009: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Михайлина Л. П., Бунятян К. П. та ін.]. — К. : Академперодика, 2010. – С. 349–351.

Пуголовок 2013

Пуголовок Ю. О. Характеристика та основні будівельні рішення городищ літописних сіверян / Ю. О. Пуголовок // Слов'яни і Русь. Археологія та історія: зб. пр. на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – К. : Стародавній Світ, 2013. – С. 262–271.

Пуголовок 2014

Пуголовок Ю. О. Житла-майстерні літописних сіверян / Ю. О. Пуголовок // Проблемы истории и археологии Украины: мат-лы IX Междунар. научн. конф. (Харьков, 30–31 октября 2014 г.) / ХНУ им. В. Н. Каразина; ХИАО. — Харьков : ООО «НТМТ», 2014. – С. 55–56.

Пуголовок 2014а

Пуголовок Ю. А. Исследования комплекса памятников у с. Глинское Полтавской области в контексте популяризации археологического наследия / Пуголовок Ю. А. // Актуальная археология 2. Археология в современном мире: в контакте и в конфликте. – СПб., 2014. – С. 51–56.

Пуголовок 2015

Пуголовок Ю. О. Місто «Плотава» XVII ст. / Ю. О. Пуголовок // СЛП — 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 190–196.

Пуголовок, Калашник 2009

Пуголовок Ю. О. Дослідження Полтавської фортеці: Старе місто / Пуголовок Ю. О., Калашник Є. С.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. Супруненко О. Б.]. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Кн. 4. — 132 с., IV кол. вкл.

Романчук и др. 1995

Романчук А. И. Амфоры из комплексов Византийского Херсона / А. И. Романчук, А. В. Сазанов, Л. В. Седикова. – Екатеринбург, 1995. – 173 с.

Рудаков 1975

Рудаков В. Е. Материалы XII–XIII вв. из раскопок посада Баклинского городища (раскопки 1973 г.) / В. Е. Рудаков // Античная древность и средние века: сб. науч. тр. – Свердловск, 1975. – Вып. 12. – С. 20–29.

Рудинський 1949

Рудинський М. Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – К., 1949. – Т. II. – С. 53–79.

Свистун, Пашкевич, Горбаненко 2010

Свистун Г. Пічка XVII ст. з відбитками зернівок з Чугуївського городища / Генадій Свистун, Галина Пашкевич, Сергій Горбаненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; [ред. кол.: Бондаренко І. П., Івакін Г. Ю., Телегін Д. Я. (відп. ред.) та ін.]. — К., 2010. — Вип. 19. — С. 148–156.

Сенько, Пинаев 2011

Сенько Д. Особенности противопожарной защиты объектов с технологическими процессами сушки / Сенько Д., Пинаев А. // Алгоритм Безопасности. — М., 2011. — № 3. — С. 20–21.

Сидоренко, Махно, Телегін 1982

Сидоренко Г. О. Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК; [ред. кол.: Ковпаненко Г. Т., Кучера М. П., Телегін Д. Я.]. — К. : Наукова думка, 1982. — 108 с., 2 карти.

Словарь Даля

Словарь В. И. Даля. Жито / http://sldal.ru/dal/7959.html

Супруненко 1979

Супруненко О. Таємниці полтавських підземель / Олександр Супруненко // Зоря Полтавщини. — м. Полтава. — 1979. — 17 червня. — № 40 (14240). — С. 4.

Супруненко 1981

Супруненко О. Садиба Котляревського / Олександр Супруненко // Рад. Україна. – м. Київ. – 1981. – 20 листопада. – № 266 (18277). – С. 4; передрук: Вісті з України. – м. Київ. – 1982. – 21 січня. – № 4 (1221). – С. 4; Життя і слово. – м. Варшава. – 1981. – Квітень. – № 9. – С. 3.

Супруненко 1984

Супруненко О. Б. Полтавські підземелля / О. Б. Супруненко // ПУ. — К., 1984. — № 1. — С. 41.

Супруненко 1988

Археологические памятники территории г. Полтавы и окрестностей: Каталог / Сост. А. Б. Супруненко; ПКМ; ПОО УООПИК. — Полтава : РИО Облстатуправління, 1988. — 24 с.

Супруненко 1989

Супруненко О. Іван Зарецький – археолог і музений працівник / Олександр Супруненко // Народне мистецтво Полтавщини. Наук.-теорет. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею: тез. доп. / Полтав. худ. муз.; [за ред. В. Ханка]. — Полтава, 1989. — С. 59–65.

Супруненко 1998

Супруненко О. Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Полтава : Археологія, 1998. – 157 с.

Супруненко 2006

Супруненко О. Б. До укладання реєстру пам'яток археології території міста Полтава / Супруненко О. Б. // Охорона та дослідження пам'яток археології: мат-ли 7-го наук.-практ. семінару; зб. наук. пр. / ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Гаврилюк Н. О., Вадімов В. М., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — Полтава : Техсервіс, 2006. — С. 9–11.

Супруненко 2013

Супруненко О. Про підземелля на Івановій горі в Полтаві / О. Супруненко // Край. – м. Полтава. – 2013. – Жовтень. – № 114 (120). – Краєзнавство. – С. 17–18.

Супруненко 2014

Супруненко О. Б. Культові і поховальні об'єкти на пізньоскіфському поселенні в ур. «Поле 2-ї бригади» / О. Б. Супруненко // Археологічні дослідження Більського городища – 2013: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: Вадімов В. М., Корост І. І., Скорий С. А. та ін.]. – К.; Котельва : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2014. – С. 62–82.

Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк 2008

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Миколаївська гірка / Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пуголовок Ю. О., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2008. — Кн. 1. – 136 с., VI вкл.

Супруненко, Осаульчук, Пуголовок, Шерстюк 2012

Супруненко О. Б. Обстеження траси будівництва автообходу навколо Полтави / О. Б. Супруненко, О. М. Осаульчук, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк // АДУ – 2011: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.) та ін.]. – К.; Луцьк: Волин. старожитності, 2012. – С. 378–379.

Супруненко, Пуголовок 2005

Супруненко О. Б. Археологічні розвідки у Полтаві та Полтавському районі / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2005. – №№ 1–2 (17–18). – С. 132–147.

Супруненко, Пуголовок 2008

Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради: зб. наук. пр. / НАНУ, Ін-т археол.; Корост. філіал Житомир. ОКМ. — Коростень, 2008. — Т. ІІ. — С. 122–131.

Супруненко, Пуголовок 2013

Супруненко О. Б. Дослідження на Соборному майдані у Полтаві / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ — 2012: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н., (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. — К.; Луцьк : Волин. старожитності, 2013. — С. 286.

Супруненко, Пуголовок 2014

Супруненко О. Дослідження на Івановій горі у Полтаві 2012 р. / Олександр Супруненко, Юрій Пуголовок // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / ПКМ; [редкол. : Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Дивосвіт, 2014. — Вип. IX. — С. 88–170, кол. вкл. II–III.

Супруненко, Пуголовок 2014а

Супруненко О. Б. Продовження досліджень на Івановій горі в Полтаві / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2013: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Козак Д. Н. (гол. ред.), Болтрик Ю. В., Буйських А. В. та ін.]. – К. : [Дивосвіт], 2013 [2014]. – С. 222–224.

Супруненко, Пуголовок 2015

Супруненко О. Б. Дослідження літописної Лтави: Іванова гора / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – Частина перша. – Кн. 5. – 180 с., XII кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок 2015а

Супруненко О. Б. Наглядові дослідження на посаді літописної Лтави у 2014 р. / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // АДУ – 2014: зб. наук. ст. / ІА НАНУ. – К. : КорвінПрес, 2015. – С. 182–184.

Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк 2009

Супруненко О. Б. Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Шерстюк В. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Частина перша. – Кн. 2. – 140 с., IV кол. вкл.

Супруненко, Пуголовок, Мироненко та ін. 2009

Дослідження посаду літописної Лтави: Інститутська гора / Супруненко О. Б., Пуголовок Ю. О., Мироненко К. М., Ткаченко О. М., Шерстюк В. В., Яремченко В. А.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К.; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2009. — Частина друга. – Кн. 3. – 132 с., VI кол. вкл.

Супруненко, Шерстюк, Пуголовок 2010

Супруненко О. Б. Селітроварницький стан на Більському городищі / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк, Ю. О. Пуголовок; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. — К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. — 96 с., IV кол. вкл.

Сухобоков, Юренко 1995

Сухобоков О. В. Опошнянское городище: по материалам археологических исследований 1975 г. / Сухобоков О. В., Юренко С. П.; НАНУ, Ин-т археол.; ЦОДПА. — Полтава, 1995. — 72 с.: ил. — (Препринт, вып. 6).

Суховская 1990

Суховская И. В. Рисунки в подземном ходе г. Полтавы / И. В. Суховская // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; Луб. КМ; [ред. кол.: Кулатова І. М., Лугова Л. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава : Вид-во «Полтава» 1990. – С. 181–182. – Рис. на вкл. 23.

Таллис 1971

Таллис Д. Л. Позднесредневековая керамика Тепе-Кермена / Д. Л. Таллис // История и культура Восточной Европы по археологическим данным: сб. науч. тр. – М., 1971. – С. 250–262.

Танков 1913

Танков А. А. Историческая летопись курского дворянства / А. А. Танков. – М., 1913. – Т. 1. – 684 с.

Терещенко 1861

Терещенко А. Статистическое описание г. Полтавы / А. Терещенко // ЖМВД. – СПб., 1861. – Отд. оттиск из кн. 2 и 7. – 85 с.

Українські народні пісні 2001

Українські народні пісні: Колядки. Щедрівки. Пісні про кохання. Козацькі пісні. Романси. — Харьков : Фолио, 2001. — 252 с.

Українські прислів'я 2001

Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / НАНУ, Ін-т мистецтвозн., фольклорист. та етнології ім. М. Т. Рильського; упоряд. М. М. Пазяк. — К. : Наукова думка, 2001. — 392 с.

Флёров 1984

Флёров В. С. Маяцкий могильник / В. С. Флёров // Маяцкое городище: труды советско-болгарско-венгерской экспедиции. – М. : Наука, 1984. – С. 142–199.

Хамайко 2010

Хамайко Н. В. Древнерусская бронзовая ювелирная форма из раскопок на Киевском Подоле / Н. В. Хамайко // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки: мат-лы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). — СПб. : Нестор-История, 2010. — С. 420–429.

Ханко 2014

Ханко В. Енциклопедія мистецтва Полтавщини: у 2-х т. / Ханко В. М.; НАНУ; Ін-т істор України; Центр культурол. студій; [наук. ред. С. Білокінь]. — Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. — Т. 1: А – Л. — 503 с.

Школьный диалектологический атлас

Школьный диалектологический атлас. Язык русской деревни / http://www.gramota.ru/book/ village/map3.html.

Шрамко 1957

Шрамко Б. А. Следы земледельческого культа у лесостепных племен Северного Причерноморья в раннем железном веке / Б. А. Шрамко // СА. – М., 1957. – № 1. – С. 178–198.

Шрамко 1987

Шрамко Б. А. Бельское городище скифского времени (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Е. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 182 с.

Шрамко, Задніков 2006

Шрамко І. Б. Культові споруди VI ст. до н. е. Західного Більського городища / Шрамко І. Б.. Задніков С. А. // АЛЛУ. – Полтава : Археологія, 2006. – № 2 (20). – С. 12–28.

Щапова 1997

Щапова Ю. Л. Украшения из стекла / Ю. Л. Щапова // Древняя Русь. Быт и культура / РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. тома Б. А. Колчин, Т. И. Макарова]. — М. : Наука, 1997. — С. 80 – 92.

Якобсон 1950
Якобсон А. Л. Средневековый Херсон (XII – XIV вв.) / А. Л. Якобсон // МИА. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1950. — № 17. – 338 с.

Якобсон 1979
Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. – Л. : Наука, 1979. – 164 с.

Янин, Гайдуков 1998
Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X – XV вв. / Янин В. Л., Гайдуков П. Г.; МГУ; РАН, Ин-т археол. — М. : Интрада, 1998. – Т. III. — 502 с.

Daragan 2004
Daragan M. Die Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin / M. Daragan // Eurasia Antiqua. – Berlin, 2004. – 10. – S. 53–145.

Bakirtzis 1989
Bakirtzis Ch. Byzantine Amphorae / Ch. Bakirtzis // Bulletin de correspondance hellenique. — 1989. – Supl. 18. — P. 73–77.

Bjelajac 1989
Bjelajac L. Byzantines amphorae in the Serbian Danubian area in 11th–12th centuries / L. Bjelajac // Bulletin de correspondance hellenique. — 1989. — Supl. 18. – P. 110–118.

Gunsenin 1989
Gunsenin N. Recherches sur la ceramique Byzantine / N. Gunsenin // Bulletin de correspondance hellenique. — 1989. — Supl. 18. – P. 267–276.

Gunsenin 1990
Gunsenin N. Les amphores Byzantines (Xe – XIIIe siecles). Typologie, production, circulation d'apres les collections turques / N. Gunsenin. – Paris, 1990. – 304 p.

Gunsenin 1993
Gunsenin N. Ganos, centre de production d'amphores a l'epoque Byzantine / N. Gunsenin // Anatolia antiqua. Eski Anadolu. – Paris, 1993. — Vol. II. – P. 193–201.

Hayes 1992
Hayes J. The Pottery / J. Hayes // Excavations at Saraīhane in Istanbul. – Princeton, 1992. – Vol. 2. – 455 p.

Megaw 1972
Megaw A. H. S. Supplementary excavations on a Castle site at Paphos Cyprus / A. H. S. Megaw // Dumbarton Oaks Papers. – New-York, 1972. – Vol. 26. – P. 322–343.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ, Луцьк, Полтава
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН СССР – Академия наук Союза ССР, Москва
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АП УРСР – Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ
АС – Археологический съезд
ВГУ – Воронежский государственный университет
ГИМ – Государственный исторический музей, Москва
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ЖМВД – Журнал Министерства Внутренних дел, Санкт-Петербург
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук, Київ
ІКЗ – Історико-культурний заповідник
КМ – Краєзнавчий музей, краеведческий музей
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Ленинград
КСП – Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
МАИЭТ – Материалы по археологии и этнографии Тавриды, Симферополь
МАО – Московское Императорское археологическое общество, Москва
МГУ – Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР, Москва – Ленинград
МК УССР – Министерство культуры Украинской ССР, Киев
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НАНУ – Національна академія наук України, Київ
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НИКЗ – Национальный историко-культурный заповедник
НДПІ – Науково-дослідний проектний інститут
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Львів

НУ – Національний університет
ОАМ – Одесский археологический музей, Одесса
ОКМ – Обласний краєзнавчий музей
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація, Полтава
ПОО – Полтавська обласна організація, Полтава
ПУ – Пам'ятки України, Київ
ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РАН – Российская Академия наук, Москва
РВВ – Редакційно-видавничий відділ
РИО – Редакционно-издательский отдел
СА – Советская археология, Москва
СЛП – Старожитності Лівобережного Подніпров'я, Полтава, Київ
УІЖ – Український історичний журнал, Київ
УК ПОДА – Управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
УООПИК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
УФК – Украинский Фонд Культуры
ХГУ – Харьковский государственный университет, Харьков
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ЦДІАУ – Центральний державний історичний архів України, Київ
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАН України і УТОПІК – Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

РЕЗЮМЕ

Проведені у 2012–2013 рр. наглядові науково-рятівні дослідження на Івановій горі дали важливі археологічні свідчення щодо заселення й забудови південно-східної частини головного історичного ареалу Полтави від IX до початку XIX ст., а також передуючого виникненню міського центру першопоселення доби раннього залізного віку (друга чверть I тис. до н. е.).

Під час розвідкових робіт і розкопок виявлені знахідки скіфського часу, що засвідчують існування на території давнього міського осередку, задовго до появи літописних слов'ян-сіверян, великого поселення доби раннього залізного віку. Зокрема, відкритий чи не найраніший на території Поворскля і перший для Полтавського поселення культовий комплекс — жертовник у надсхиллі над сучасним Подолом. Основа цієї невеликої споруди була вкрита шматочками білої крейди, поверх залягав шар фрагментів битого ліпного посуду, кальциновані кістки тварин, вуглини та попіл. Кераміка, представлена у жертовнику, належить до групи архаїчних для Поворскля зразків посуду ранньоскіфського часу і датується від середини VIII – до початку VII ст. до н. е., знаходячи паралелі в комплексах давніх ділянок західної частини поселення Пожарна Балка II на Нижній Ворсклі та Жаботинського поселення з Правобережжя Дніпра.

Отриманий перетин краю зольника ранньоскіфського часу. Масив попелища зберігся у північно-східному кутку Соборного майдану. Він влаштований на рівні залягання стародавньої похованої поверхні плато мису Іванової гори. Вміст зольника складався з прошарків попелу, численних вуглин, шматочків печини й обмазки. У масиві нашарувань виявлені кістки людини, свійських і диких тварин, фрагменти ліпного посуду – горщиків, корчаг, корчажок, чорнолискованої кераміки, що належать рубежу VIII – VII ст. до н. е. Рештки цього культового й господарського об'єкту виявилися першими з відкритих у межах історичної частини Полтави та Полтавського поселення скіфського часу.

Фрагменти ліпного посуду скіфської доби траплялися практично в усіх траншеях і шурфах на південно-східній частині Іванової гори, засвідчуючи обжитість цієї ділянки першопоселення за часу архаїки. В такому разі поселення в історичному центрі міста може розглядатися як одне з найдавніших серед відомих у Нижньому Поворсклі за скіфської епохи.

Старожитності наступного етапу історії міста, виявлені в ході досліджень, пов'язані з розселенням на його теренах літописних сіверян. Стратиграфічні і планіграфічні спостереження у розкопах засвідчили місцезнаходження вздовж східного та південно-східного країв майданчика Іванової гори смуги надсхилової ділянки житлово-господарської забудови найранішого поселення роменської культури, що виникло ближче до середини IX ст., відкрили рештки кількох підклітів господарських і житлових будівель. Був отриманий і стратиграфічний перетин надсхилля південно-східного краю майданчика мису, що репрезентував почергове залягання культурних нашарувань на краю головного історичного ареалу Полтави.

Особливістю планування вивчених ділянок сіверянського поселення є наявність чималої кількості об'єктів, пов'язаних з ремеслами і виробництвом. Це стосується унікального для пам'ятки ковальського горна, чи не вперше виявленого з-поміж старожитностей літописних сіверян. Знахідки уламків криць, залізоробних шлаків у нашаруваннях роменської культури впевнюють, що такі об'єкти у Полтаві є не поодинокими. Привертає увагу житлово-господарський комплекс житла 2 (розкоп 1, траншея 5). Відкриття в ньому решток двох теплотехнічних пристроїв дає підстави для зарахування цього об'єкту до числа жител-майстерень. На ремісничу направленість зони заселення над схилом Іванової гори вказують і знахідки знарядь та сировини слюсарного, ювелірного виробництв, численні предмети й заготовки виробів з рогу та кістки.

Матеріальна культура мешканців Лтави IX – початку XI ст. представлена у дослідженнях типовими для поселень роменської археологічної культури знахідками, де преважну більшість складають вироби з глини, каменю і кістки. З числа виявлених неординарних предметів привертає увагу хрестоподібна привіска, що належить до так званих «русько-скандинавських» за походженням вотивів, котрі можуть вказувати на характер відносин між південно-східними сіверянами та русами на початкових етапах становлення Київської держави. В ході наглядових робіт отримані і свідчення щодо духовного світу мешканців поселення. У житлі 1 (траншея 2) виявлено унікальний випадок використання зернівок жита при спорудженні конструкції печі, що пов'язується з обрядовими діями сіверян, спрямованими на забезпечення свого добробуту.

До певної міри розширені уявлення щодо історичної топографії сіверянського поселення. Виявилося, що територія Соборного майдану не була городищем. На ній знаходилася частина укріпленого посаду, який прилягав до городища, розміщеного дещо на південний схід — на стрільчатому відгалуженні Іванової гори з сучасною Білою альтанкою.

Києворуський етап в історії літописної Лтави представлений житловими та господарськими комплексами, виявленими і частково дослідженими під час наглядових робіт. Характерні знахідки давньоруського часу другої половини XI, здебільшого XII – початку XIII ст., крім уламків гончарного

посуду, представлені побутовими виробами, в тому числі ключами від замків, ножами, уламками кераміки, імпортної тари – візантійських амфор. У невеликій кількості виявлені предмети, пов'язані з військовою справою. У культурних нашаруваннях та об'єктах трапилася певна кількість жіночих прикрас-привісок, виготовлених з мідних сплавів, а також уламків скляних браслетів.

Найвиразнішою знахідкою є невеликий чернений хрестик-складень роботи київських майстрів кінця XII – початку XIII ст. Він виступає одним з перших артефактів, пов'язаних з поширенням християнства у цьому віддаленому до меж зі Степом населеному пункті Київської держави. Неподалік місця закладання траншеї 7 більше двадцяти років тому (1992 р.) була виявлена свинцева булла Ярополка Володимировича 1110-х рр. Ця знахідка тяжіє до місця скупчення найвиразніших давньоруських прикрас і речей з траншеї 6, які, можливо, маркірують своїм місцезнаходженням розташування багатої садиби місцевого феодала (сотника), що здійснював владні повноваження на межі окраїнних давньоруських й адміністративно підпорядкованих Переяславу земель у Нижньому Поворсклі.

Післямонгольський час існування поселення у Полтаві представлений знахідками уламків гончарного посуду з культурних нашарувань та заповнення решток об'єктів, розвалом печі цього часу, залишками незначно заглибленої в ґрунт, вірогідно, ремісничої будівлі – кузні. Виявлена і перша на поселенні мідна золотоординська монета – потертий пул міста Солхата у Криму.

Проведені дослідження привернули увагу до південного відгалуження мису із сучасною Білою альтанкою, що активно використовувався у XVII ст. Вірогідно, спочатку на ньому існувало найдавніше укріплення роменської культури, що могло використовуватися і за давньоруського часу. За відновлення Полтави на початку XVII ст., фортифікація на цьому місці була поновлена. На початку XVIII ст. (напередодні Полтавської битви та дещо пізніше) вона виявилася корінним чином перебудованою, згідно з вимогами використання артилерії. А в XX ст., у зв'язку з будівельними роботами зі влаштування альтанки та нової ротонди, вигляд цього підвищення був ще раз змінений.

Зважаючи на це, структура Полтавського міського осередку початку XVII ст., вбачається такою: малий острог займав місце завершення виступу мису на Івановій горі, відокремленого від нього невеликим перешийком з валом і стіною (?), а також воротами, що з'єднували його з великим острогом і нижнім посадом. Великий острог охоплював всю площу Соборного майдану, а його укріплення простежуються на сучасній дрібномасштабній карті міста та зафіксовані окомірним планом В. Г. Ляскоронського початку XX ст.

У контексті вивчення ядра полкової фортеці та міського осередку козацької епохи зібрані відомості про підземелля у цій частині Іванової гори.

Опубліковані свідчення обстежень підземних ходів, частин вилазок, провалів підземель, в тому числі фотознімки вигляду ходів та їх деталей, рисунків на стінах і склепінні таких споруд кінця XVII – початку XVIII ст.

Вивчалися й об'єкти Нової епохи – ями, льохи та погреби XVIII – початку XIX ст., частини підклітів житлових споруд. Виявлені у траншеї 1 залишки підземних і заглиблених будівель цілком могли бути рештками міської тюрми на етапі становлення губернського центру.

Здійснені за останні півтора десятка років наглядові роботи за будівництвом у черговий раз підтвердили закономірність збереження культурних нашарувань Полтави ряду попередніх епох під ділянками старої забудови XIX – XX ст. та навіть під капітальними будівлями третьої чверті XX ст., зведеними без дотримання пам'яткоохоронних вимог.

Таким чином, результати археологічних досліджень останніх років на Івановій горі, наведені у двох частинах цієї роботи, мають сприяюти поглибленому розумінню перебігу найраніших етапів в історії Полтави як поселенського осередку й літописного «граду» доби Давньої Русі, а також оприлюднюють друком чималий пласт артефактів з життя наших попередників на південно-східній межі слов'яно-руського світу і Дикого поля. Їх невелика частина надає уявлення про матеріальну культуру населення відродженої козацької фортеці часу Речі Посполитої та одного з найбільших полкових центрів Левобережної Гетьманщини.

РЕЗЮМЕ

Проведенные в 2012–2013 гг. научно-спасательные исследования на Ивановой горе позволили получить важные археологические свидетельства заселения и застройки юго-восточной части главного исторического ареала Полтавы в период с IX до начала XIX вв., а также более раннего времени – начала второй четверти I тыс. до н. э.

В ходе раскопок обнаружены находки скифского времени, которые свидетельствуют о существовании на территории городского центра, задолго до времени расселения летописных славян-северян, большого поселения эпохи раннего железного века. В частности, обнаружен один из наиболее ранних на территории Поворсклья и первый для Полтавского поселения культовый комплекс — жертвенник у склона над современным Подолом. Основа этого небольшого сооружения была покрыта кусочками мела, над которыми находился слой фрагментов разбитой лепной посуды, кальцинированные костки животных, угли и пепел. Керамика, представленная в комплексе жертвенника, относится к группе архаических для Поворсклья образцов посуды раннескифского времени, датируемых серединой VIII – началом VII вв. до н. э. и находит параллели в керамическом комплексе древнейших участков западной части селища Пожарная Балка II на Нижней Ворскле и Жаботинского поселения на Правобережье Днепра.

Получен также разрез края зольника раннескифского времени. Его массив сохранился в северо-восточном углу Соборной площади. Он сооружен на уровне залегания древней погребенной поверхности плато мыса Ивановой горы. Зольник состоял из прослоек пепла, многочисленных углей, обломков печины и обмазки. В массиве наслоений выявлены кости человека, домашних и диких животных, фрагменты лепной посуды – горшков, корчаг, корчажек, чернолощеной керамики рубежа VIII – VII вв. до н. э. Этот культовый и хозяйственный объект является первым из открытих в исторической части Полтавы и Полтавского поселення скифского времени.

Фрагменты лепной керамики скифской эпохи обнаружены практически во всех траншеях и шурфах юго-восточной части Ивановой горы, что свидетельствует о заселении этого участка поселения ещё в архаическое время. В таком случае селище в историческом центре города может

рассматриваться как одно из древнейших среди известных в Нижнем Поворсклье в скифскую эпоху.

Древности следующего этапа истории города, обнаруженные в ходе исследований, связаны с расселением на его территории летописных северян. Стратиграфические и планиграфические наблюдения в раскопах указывают на местонахождение вдоль восточного и юго-восточного краев площадки Ивановой горы полосы жилищно-хозяйственной застройки поселения роменской культуры наиболее раннего этапа, которое возникло к середине IX в. Открыты остатки нескольких подклетей жилых сооружений. Получен стратиграфический разрез юго-восточного края площадки мыса, который представил залегание культурных наслоений главного исторического ареала Полтавы.

Особенностью планировки изученных участков поселения является наличие значительного количества объектов, связанных с ремеслами и производством. Это касается остатков уникального кузнечного горна, впервые обнаруженного в древностях летописных северян. Находки криц, железоплавильных шлаков в слоях роменской культуры позволяют предположить, что такие объекты в Полтаве могут быть не единичными. Заслуживает внимания жилищно-хозяйственный комплекс 2 (раскоп 1, траншея 5). Наличие в нем остатков двух теплотехнических приспособлений позволяет считать его жилищем-мастерской. На ремесленную направленность участка над склоном Ивановой горы указывают находки орудий и сырья слесарного, ювелирного производств, многочисленные изделия, заготовки из рога и кости.

Материальная культура жителей Полтавского поселения IX – начала XI ст. представлена в исследованиях характерными для роменской археологической культуры находками, среди которых большинство составляют глиняные, каменные и костяные изделия. В числе неординарных предметов – крестообразная привеска, которая относится к так называемым «русско-скандинавским» по поисхождению вотивам и может указывать на характер взаимоотношений между юго-восточными северянами и русами на начальных этапах становления Киевского государства. В ходе робот получены свидетельства о духовных представлениях жителей поселения. Так в жилище 1 (траншея 2) обнаружен уникальный случай использования зерновок ржи при сооружении конструкции печи, который связывается с обрядовыми действиями северян.

В определенной мере расширены представления об исторической топографии роменского поселения. Оказалось, что на территории Соборной площади находилось не городище, а укрепленный посад, который прилегал к укреплению, розмещенному юго-восточнее — на стрельчатом отроге Ивановой горы, на месте современной Белой беседки.

Киеворусский этап истории летописной Лтавы представлен жилищными и хозяйственными комплексами, обнаруженными и частично исследо-

ванными в ходе проведенных работ. Характерные находки древнерусского времени второй половины XI, преимущественно XII – начала XIII вв., кроме фрагментов гончарной посуды, представлены предметами быта, в том числе ключами от замков, ножами, обломками импортной тары – византийских амфор. В небольшом количестве выявлены предметы, связанные с военным делом. В культурных наслоениях и объектах найдены женские украшения-привески из медных сплавов, а также обломки стеклянных браслетов.

Наиболее выразительной находкой является небольшой бронзовый чернёный крестик-складень роботы киевских мастеров конца XII – начала XIII вв. Он выступает одним из первых артефактов, связанных с распространением христианства в этом удаленном к границе со Степью населенном пункте Киевского государства. Рядом с исследованной траншеей 7 более двадцати лет назад (1992 г.) была выявлена свинцовая булла Ярополка Владимировича 1110-х гг. Эта находка близка к месту выявления наиболее выразительных древнерусских украшений и предметов быта в траншее 6, и, возможно, вместе с ними маркирует местонахождение багатой усадьбы местного феодала (сотника), осуществлявшего властные функции на границе окраинных древнерусских и административно подчиненных Переяславу земель в Нижнем Поворсклье.

Послемонгольское время существования Полтавского поселения представлено находками обломков гончарной керамики в культурных наслоениях и заполнении объектов, розвалом печи этого времени, следами кузницы. Выявлена и первая на Ивановой горе документированная золотоордынская монета – медный пул города Солхат в Крыму.

В ходе исследований было обращено внимание на южный отрог мыса с Белой беседкой, который активно использовался в XVII ст. Вероятно, сначала здесь существовало древнейшее укрепление роменской культуры, которое могло исполнять функции городища и в давнерусское время. При возрождении Полтавы в начале XVII в. фортификация на этом месте была возобновлена. В начале XVIII ст. (перед Полтавской битвой и после нее) укрепления были перестроены согласно требованиям использования артиллерии. А в XX ст., в связи со строительными работами по сооружению беседки, позже ротонды, вид и очертания этого возвышения были коренным образом изменены.

Учитывая все это, структура Полтавского городского центра начала XVII в., видится такой: малый острог занимал место завершения выступа мыса Ивановой горы, отделенного от него небольшим перешейком с валом и стеной (?), а также воротами, которые соединяли его с большим острогом и нижним посадом. Большой острог охватывал всю Соборную площадь, а его укрепления прослеживаются даже на современной мелкомасштабной карте города и зафиксированы глазомерным планом В. Г. Ляскоронского начала XX в.

В контексте изучения полковой крепости и исторического ядра города собраны сведения о подземельях в этой части Ивановой горы. Представлены свидетельства осмотра подземных ходов, вылазок, провалов подземелий, в том числе фотоснимки ходов и их деталей, рисунков на стенах и сводах таких сооружений конца XVII – начала XVIII ст.

Изучались и объекты Нового времени – ямы, погреба XVIII – начала XIX ст., части подклетий житлых сооружений. Обнаруженные в траншее 1 остатки погребов и подземных камер вполне могли быть помещениями городской тюрьмы времени становления губернского центра.

Проведенные за последние полтора десятка лет археологические исследования в зонах строительных и земляных работ в очередной раз подтвердили сохранение культурных наслоений предшествующих эпох под участками старой застройки Полтавы XIX–XX вв. и даже под капитальными сооружениями третьей четверти XX ст., которые были построены без соблюдения памяткоохранных требований.

Таким образом, результаты археологических работ последних лет на Ивановой горе, приведенные в двух частях этой роботы, позволили более четко представить ранние этапы истории Полтавы как поселения и «града» эпохи летописных славян и Древней Руси. Исследование также вводит в научный оборот значительный пласт артефактов из жизни населения юго-восточной границы славяно-русского мира и Дикого поля. Часть из них даёт представление о материальной культуре жителей возрожденной казацкой крепости времени Речи Посполитой и одного из крупнейших полковых центров Левобережной Гетьманщины.

SUMMARY

Investigation of 2012-2013 at Ivanova Hora gave important archaeological evidence of the settlement area on the southeastern part of the main historic area of Poltava from IX to XIX century, and preceding the emergence of the proto urban center settlement of early Iron Age (second quarter I mill. BC).

During the excavations revealed findings of Early Scythian period that certify the existence on the territory of ancient Poltava the large settlement of early Iron Age. Discovered one of the earliest for the territory of Vorskla river basin and first to Poltava settlement cult complex - altar. The basis of this small building covered with pieces of white chalk, floor layer underlain by pieces of broken hand made pottery, represented in the altar, belongs to a group of archaic samples for Vorskla river basin of Early-Scythian time and dates back to the mid VIII - the beginning of VII century. BC. It has analogies in the ceramic from settlements Pozharna Balka II on the Lower Vorskla and Jabotyn on the Dnieper right bank.

Discovered the edge of cinder heap of Early-Scythian time. The array of cinder heap preserved in the northeast corner of the Soborniy Maydan. It is arranged at occurrence of buried ancient surface of Ivanova Hora plateau. Cinder heap content consisting of layers of ash, many coals, pieces of baked clay and rendering coat. In the array of layers found bones of domestic and wild animals, pieces of handmade pottery — pots, large pots, black-burnished pottery belonging to the VIII - VII century BC. The remains of this facility first time discovered in historic part of Poltava and Poltava Scythian settlement.

Fragments of handmade pottery of Scythian period occurred in almost trenches and pits in the southeastern part of Ivanova Hora, indicating occupancy of this area from archaic time. In this case settlement in the historic center can be considered as one of the oldest known for Lower Vorskla of Scythian time.

Antiquities of the next stage of the city history uncovered during the research related to resettlement on its territory of annalistic the Severians. Planigraphic and stratigraphic observation in digs shown location along the eastern and southeastern edge of the Ivanova Hora areas of housing and household buildings of earliest settlement of Romny culture of middle of IX century. Discovered the remains of several ground floors of buildings. There was obtained and stratigraphic intersection of southeastern edge of the cape area that represented the alternately occurrence of cultural layers on the edge of the main historic area of Poltava.

Feature planning of studied areas of the Siverian settlement is the presence of a considerable number of objects related to crafts and industry. This includes unique blacksmith forges. Findings fragments of bloom and iron slag in Romny culture layers indicate that such facilities in Poltava is not isolated. Attention is drawn to housing complex 2 (Dig 1, trench 5). Opening in it remains of two thermal devices gives grounds to admission that object to the workshops. On the craft orientation of this part of settlement on the slope of Ivanova Hora point findings of metalwork tools and materials, adornments, numerous items and products billets from horn and bone.

The material culture of the inhabitants of Ltava IX - early XI cent., represented by typical findings, which make up the vast majority of pottery, stone and bone findings. Among the identified objects attracts «Rus-Scandinavian» cruciform pendant. During supervisory work obtained evidence of the spiritual world of the inhabitants of the settlement.

Extended vision about historical topography of sivreian settlement. It turned out that the area of Sobornyi maidan was not a hillfort. It was part of a fortified extrarural part of town, which lies flat to the hillfort, located slightly to the southeast.

Kyiv Rus stage in the history of annalistic Ltava represented by residential and commercial complexes, discovered and partly studied during supervisory work. Findings of Kyiv Rus time (XII - early XIII.), presented by pottery fragments, household items, including keys to the locks, knives, fragments of import pottery (Byzantine amphorae). In a small number identified objects associated with military affairs. In the cultural layers and objects there was a certain number of women's jewelry-pendant made of copper alloys, as well as fragments of glass bracelets.

The most significant finding is a small cloistral reliquary cross of Kiev master's of late XII - early XIII. Nearby of trench 7, over twenty years ago (1992) was discovered lead bull of Yaropolk Vladimirovich 1110's. This finding may mark the location of local feudal estates.

After the Mongolian time the existence of settlement in Poltava presented by fragments of pottery in cultural layers and filling of objects remnants and remnants of craft building - forge. The observed and documented the first for settlement the Golden Horde copper coin - shabby pool of Solhat city in Crimea

Our studies have drawn attention to the southern branch of cape that actively used in the XVII century. Arguably, on it initially existed ancient fortifications of Romens'ka culture that could be used for the Kyiv Rus time. For restoration of Poltava in the early XVII cent fortification on this site was updated. At the beginning of the XVIII cent it was radically rebuilt as required using artillery. In the XX cent in connection with construction work on a new arrangement of pavilions and the rotunda, the view of this increase was again changed.

Therefore, the structure of the Poltava city center of the XVII century. is seen as follows: small fort took place at the end of the cape of Ivanova Hora, separated from it by a small isthmus with the shaft and the wall (?)and a gate connecting it with great forts and extrarural part.

In the context of the study of regimental fortress core and the city center collected information about the underground in this part of Ivanova Hora. Published surveys documented evidence of underground tunnels, dungeons failures, including photographs of the general view of moves and their details, pictures on the walls and vaulted structures of the end XVII - early XVIII century.

Also studied objects of a New era - the pits and cellars of XVIII - early XIX century. Ground floors of residential buildings. In trench 1 discovered the remains of underground buildings could well be the remains of the city prison in the making of the provincial center.

Implemented over the past fifteen years supervising of construction work once again confirmed the regularity preservation of cultural layers Poltava several areas during previous eras old building XIX - XX centuries and even in the capital buildings of the third quarter of the XX century.

Thus, the results of archaeological studies in recent years on Ivanova Hora, presented in two parts of this work, promote in-depth understanding of the earliest stages in the history as a settlement center of Poltava and annalistic "grad" of the Kievan Rus time. Published a considerable layer of artifacts from the life of our predecessors in the southeastern border of Slavic World with Wild Field. Their small part gives an idea of the material culture of the population restored Cossack fortress time the Polish-Lithuanian Commonwealth and one of the largest regimental centers of Left Bank Hetmanschyna.

ЗМІСТ

Передмова 5
Розділ 1. Нові дослідження у південно-східній частині Іванової гори (Соборний майдан, 2) 7
Розділ 2. Наглядові роботи 2013 р. 12
Розділ 3. Траншея 1 17
Розділ 4. Траншея 2 24
Розділ 5. Траншея 3 40
Розділ 6. Траншеї 4 50
Розділ 7. Траншея 5 53
Розділ 8. Траншея 6 83
Розділ 9. Траншея 7 100
Розділ 10. Траншея 8 104
Розділ 11. Шурф на вході до ресторану «Іванова гора» (1999 р., Соборний майдан, 2) 108
Розділ 12. Шурф біля Свято-Успенського собору 119
Розділ 13. Осередок Полтавського поселення: роботи на місці чатового бастіону і Подільської вежі 131
Розділ 14. Вивчення підземель Іванової гори 142
Висновки. Деякі результати досліджень на Івановій горі 149

Додаток 1. *А. В. Артем'єв.* Антропологічні визначення кісткових решток із траншеї 8 на Івановій горі 157
Додаток 2. *В. І. Баранов.* Уламки амфорної тари з розкопок на Івановій горі 157
Додаток 3. *В. Л. Бондаренко.* Палеозоологічні визначення кісткових решток тварин з траншей та шурфів на Івановій горі 159
Додаток 4. *С. А. Горбаненко.* Палеоетноботанічні визначення матеріалів за відбитками на уламках кераміки з Іванової гори 162
Додаток 5. Умовні позначення 163

Джерела та література 164
Список скорочень 178
Резюме 180
Резюме 184
Summary 188

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович
Пуголовок Юрій Олександрович

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСНОЇ ЛТАВИ:

Іванова гора

Частина друга

Укр. мова, резюме – укр., рос., англ.

Оригінал-макет підготовлений у Центрі охорони та досліджень
пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, т. (053-22) 2-26-12

На обкладинці: гравюра Г. Стадлера за мал. О. Кунавіна
«Вид Полтави від маєтку кн. С. М. Кочубея» поч. XIX ст.;
знахідки з розкопок 2013 р. (*мідні сплави*). ПКМ.

Відповідальна за випуск – **Кулатова І. М.**
Науковий редактор – **Супруненко О. Б.**
Коректура авторська.
Технічний редактор – **Хорєв С. В.**
Художники – **Лебединський О.В., Менчинська Т. В.**
Комп'ютерна верстка – **Хорєв С. В.**
Підготовка ілюстрацій – **Коверко А. В.**
Переклад на англ. мову – **Пуголовок Ю. О., Котенко В. В.**

Здано в набір 10.09.2015 р. Підписано до друку 03.03.2015 р. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 12.95. Ум. друк. арк. 15,6 + вклейка 0,98.
Тираж 310 прим. Вид. № 150. Зам. № 03/2015.

Віддруковано: ПП Видавництво «Друкарня «Гротеск»
тел. (0532) 66-16-85

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДР № 255 від 22.11.2000 р.

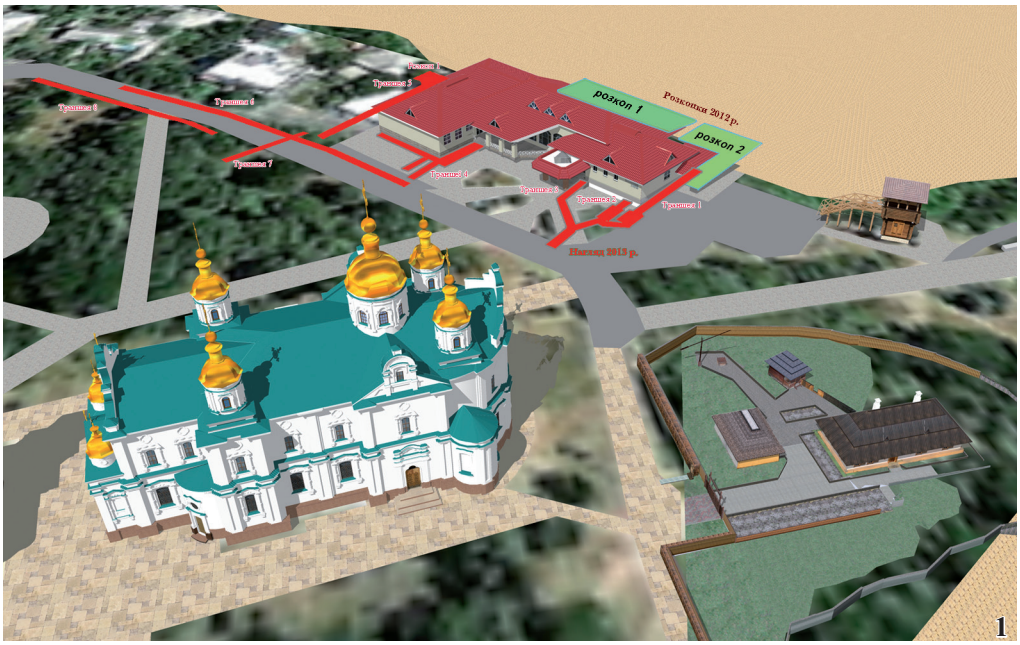

Полтава, Іванова гора. 1. Південно-східна частина.
Позначені місця розкопів 1 та 2, траншей 1–8. *Із заходу.*
Корпус старого ресторану «Іванова гора» мав червону покрівлю. *За 3D-моделлю О. В. Лебединського. 2012 р.*
2. Вигляд мису корінного берега на космічному фотознімку. *2011 р.*
За програмою «Google Earth».

Іванова гора. Південно-східна частина. Детальний план з нанесенням досліджених ділянок 1979, 1999, 2009, 2012–2013 рр.

Цифрами позначені: 1 – місце знахідки булли поч. XII ст.; *2* – пам'ятний знак «Полтавська галушка»; *3* – пам'ятний знак на честь 800-річчя першої літописної згадки про Лтаву; *4* – реконструкція Подільської вежі; *5* – ділянка підземного ходу, що обстежувалася 1979 р.

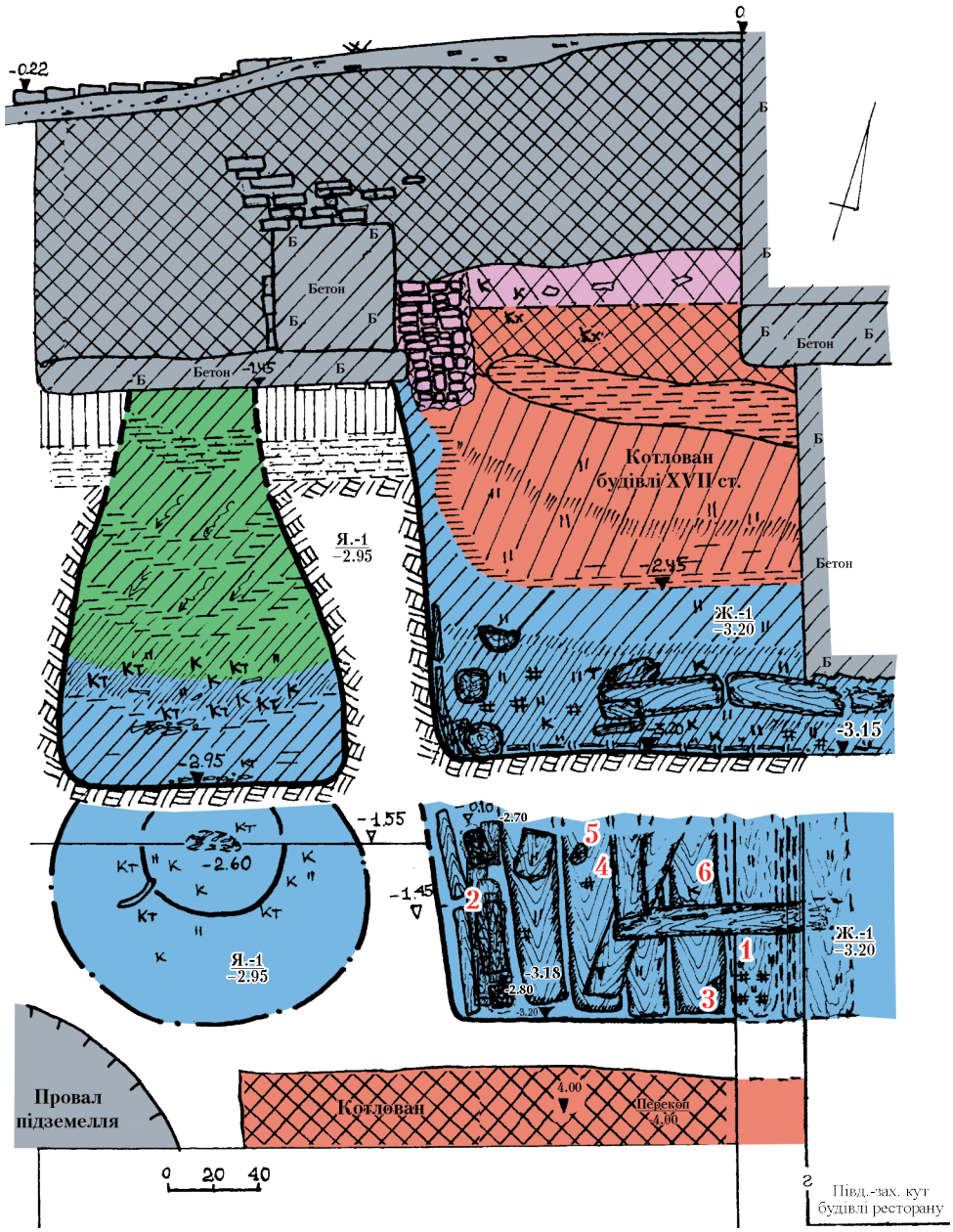

Соборний майдан, 2. Траншея 2, ділянка 1. Профіль північної стінки. Житло 1 та яма 1. План і перетин.

Культурні нашарування та об'єкти: ■ *– роменської культури;* ■ *– давньоруського часу;* ■ *– козацького часу;* ■ *– XIX – поч. XX ст.;* ■ *– XX ст.*

Цифрами на плані житла 1 позначені: 1 – ґудзик, *бронза*; *2 –* уламки ножа, *залізо*; *3 –* платівка, *свинець*; *4 –* уламок виробу, *залізо*; *5 –* шматок печини, *глина*; *6 –* проколка, *кістка.*

Соборний майдан, 2. Траншея 2.
1. Житло 1. Проколка. *Кістка.*
2. Яма 1. Фрагменти давньоруського гончарного посуду.
3. Погріб (перекоп). Уламки посуду козацької доби.

Соборний майдан, 2. Траншея 3. Східна частина. Фрагменти горна.
1. Східний край топкової камери. **2.** Стінки та обмазка котловану виробничої будівлі. **3.** Шлаковипускний отвір та основа стінок. *Із заходу та північного заходу.*

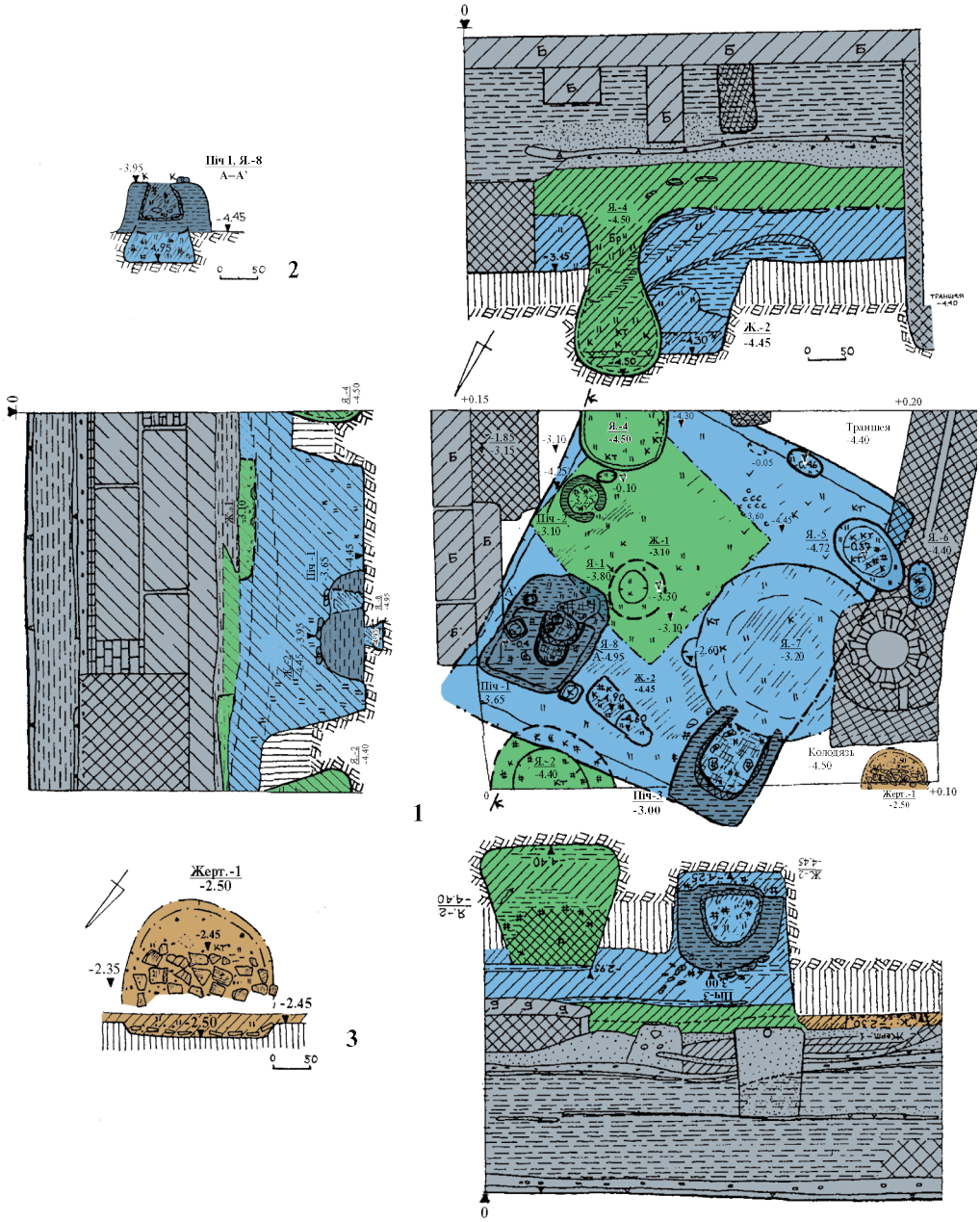

Соборний майдан, 2. Траншея 5, розкоп 1.
1. План і профілі стінок. **2.** Перетин печі 1 та ями 8.
3. План і перетин дослідженої частини жертовника 1.

Культурні нашарування та об'єкти: – скіфського часу; – роменської культури; – давньоруського часу; – перекопи і будівництво XX ст.

Соборний майдан, 2. Траншея 5, розкоп 1. Житло 2 роменської культури. Процес дослідження та внутрішньожитлові об'єкти.
1–2. Вивчення котловану. Робочі моменти. *З південного заходу та північного сходу.*
3. Учасники досліджень. *Зліва направо: М. Поліський, Я. Володарець-Урбанович, О. Сидоренко, Ю. Пуголовок, В. Головко, Ф. Кужук.* **4.** Досліджена заглиблена частина житла 2 (у перетині помітний пробитий шар бетону). *З півдня.*
5. Піч 1 та стовпові ямки. *З південного сходу.* **6.** Перетин печі 3. *Зі сходу.*

Соборний майдан, 2. Траншея 5, розкоп 1 (*1–11*) і траншея 7 (*12–13*). Знахідки роменської культури, давньоруського і козацького часів. **1–3.** Житло 2. **4–5.** Житло 2, яма 3. **6–8.** Житло 1. **9–11.** Яма 4. **12–13.** Культурні нашарування козацької доби.

1 – ріг; 2-3 – кераміка; 4 – залізо; 5 – кістка; 6-11 – скло; 12-13 – мідний сплав.

Соборний майдан, 2. Траншея 5, розкоп 1. Жертовник ранньоскіфського часу. **1–5.** Уламки ліпних горщиків. **6.** Перетин південного краю заглибини жертовника у стінці розкопу 1 (шматочки крейди).

Соборний майдан, 2. Траншея 6. Матеріали роменської культури і давньоруського часу з нашарувань та досліджених об'єктів. **1–7.** Культурний шар. **8–9.** Об'єкт (житло) 1. **10.** Об'єкт (житло) 2. **11–14.** Яма 2.

1-5 – мідні сплави; 6-8 – залізо; 9-14 – кераміка.

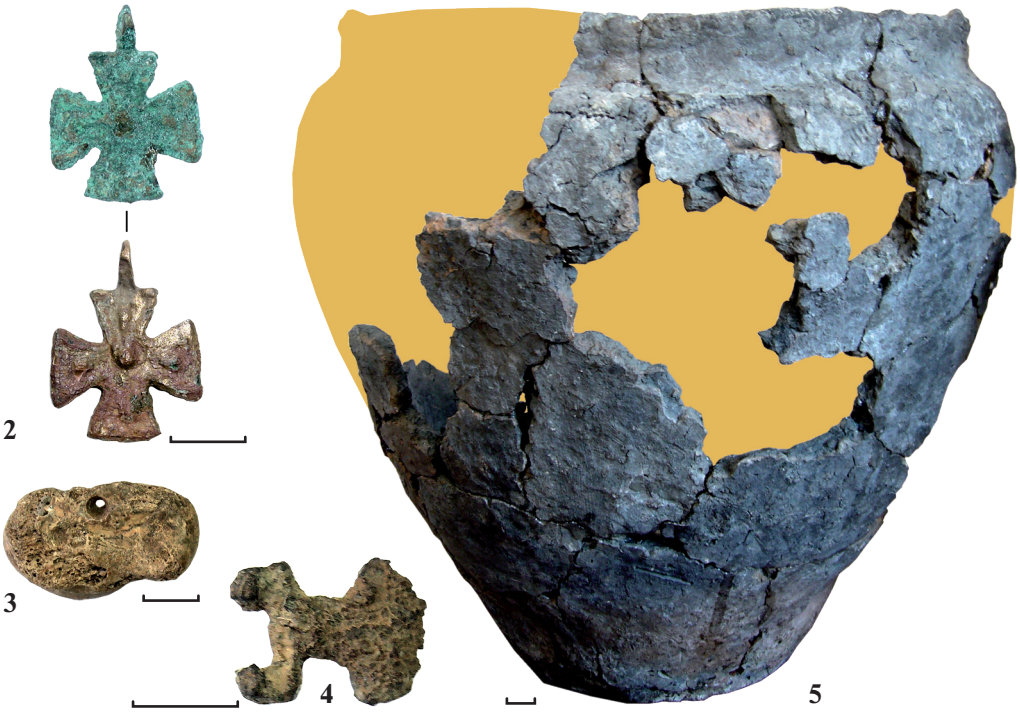

Соборний майдан, 1. Шурф біля Свято-Успенського собору. 2013 р.
1. Початок робіт. Волонтери-землекопи.
Зліва направо: О. Кириченко, В. Бубнюк та Ю. Кулик.
Житло 1. Заповнення.
2. Хрестоподібна привіска. *Мідний сплав* (до і після реставрації). **3.** Астрагал. *Кістка.*
4. Уламок пряжки. *Залізо.* **5.** Роменський ліпний горщик.

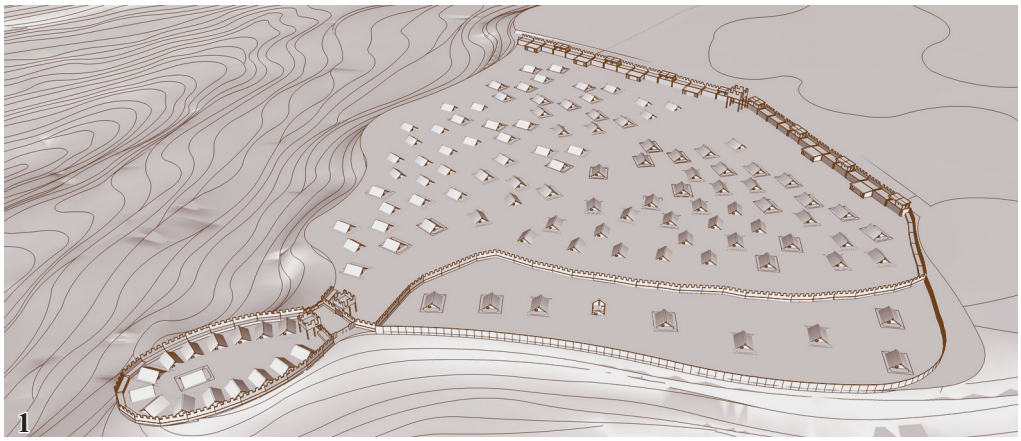

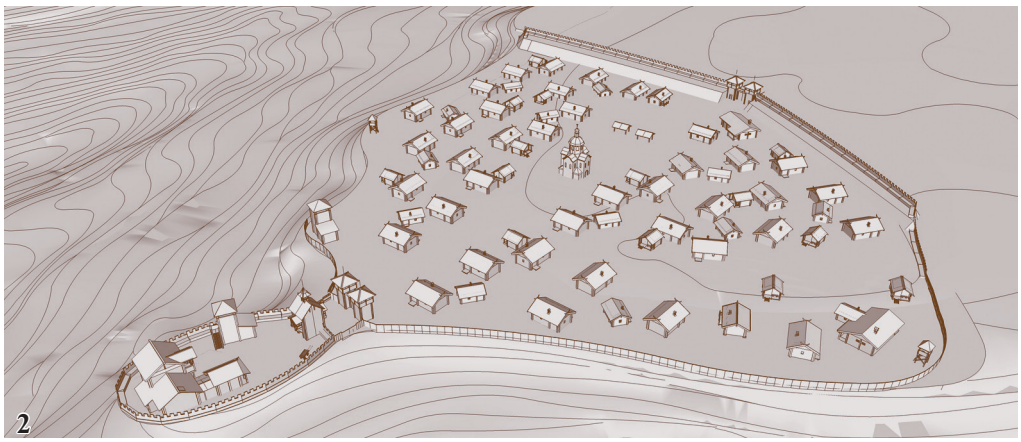

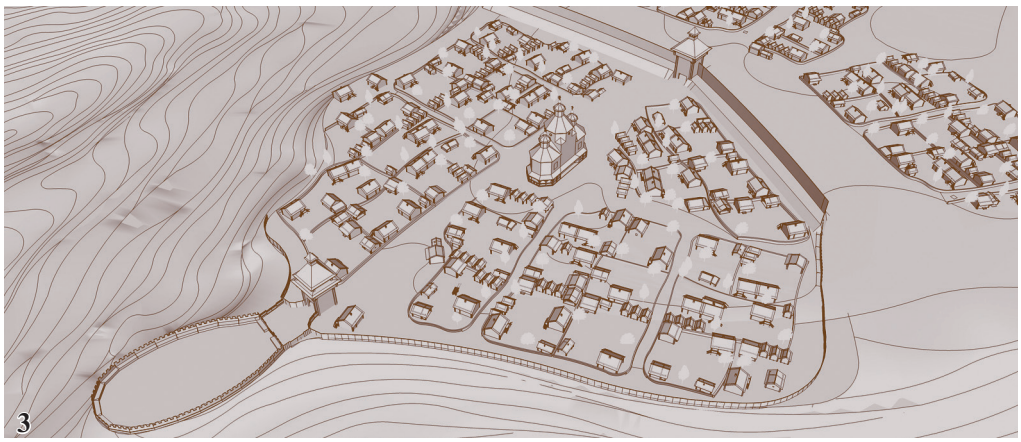

Іванова гора. Загальний вигляд центральної частини поселення: роменської культури (*1*), кінця XI – XII ст. (*2*) та третьої чверті XVII ст. (*3*).
3D-моделі варіантів художньої реконструкції. Автор О. В. Лебединський. 2015 р.

INVESTIGATIONS AT THE ANCIENT LTAVA: Ivanova Hora
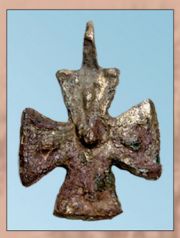
A. B. Suprunenko, Yu. O. Pugolovok